

НАСИРУДДИНИ ТҶСИ

نصیرالدین طوسی

МЕЪЁР-УЛ-АШЪОР

معیار الاشعار

Душанбе — 1992

НАСИРУДДИНИ ТҮСИ

نصير الدين طوسی

МЕЪЁР-УЛ-АШЪОР

معیار الاشعار

Душанбе
«Ориёно»
1992

ББК 84(0)9

Меъёр-ул-ашъор (Меъёри шеърхо), — Душанбе, «Ориёно», 1992. 152 саҳ.

Рисолаи «Меъёр-ул-ашъор» («Меъёри шеърхо») -и Насируддини Тусӣ аз шарҳи илмҳои арӯз ва кофияи шеъри арабу аҷам иборат мебошад.

Таҳияи **Урватуллои ТОИР,**
Мирзо АБДУЛЛОЕВ,
Раҳмуддини ЧАЛОЛ.
Муҳаррири масъул Саидбеги
МАҲМАДУЛЛОХ
Муҳаррир **Мӯхтарамӣ ХОТАМ**

{Китоб аз ҳисоби таҳиягарон ҷоп мешавад}

ISBN 5-7012-0086-8
0403000000-213 ҶС ҶЪЛОҶ
022(01)-92

ББК 84(0)9
© У. Тоиров, 1992

НАСИРУДДИНИ ТУСИ ВА «МЕЪЁР-УЛ-АШЪОР»-И У.

Ба аҳли фазлу дониш маълум аст, ки халқи тоҷик адабиёти бою ганӣ дошта, афкори илмӣю фалсафии он низ ривочу раванак ёфтааст. Таҳқиқи таърихи адабиётшиносии тоҷик собит месозад, ки дар асрҳои гузашта онди илмҳои ʔарӯз, кофия ва санъатҳои шеърӣ асарҳои зиёде таълиф шудаанд.

Муҳаққиқони вазни шеъри арабию тоҷикӣ дар бештари маврид кӯшидаанд, ки ду мавзӯро — яке моҳият ва сабки шеърнависии шоирон ва шарҳу тавзеҳи илми арӯро дар якҷоягӣ ҳал намоянд. Чунин гузориши масъала дуруст аст, зеро онҳо байни ҳам қаробати нугустанӣ доранд ва омӯзиши ин ду мавзӯ бояд дар якҷоягӣ сурат бигирад. Аммо агар чуқуртар назар биандозем, мебинем, ки дар ин маврид, пеш аз ҳама, ҳалли масъалаи аз ин ҳам муҳимтар пеш меояд. Ба гумони мо, ҳангоми омӯзиши системаи ҳар гуна вазн, аз он ҷумла, арӯзи арабу аҷам муҳаққиқон бояд онҳоро аз таълимоти забоншиносии ҷудо нақунанд. Пӯшида нест, ки арӯзи арабӣ ва арӯзи тоҷикӣ ҳам, пеш аз ҳама, маҳсули эҷоди забоншиносон аст. Агар илми наҳв ба соҳти ҷумла, яъне ба насл саруқор дошта бошад, илми арӯз низ айнан ҳамин вазифаро дар шеър, яъне дар назм иҷро менамояд. Ба таври дигар гӯем, наҳв мизони насл арӯз мизонӣ шеър аст.

Забоншиносии машҳури араб, яке аз намояндагони барҷастаи мактаби забоншиносии Басра — Ҳалил ибни Аҳмад (719—791) асосгузори системаи вазни шеъри арабӣ — арӯз мебошад. Му-таассифона, аз осори илмӣи Ҳалил ибни Аҳмад то рӯзгори мо ба ҷуз «Китоб-ул-айн», ки нахустин фарҳанги тафсирии забони арабӣ таълиф шудаанду то замони мо боқӣ мондаанд, ба қалами арӯзиёни баъдинаи араб тааллуқ доранд. Аксари онҳо дар таълифоти худ таъкид намудаанд, ки рисолаҳои онҳо аз гузориш ва шарҳи арӯзи Ҳалил ибни Аҳмад иборат мебошад. Дар

сарчашмаҳои илмию таърихи аз арӯздонони қадими араб Абӯ-исҳоқи Заҷҷоҷ (ваф. 923, муаллифи «Ал-арӯз»), Абӯумари Чарамӣ (ваф. 839), Абулаббоси Мубаррад (826—898), Соҳиб ибни Аббод (936—995), Абӯалӣ ибни Рашиқи Қайрувонӣ (995—1064), Абӯзакариё Ҳатиби Табрезӣ (1030—1108), Абулқосими Замахшарӣ (1075—1144; муаллифи «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз» («Тарозуи рост дар илми арӯз») номбар карда шудаанд. Аксари муаллифони ин рисолаҳо моҳияти арӯзи Халил ибни Аҳмадро ба таври хеле мухтасар баён карда, бо шарҳи баъзе истилоҳоти арӯз, монандии рукнҳо, зихофҳои нав иктифо намудаанд. Ба қавли донишманди араб — Баҳиҷа Бақир Ал-Ҳасанӣ, ки рисолаи «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз»-и Абулқосими Замахшариро тадқиқ намуда, матни интиқодии онро соли 1969 дар Бағдод чоп намудааст, дар байни рисолаҳои қадимие, ки оиди арӯзи арабӣ таълиф шудаанд, ду рисола: «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз»-и Абулқосими Замахшарӣ ва «Ал-қофӣ фӣ-л-арӯз ва-л-қавофӣ»-и Ҳатиби Табрезӣ (асри 11) роҷеъ ба таълимоти системаи Халил маълумоти зиёд медиҳанд. Рисолаи дигаре, ки мушқилии моро дар омӯзиши системаи арӯзи Халил ибни Аҳмад осон мекунад, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ мебошад. «Гузориши мавзӯ дар «Меъёр-ул-ашъор» аз он ҷиҳат ҷолиби диққат аст, ки дар он хусусиятҳои арӯзӣ ва луғавии шеъри арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ ба таври мутавозӣ дар заминаи ихтилофи вазнҳои мустаъмали шеъри дар ин ду забон мавриди баён қарор гирифтаанд». (Зухуриддинов А., Умаров М. Сарчашмаи илми сегона) (Адабиёт ва санъат. — 1990. — 27 сентябрь). Бояд қайд кард, ки дар байни «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз» ва «Меъёр-ул-ашъор» умумияти бисёр мушоҳида мешавад. Чунин умумиятҳои, пеш аз ҳама, ҳангоми ҳалли баъзе масъалаҳои арӯзи арабӣ дидан мумкин аст. Бештари мисолҳои шеърие, ки Насируддини Тӯсӣ барои навъҳои баҳрҳо аз ашъори шоирони араб овардааст, дар «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз» дида мешаванд. Ҳам Абулқосими Замахшарӣ ва ҳам Насируддини Тӯсӣ дар рисолаҳои хеш таъкид кардаанд, ки ҳамаи мисолҳои шеъриро худи Халил ибни Аҳмад аз ашъори шоирони араб ҷудо карда гирифтааст. Аз ин гуфтаҳо чунин ҳулоса бармеояд, ки рисолаи асосгузори арӯзи арабӣ — Халил ибни Аҳмад роҷеъ ба ин илм дар замони Абулқосими Замахшарӣ (асри 11) ва Насируддини Тӯсӣ (асри 13) дастраси мардум будааст. Чи тавре ки гуфтем, мутаассифона, рисолаи арӯзи Халил ибни Аҳмад то замони мо нарасидааст ва мо оиди системае, ки ӯ дар асоси шеъри арабӣ ихтироъ карда буду минбаъд дар

байни муҳаққиқону шоирон бо номи илми арӯз машҳур гардид, аз рӯи «Ал-қустос-ул-муствақим фӣ илм-ил-арӯз»-и Абулқосими Замахшарӣ, «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ ва рисолаҳои зиёде, ки дар хусуси ин илм баҳс мекунанд, маълумот дода метавонему халос.

Дар ибтидои асри 20 дар адабиётшиносии Шарқ, алаҳхусус Шарқи араб бо номи назҳат ҳаракате ба вучуд омад, ки тарафдорони он дар таназзули адабиёт, махсусан шеър, илми арӯзро гунаҳкор менамуданд. Ба қавли онҳо, гӯё арӯзи Халил ибни Аҳмад бо мурури замон ба садде табдил ёфт ва пеши роҳи шеъри баландпарвози шарқӣро гирифт. Роҷеъ ба ин мавзӯ гуфтаҳои бисёр аст ва як миқдор мақолаю рисолаҳо таълиф шудаанд, ки дар онҳо ақида ва назарияҳои гуногун мушоҳида мешаванд ва бояд таъкид кард, ки чунин баҳсу мунозираҳо то имрӯз давом дорад.

Пушида нест, ки арӯз чун илми авзони шеър тарафдорони зиёд дорад ва онҳо далел меоранд, ки ин илм аз ибтидои пайдоиши худ вазифаҳоиро иҷро кардааст. Ҳам муҳаққиқони шеъри арабӣ, ки назарияи Халил ибни Аҳмадро ҳамчун авзони шеъри қасида меномиданд ва ҳам назариётчиёни шеъри форсӣ-тоҷикӣ бо як овоз таъкид менамоянд, ки арӯз дар ҳама давраҳо арӯз буд ва шоирони адабиёти классикии форс-тоҷик таъвонистаанд, ки ашъори ҷаҳоншумули худро дар қолаби ҳамин вазн эҷод намоянд. Саволе ба вучуд меояд, ки чаро арӯз барои шоирони классик имкониятҳои зиёд доду дар назари шоирони баъдина мисли чорҷӯба аст? Барои ба ин савол ҷавоб додан ва фаҳмидани ҳақиқати ҳол бояд ба маъхазҳо муроҷиат намоем, то бидонем, ки возеҳи ин илм — Халил ибни Аҳмад онро дар асоси оҳангу авзони шеъри гузаштагону муосиронаш чун системаи муназзами илмӣ ихтироъ кард ё ин ки барои дар чорҷӯбаи муайян даровардани шоирони баъдина? Гуфтаҳои Абулқосими Замахшарӣ ва Насируддини Тӯсӣ оид ба таълимоти Халил ибни Аҳмад як навъ ҷавобест ба саволҳои болоӣ. Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» навиштааст: «Ва авзон тамоми он бошад, ки дар понздаҳ баҳр, ки мустаъмали (истеъмоли) араб аст... Ва бибояд донист, ки ин баҳрҳо муаллаф (таркибёфта) аз усули мазкур аст. Ва шояд, ки аслҳои дигар ғайр аз он ҷи гуфтаанд, таркиб кунанд ва аз он баҳрҳо муаллаф шаванд, ки дар луғоти (забони) дигар мустаъмал бошад ё ба рӯзгоре дигар мустаъмал шаванд. Чунонки ба нодир дар луғати порсӣ рукне сумонӣ (ҳаштҳарфа) ёфта мешавад аз ду ватад ва сабабе бар вазни мафоилотун ва шеъре дидаам

аз такрори ин руки чаҳор бор, ки айни он шеър бар ёд надорам... Ва ғараз аз эроди ин суҳан он аст, то донанд, ки усулу бухур дар он чи гуфтем, махсур (махдуд) нест ва на фуруъ ва тағйирот, бал он чи эрод кардем, мавҷуд аст ба ҳасби аглаб». Аз ин таъкиди Насируддини Тӯсӣ пурра фаҳмидан мумкин аст, ки шоирону олимону мусиқишиносон метавонанд дар илми арӯз эҷодкорихо кунанд, авзони нодир ихтироъ намоянд. Дар ин маврид арӯзиён вазифадоранд, ки чунин авзони навро эҷодкорона ба назар гиранд, саривақт шарҳу тавзеҳ диҳанд, пухтаю нопухтагии онҳоро муайян созанд, шаклҳои дурусти онҳоро дар амалия чори намоянд. Ин гуфтаҳои Насируддини Тӯсӣ ба шеъри форсӣ-тоҷикӣ тааллуқ доранд ва инкишофи минбаъдаи илми арӯз дурустии хулосаҳои ӯро нишон дод.

Дар аввал қайд намудем, ки илми арӯз, пеш аз ҳама, бо илми забон (фонетика, наҳв ва лексикология) алоқаи бевосита дорад. Дар ин чода низ забони арабӣ дастболо менамояд, зеро ин забон, яъне забони арабӣ хеле барвақт дар мактабҳои бисёр номдори забоншиносии Куфаю Басра аз ҷиҳати илмӣ ба қолаби муайяне дароварда шуда буд, қариб тамоми қонунҳои забоншиносии араб дар рисолаҳои зиёде сабт гардида буданд. Барои ҳамин арӯзиёни араб дар таҳлили ягон масъалаи ин илм (арӯз) ба тафсири пурраи қоидаҳои забон эҳтиёҷ надоштанд, дар мавриди зарурӣ бо ишораи андаке ба қоидаи забонӣ, ба шарҳу тавзеҳи мавзӯи асосӣ мепардохтанд. Дар забоншиносии форс-тоҷикӣ қор ба сурати дигар гузошта шудааст. На фақат дар гузашта, балки имрӯз низ сарфу наҳви забони тоҷикӣ, ки қонуну қоидаҳои амалии забони тоҷикиро пурра инъикос намояд, вучуд надорад. Бесабаб нест, ки аксари донишмандони илми арӯз, аз он ҷумла, Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ дар рисолаҳои хеш пеш аз он ки илмҳои арӯзу қофия ва бадеъро баён намоянд, ба таври зарурӣ оиди қоидаву қонунҳои забони форсӣ-тоҷикӣ мулоҳиза рондаанд. Дар ин маврид бештар ҳамон ҷанбаҳои забониро шарҳ додаанд, ки аз ягон ҷиҳат ба илми арӯз ё қофия тааллуқ дошта бошад.

Як гурӯҳ донишмандони тоҷик: Абулғалои Шустарӣ (асри 10), Абӯюсуфи Арӯзӣ (асри 10), Муҳаммад ибни Умари Родуёнӣ (асри 11, муаллифи «Тарҷумон-ул-балоға»), Абулҳасан Али Баҳромии Сараҳсӣ (ваф. 1106), Абӯабдуллоҳи Фушии Қурашӣ (асри 11), Бузургмехри Қойинӣ (асри 11), Айнуззамон Имом Абӯалӣ Ҳасан Саъдулмулк Рашидуддин Муҳаммад Абдучалили Балхӣ машҳур ба Рашиди Ватвот (1087—1178, муаллифи «Ҳадоиқ-ус-сеҳр») ва дигарон асарҳои офаридаанд, ки дар онҳо илмҳои арӯз ва қофия мавриди таҳқиқ қарор гирифта

буд. Дар асри 13 ду донишманди маъруфи тоҷик: Шамси Қайси Розӣ ва Насируддини Тӯсӣ умр ба сар бурданд, ки бо таълифоти хеш шӯҳраи офоқ гардидаанд. Соли 1991 китоби «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ тавассути нашриёти «Адиб» дастраси хонандагон гардонидани шуд, ки онро муаллифи ин сатрҳо бо сарсухану тавзеҳот омодаи чоп карда буд.

Абуҷаъфар Муҳаммад ибни Ҳасан, ки бо номи Насируддини Тӯсӣ маъруф аст, дар ибтидои асри 13, яъне соли 1201 дар яке аз шаҳрҳои машҳури Эрон — Тӯс ба дунё омадааст. Насируддини Тӯсӣ дар таърихи илму фарҳанги форс-тоҷик чун донишманди ягона ва энциклопедисти барҷаста машҳур аст. Ҳаёт ва зиндагии Насируддини Тӯсӣ ва Шамси Розӣ ба ҳам монанданд. Насируддини Тӯсӣ аз хурдӣ ба омӯхтани илмҳои мухталиф шавқу ҳаваси зиёд дошт. Мантиқ, фалсафа, сарфу наҳв ва фикхро дар назди амак ва падари хеш омӯхтааст. Баъди истилои муғул ӯ соли 1227 аввал ба Кӯҳистон (Эрон), баъдтар ба Мароға сафар кардааст. Мувофиқи маълумоти баъзе сарчашмаҳо, ӯ муддате зиндонӣ ҳам гардидааст. Насируддини Тӯсӣ яке аз муассисони расадхонаи машҳури Мароға мебошад. Ба қавли муҳаққиқони осори Насируддини Тӯсӣ, ӯ зиёда аз 200 асари илмию фалсафӣ таълиф намудааст. Вай ақидаҳои ахлоқию фалсафӣ, ирфонӣ ва илмӣ хешро дар «Ахлоқи Носирӣ», «Ахлоқи муҳташамӣ», «Авософ-ул-ашроф», «Насиҳатнома ба Обоқохон», «Асос-ул-иктибос», «Равзат-ут-таслим», «Шарҳ-ул-ишорот», «Қасоид-ул-ақоид», «Таҷрид-ул-ақоид», «Таҷрид-ул-калом», «Таҳрири Уқлидус», «Усули ҳандаса», «Шакл-ул-қитъа», «Зичи Элхонӣ», «Тазкираи Носирия», «Бист боб дар устурлоб», «Зубдат-ул-хайъат», «Сӣ-фасл дар таквим», «Рисола дар таквим ва ҳаракати афлок», «Қавонин-ут-тиб», «Ҳавошӣ ба куллиёти «Қонун»-и Бӯалӣ» баён намудааст. Насируддини Тӯсӣ таъби хуби шоирӣ доштааст. Дар анвои шеърии ғазал, қасида, рубоӣ қувваозмонӣ кардааст. Достонҳои фалсафӣю ахлоқӣ ӯ «Татимма» ва «Мадҳали хайъат» дар байни аҳли адаб маълуму машҳуранд. Насируддини Тӯсӣ соли 1272 дар Бағдод аз олам гузаштааст.

Насируддини Тӯсӣ соли 1253 бо номи «Меъёр-ул-ашъор» рисолае таълиф намуд, ки баъди «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ дар илми адабиётшиносӣ шӯҳрати зиёд дорад.

«Меъёр-ул-ашъор» аз муқаддима ва ду ҷанба иборат аст. Муқаддима дорои се фасл буда, муаллиф дар он оиди моҳияти шеъру шоирӣ, санъатҳои шеърӣ, ҳақду ҳудуди шеър, ихтилофи вазну қофия суҳан меронад.

Фанни аввали «Меъёр-ул-ашъор», дар навбати худ, ба дах фасл чудо шуда, ҳар як фасл ба масъалаҳои алоҳидан авзони шеъри арабу аҷам баҳшида шудааст: фасли аввал «Дар ишорат ба аҷзон аввали шеър ва он ҳуруф ва ҳаракот аст», фасли дуюм «Дар кайфияти эътибори ҳуруфи мутаҳаррик ва сокин дар шеър ва ишорат ба тактеъ», фасли сеюм «Дар аҷзон сонияи шеър, ки аз ҳуруфи мутаҳаррик ва сокин муаллаф шаванд», фасли чаҳорум «Дар аркони шеър, ки муаллаф бувад аз ишорат ба аҷзо», фасли панҷум «Дар баҳрҳо ва давоир ва факқи баҳрҳо аз якдигар», фасли шашум «Дар тағйироти аркону алқоб ва тафсили фуруъи ҳар яке аз усули аркон», фасли ҳафтум «Дар тафсили авзони мустаъмал аз ҳар баҳре», фасли ҳаштум «Дар тағйири ба зиёдат, ки тааллуқ ба аркон дорад», фасли нӯҳум «Дар зикри баъзе аз алқоби мазкур ба порсӣ», фасли даҳум «Дар баёни фоида ва манфиати илми арӯз».

Фанни дуюм дар илми қофия буда, шомили даҳ фасл аст. Фасли аввал «Дар ҳадди қофия ва ақсоми (қисмҳои) ӯ», фасли дуюм «Дар баёни ҳуруф ва ҳаракоте, ки аҷзон қофия бошад», фасли сеюм «Дар ақсоми ин ҳуруф ва ҳаракот», фасли чаҳорум «Дар анвоъи қавофӣ», фасли панҷум «Дар уюби қавофӣ», фасли шашум «Дар ҳуруф ва ҳаракоти қавофӣ наздики порсигӯён ва зикри радиф», фасли ҳафтум «Дар анвоъи қавофӣ ба назди порсигӯён», фасли ҳаштум «Дар қофияи асли ва зикри шойгон», фасли нӯҳум «Дар баъзе ақсоми қавофӣ», фасли даҳум «Дар уюби қавофӣ порсӣ» ном дорад.

Аҳамияти «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ дар қатори «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси буда, тамоми арӯзиён, шеършиносон ва аҳли адаб дар таълифи рисолаҳои илмӣ хеш ба он муроҷиат кардаанд.

Аҳамияти илмӣ ин асар пеш аз ҳама, дар он аст, ки вақти барои омӯзиши системаи Халил ибни Аҳмад, ки ба номи илми арӯз ва қофия маълум аст, кӯмак мерасонад.

Роҷеъ ба муаллифони рисолаҳои арӯзӣ, ки Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» ба онҳо муроҷиат кардааст, баъд аз номи Халил ибни Аҳмад ва Заҷҷоч ишораи дигар нест. Ба аҳли илм маълум аст, ки рисолаи Халил ибни Аҳмад то давраи мо нарасидааст. Илова бар ин, Халил ибни Аҳмад яке аз саромадони илми забоншиносии араб ҳисоб меёбад. Чунки китобе, ки оиди арӯзи арабӣ то рӯзгори мо боқӣ мондаанд, ба қалами арӯзшиносони баъдина тааллуқдоранд. Онҳо пеш аз ӯғози баёни арӯз қайд кардаанд, ки таълифоташон аз гузориши арӯзи Халил ибни Аҳмад иборат аст. Аз сарчашмаҳои Насируддини Тӯсӣ дар таълифи «Меъёр-ул-ашъор» бешта

истиқода кардааст, ду асарро махсус бояд қайд кард: яке «Ал-муъҷам-ул-муҷамим фӣ илм-ил-арӯз» («Тарозуи рост дар илми арӯз») ва дигаре «Ал-муъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ.

Маълум аст, ки «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ пеш аз «Меъёр-ул-ашъор» таълиф шудааст ва хушбахтона, он то замони мо боқӣ мондааст.

Чу тавре ки гуфтем, «Меъёр-ул-ашъор» арӯзи арабӣ ва тоҷикиро форсиро дар бар мегирад. Насируддини Тӯсӣ ин ду арӯзро ба ду қисмати алоҳида чудо накарда, балки дар мавридҳои алоҳида аввал қонун ё қоидаи арӯзро баён намуда, баъд шарҳ медиҳад. Агар бодикқат назар андозем, мебинем, ки чунин усули таҳқиқро дар шарҳу баёни ҳар як доира ва баҳрҳои арӯз нурра рӯя кардааст. Маълум аст, ки «Ал-муъҷам» рисолаи муфасссалест, ки ба назарияи шеъри тоҷикӣ баҳшида шудааст. Дар ин рисола ҳар як қуввиёти илми арӯзу қофия хеле муфасссал таҳқиқ гардидааст. Дар «Меъёр-ул-ашъор» бошад, қоранги дигар гирифтааст. Насируддини Тӯсӣ дар шарҳи арӯзи қофия хеле мучазбаён аст, қоидахоро ақсаран бе тафсилу шохид меорад.

Шамси Қайси Розӣ ҳар як истилохро бо маъноҳои луғавӣ ва ишорат ба тавзеҳ медиҳад. Чунин шарҳу тавзеҳот баъзан то дараҷае муфасссал аст, ки бештар муҳаққиқони муосири арӯзчи тоҷикӣ онҳоро бевосита аз «Ал-муъҷам» иқтибос кардаанд.

Насируддини Тӯсӣ дар баёни арӯз, қоидаҳо, баҳрҳо аз маъноҳои луғавӣ ҳар як қалима сарфи назар карда, бештар ба шарҳи маъноҳои истилоҳии онҳо аҳамият медиҳад. Ҳрчанд ӯ дар охири рисола ба шарҳи маъноҳои луғавӣ истилоҳоти арӯзӣ фасли махсус баҳшидааст, дар ин ҷо низ ӯ хеле муъҷазбаён аст.

Маълум аст, ки дар арӯзи арабӣ панҷ доирае, ки худи Халил ибни Аҳмад тартиб дода буд, устувор мебошад. Шамси Қайси барои авзони шеъри форсӣ-тоҷикӣ чор доира Муъталифа (Ҳазач, Рамал ва Раҷаз), Муҳталифа (Мунсарех, Музореъ, Муктазаб, Мучтассе), Мунтазиа (Сареъ, Хафиф, Қариб, Ҷадид, Мушоқил) ва Муттафика (Мутақорибу Мутадорик)-ро мураттаб сохта буд.

Насируддини Тӯсӣ бошад, барои вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ панҷ доира чудо кардааст. Мучталибаи солима (Ҳазач, Раҷаз ва Рамал), Мучталибаи музоҳафа (Ҳазачи макфуф, Раҷазии матвӣ, Рамали махбун), Муштабихаи мусаммана (Мунсарехи матвӣ, Музореъи макфуф, Мучтассеи махбун), Муштабихаи мусаддаса (Сареъи матвӣ, Қариби макфуф, Хафифи махбун, Муктазаб) ва Муттафика.

Пеш аз хама, бояд хамиро ба назар гирифт, ки «Меъёр-ул-ашъор» рисолаи ду арӯз — арӯзи арабӣ ва форсӣ-тоҷикӣ. Аз ин ҷиҳат, ин рисола барои таҳқиқ ва муқоисаи арӯзи арабӣ ва арӯзи тоҷикӣ сарчашмаи бебаҳост. Масалан, баҳри Ҳазач аз рӯи «Меъёр-ул-ашъор» дар шеъри арабӣ маҷзу аст ва ду вазн дорад — яке солим ва дигаре зарб — маҳзуф.

Аммо дар арӯзи форсӣ-тоҷикӣ баҳри Ҳазач ба дараҷае машхур аст, ки бо Ҳазачи арабӣ ба ҷуз тафъилаи мафӯйлун дигар ҳеч гуна умумият надорад. Ҳазач дар арӯзи тоҷикӣ имконияти фаровон ва зиёд дорад. Дар «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам», ки соли 1991 тавассути нашриёти «Маориф» чоп шуд, зиёда аз 85 навъи ин баҳр оварда шудааст. Оиди авзони рубой ҷои ғап ҳам нест, зеро аз қадим маълум буд, ки ин навъи шеърӣ бо вазну қофия ва мавзӯоташ пурра моли мардуми Аҷам аст. Қасе аз олимони араб то кунун даъвои арабӣ будани онро накардааст ва қӯшише ҳам нарафтааст. Вазни рубой дар рисолаҳои арабӣ ҳамчун вазни берун аз баҳрҳои арӯзи арабӣ таҳлил мешавад.

Насируддини Тӯсӣ тамоми навъҳои авзони Ҳазачро меорад, вале мухтасар, аммо дар «Ал-муъҷам» хеле ба тафсил омадааст.

Боби қофияи «Меъёр-ул-ашъор» мухтасар аст. Муаллиф дар аввали ҳар боб маънои истилоҳии қофияро шарҳ медиҳад.

Мутолааи «Меъёр-ул-ашъор» барои адабиётшиносон гиреҳи як нуктаро мекушояд. Дар ҷанд ҷои ин асар оиди рисолаи арӯзи Халил ибни Аҳмад маълумот дода шудааст. Аз тарзи гуфтори Насируддини Тӯсӣ маълум мешавад, ки ӯ дар ихтиёри ҳеш китоби Халил ибни Аҳмадро доштааст. Ба ин ҷумлаҳо диққат диҳед:

«Ва навъе дигар ба тариқи шучуз (алҳаззу сукуту батадин мачмӯъин мин баҳр-ил-Қомил мин аҷузи мутафӯйлун фаябқо мутафо фаянкул ило фаъилун, яъне ҳаз афтидани батади мачмӯъи баҳри Қомил аз рукни мутафӯйлун ва боқӣ мемонад мутафо, ки ба ҷояш фаъилун мегузоранд) омадааст, ки Халил наёвардааст». Барои хонандагон бояд маълум шуда бошад, ки фақат қасе ҷунин гуфта метавонист, ки дар дасташ таълифоти Халил ибни Аҳмадро дошта бошад. Дар фасли ҳафтуми фанни аввали «Меъёр-ул-ашъор» менависад: «Ва одати арӯзиён ҷунин аст, ки ҳар вазнеро байте ба мисол оранд. Ва абёти арӯзи араб ҳамеша ҳамон абёт оваранд, ки Халил ибни Аҳмад овардааст, ҷӣ дар он арӯз тасарруфе нарафтааст. Пас, мо низ ҳамон абёт бияйниҳо (айнан) биёвардем ва шавоҳиди музоҳафот, ки овардааст, таҳфиф кардем...

Баъзе амсила, ки аз истиғно (бениёзӣ) ҳосил бошад, наёвардем. Ва ибтидо ба Тавил кардем, ҷунонки Халил ибни Аҳмад кардааст ва дигарон ба ӯ иқтидо (пайравӣ) карда».

Илова бар ин, дар мавриди яке аз навъҳои баҳри Мадид ҷунин овардааст: «Ва баъзе маштур раво доштаанд, аммо Халил наёвардааст».

Вакте ки муаллиф доир ба фуруъ ва аркони арӯзи арабӣ сухан меронад, таъкид мекунад, ки «дар порсӣ тағйироту алқоб ҷунин мазбут (аниқ) нест, аз ҷиҳати он ки дар порсӣ бисёр вазнхост, ки дар пештар бар он шеър гуфтаанд ва ба наздики мутааххирон матрук аст. Ва бисёр вазнхост, ки мутааххирон истеъмол кардаанд ва онро усулу фуруъ бар вачхе дигар аст». Дар ҳақиқат, гуфтаҳои ин донишманд дурустанд, зеро имрӯз зиёда аз 183 зихоф мавҷуд аст, ки шоирони тоҷик дар шаклҳои мухталифи онҳо шеър гуфтаанд (ниг. Тоиров У. Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам. Д.: «Маориф», 1991).

Ғоҳе муаллиф рубоӣро дубайтиро як медонад ва менависад: «Ва ин ҷаҳор вазн (муаллиф шаҷараи аҳрабро дар назар дорад — У. Т.), ки ба ҳақиқат якест, вазни тарона, ки онро рубой хонанд ва ба порсӣ дубайтӣ гӯянд».

Аз ин гуфтаи Насируддини Тӯсӣ дар мавриди хуруҷ маълум мешавад, ки ӯ китоби Юсуфи Арӯзиро низ дар даст доштааст: «Ва аммо хуруҷ дуруст бар он аст, ки дар порсӣ хуруҷ нест аз ҷиҳати он ки васл мутаҳаррик нест ва ба ин сабаб Юсуфи Арӯзи, ки дар тамҳиди қавоиди арӯз ва қавофии порсӣ монанди Халил аст дар тозӣ, дар аснои хуруфи қавофии порсӣ хуруҷ наёварда».

Ҷи тавре ки ишора шуд «Меъёр-ул-ашъор»-и Насируддини Тӯсӣ рисолаест, ки дар хусуси вазну қофияи шеъри арабу аҷам баҳс мекунад. Ҳангоми таҳлили авзони шеъри ин ду забон, яъне тоҷикӣ ва арабӣ, муаллиф аз як тараф оиди ихтилоф ва умумияти авзони ин ду халқ сухан ронад, аз тарафи дигар, пайдоиши авзонро дар умумияти оҳанг медонад. Ҷунин гузориши масъала, яъне ба савту оҳанг вобаста кардани арӯзи арабию тоҷикӣ муҳаққиқонро водор месозад, ки ба ҷанбаҳои назми шифоҳии китобӣ ва анъанаҳои мусиқии ин ду халқ бештар диққат диҳанд.

Ғоҳе Насируддини Тӯсӣ таъсири мутақобили шеъри арабу аҷамро бо мисолҳо нишон медиҳад: «Ва радиф дар асл ҳос буда ба забони порсӣ ва мутааххирони шуарои араб аз порсигӯён фаро гирифтаанд ва ба қор медоранд».

Ба таври мухтасар бошад ҳам, ғоҳе доир ба навъҳои шеърӣ: қасида, ғазал, маснавӣ ва қитъа изҳори ақида кардааст. Маса-

лан: «Ва дар қасонд қофияи мисраъи аввал шояд, ки дар дигар абёти қасида муқаррар шавад, аммо дар мисраъи дуюм на шояд. Ва кудамо гуфтаанд: такрори қофия дар қитъаҳо баъд аз ҳафт ва дар қасонд баъд аз чаҳордаҳ байт раво бошад. Аммо ба наздики муҳдасон мустаъмал нест».

Чи тавре ки гуфтем, Насируддини Тӯси дар таълифи рисолаи худ аз рисолаҳои арӯзиёни арабу аҷам, пеш аз ҳама, аз китобҳои Халил ибни Аҳмад, Юсуфи Арӯзи, Бузургмеҳри Қоӣинӣ, Замахшарӣ, «Тарҷумон-ул-балоға»-и Родуёӣ, «Ҳадойк-с-сехр фӣ дақоик-иш-шеър»-и Рашиди Ватвот, «Ал-муъҷам фӣ маъойири ашъор-ил-Аҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва дигарон истифода бурдааст. Аз тарафи дигар, «Меъёр-ул-ашъор» барои таълифи рисолаҳои арӯзу қофияи муаллифони баъдина сарчашмаи асосӣ гардидааст. Адиб ва донишманди асри 14 Шамси Фаҳрии Исфаҳонӣ дар таълифи «Меъёри Қамолӣ», адабиётшиноси асри 15 Атоуллоҳи Хусайнӣ дар таълифи «Бадоеъ-ус-саноеъ», Сайфӣ дар таълифи «Рисолаи арӯз», Ваҳиди Табрезӣ дар таълифи «Қамъи мухтасар», Муҳаммад Ғиёсуддин дар таълифи «Ғиёс-ул-луғот», Хусайни Инҷу дар таълифи «Фарҳанги Қаҳонгирӣ», Нотил Парвизи Хонларӣ дар таълифи «Вазни шеъри форсӣ», мусташриқи шӯравӣ Е. Э. Бертельс дар таълифи «Грамматика персидского языка» (1925), Баҳром Сирус дар таълифи «Арӯзи тоҷикӣ» ва «Қофия дар назми тоҷик», Зехнӣ дар таълифи «Санъати сухан», У. Тоиров дар таълифи «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» ва дигарон «Меъёр-ул-ашъор»-ро чун сарчашмаи асосӣ ба ҳисоб гирифтаанд. Ин асар бори аввал бо эҳтимоми Саъдуллоҳи Муродободӣ бо номи «Мизон-ул-афкор» соли 1300 ҳичрӣ (1883) дар Ҳиндустон ва бори дуюм соли 1323 (1906) ба забони урду бо шарҳу тавзеҳоти Музаффаралии Асир бо номи «Зари комилъиёр» дар Ҳиндустон, соли 1325 (1908) дар Техрон бо шарҳу тавзеҳоти Начмуддавла ва соли 1403 (1984) бо номи «Меъёр-ул-ашъор дар илми арӯз ва қавафӣ, таснифи хоҷа Насируддини Тӯсӣ» ба эҳтимоми Муҳаммади Фишорақӣ ва Қамшеди Мазохирӣ дар Исфаҳон ба таълиф расид.

«Аз сад гуфта як қарда бех» — гуфтаанд. Мо асари донишманди номии тоҷик Насируддини Тӯсӣ — «Меъёр-ул-ашъор»-ро, ки бе гуфтугӯ, дурре аз қони илми адабиётшиносии халқҳои форсу-тоҷик аст, пешкаши хонандагони хушзавқи тоҷик мегардонем, ки аз қудрати донишу сухандонии ин марди хирад баҳра баранд.

Дар таҳияи ин рисола кӯшидем, ки сабки таълифи муаллифи он пурра нигоҳ дошта шавад. Барои хонандагон рӯшан аст

ки баъзе калимаҳои ин китоб барои онҳо нофаҳмост. Чун анъана (ин қорро дар таҳияи «Ал-муъҷам»-и Шамси Розӣ, Душанбе, 1991 сар қарда будем) мо калима ва таъбирҳои мушкили рисолаҳо вобаста ба мазмуни ҷумла дар қавсайн шарҳ додем.

Дар мавриди баёни арӯз ва қофияи арабӣ Насируддини Тӯсӣ барои ҳар як навъи баҳр байти арабӣ меорад. Мо ин байтҳои ҳоро ба таври таҳтуллафзӣ тарҷума қарда (дар тарҷумаи ин байтҳо донишманди номии Арабу Аҷам, устоди тамоми арабшиносони тоҷик — марҳум Ҳасани Наққош ва донишмандони тоҷик — Саидбеги Маҳмадуллоҳи Исмаилуллоҳи Саидиён кӯмакӣ зиёд қардаанд) бевосита баъди шеъри арабӣ дар қавсайн ҷой додем. Дар охири рисола тавзеҳот ва таълиқоти муфассале илова гардид, ки хонанда аз рӯи ишораи рақамҳо бо шарҳи баъзе таъбирҳои истилоҳот, эзоҳи номи маҳал ва номи шоирону адибон ва баъзе ашхоси таърихӣ асотирӣ, ки дар матни асар дучор меоянд, шинос мешавад.

Дар хотима бояд ин ҳақиқатро ғӯем, ки устоди мӯхтарам, профессор Шарифҷон Хусейнзода, ки падари маънавиям ҳисоб мешуданд, сабаби танзиму тасхеҳи ин рисолаанд. Соли 1986, вақте дарак ёфтанд, ки ман «Меъёр-ул-ашъор» ва «Ал-муъҷам»-ро омодаи ҷоп қарда истодаам, як нусхаи дастхати «Меъёр-ул-ашъор»-ро, ки моли шахсиашон буд, ба дастам доданд, то ки аз он низ истифода барам. Дар таълифи китоби «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» низ нусхаи қалами устод аз ҳад зиёд дастгирам шуд. Аҷал ба устоди бузургвор имкон надод, ки «Фарҳанги истилоҳоти арӯзи Аҷам» ва «Меъёр-ул-ашъор»-ро дар шакли китоб бибинанд. Холо ки ба ҷуз дуёи хайр ҷорae надорам, меҳодам бо ҳарфҳои қалон бинависам: «РАВОНАТОН ШОД БОД, УСТОДИ АЗИЗ».

Илова бар ин, ба доктори илмҳои филология, профессор Х. Шарифов, донишманди номӣ — марҳум Ҳасани Наққош, шоири номии тоҷик — шодравон Муҳиддин Фарҳат, номзоди илмҳои филология, арӯзшинос ва шоир — Қиром Остон, номзоди илми фалсафа М. Султонов, дорандаи ҷоизаи Мавлавӣ, луғатшинос — Амон Нуров, номзоди илмҳои филология, доценти ДДТ — М. Солеҳов, муҳаррирони пешбари Комуси тоҷик — Саидбеги Маҳмадуллоҳ, Саидиён Исмаилуллоҳи Аҳрор, Амридини Қалол ва дигар ҳамкорону дӯстон, ки дар тасхеҳи ин рисола дастӣ ёри дароз қардаанд, изҳори миннатдорӣ менамоем.

У. Тоиров.

Бисмиллоҳ-ир-рахмон-ир-рахим. Ва бихи настаъину алаҳамдулиллоҳи ҳамда-аш-шокирина ва ассалавоту ғало Муҳаммадин ва олиҳи аттоҳирина (Ба номи худованди бахшандаи меҳрубон. Ва аз он зоти пок имдоду кӯмак хоҳонем. Ҳамду сано бар парвардигор, ҳамду санои сипосгузoron ва салo-воти худованд бар Муҳаммаду (с) пайравони поку парҳезгори он ҳазрат) Муҳаммад (с). Аммо баъд ин мухтасарест дар ғилми ғарӯз ва кавофии шеърӣ тоъӣ ва порсии дарӣ, ки ба илтимоси баъзе аз дӯстон мураттаб карда шуд ва онро «Меъёр-ул-ашъор» ном ниҳода омад. Ва ин мухтасар шомил бар муқаддима ва ду ған аст.

МУҚАДДИМА

ДАР БАЪНИ МОҲИЯТИ ШЕЪР ВА ЗИҚРИ СИНООТЕ, КИ ШЕЪРРО БАД-ОН ТААЛЛУҚ БОШАД

Ва он се ғасл аст

Ғасли аввал

ДАР ҲАДДИ ШЕЪР ВА ТАҲҚИҚИ ОН

Шеър ба наздики мантиқиён каломӣ муҳайяли (он чи ки бо кувваи ҳаёл тасаввур мешавад) мавзун бошад ва дар урфи (таъбири) ҷумҳур (умум) каломӣ мавзунӣ муқофӯф. Аммо калом алфозе бошад муаллаф (таълифшуда) аз ҳуруфе, ки бар ҳасби ваъ бар маъонии мақсуд мудаллал (ифодаёфта) бошад ва шеърӣ беалфоз тасаввур натавон кард ва агар қасе ба тақаллуф феъли ғайри малфузро монанди ҳаракате ба даст, ё ба ҷашм масалан, ҷузъе аз аҷзон шеъре гардонад, ҳукми он феъл ҳукми алфоз бошад, аз он ҷиҳат, ки муштамил бошад бар ҳудуси савтӣ ё ҳаёли савте долл бар муроде. Ва ҳамчунин алфози муҳмали (беҳудаи) бемаъниро агар мутаҷаммеъи (дорои) вазну қофия бошад, аз қабилӣ шеър шумурдаанд ва ҳазаёни ах-

ли ҷунун ва ҳазл, ки бар алфози муҳмал (бемаънӣ) муштамил бошад ва дар назм эрод кунанд, ҳукми алфози маънидор бошад, аз он ҷиҳат, ки муроди эшон ба ҳасби қасди эшон аз он алфоз ҳосил ояд. Пас калом шеърӯ ғайри шеърро ба ҷон ҷинс аст. Ва аммо таҳйил (таҳаюлот) таъсири суҳан бошад дар нафс бар ваҷҳе аз вучӯҳ, монанди басту қабз. Ва шубҳа нест, ки ғарз аз шеър таҳйил (таҳаюл) аст, то ҳусули он дар нафс мабдаъи судури (ба амал омадани) феъле аз ӯ монанди иқдом бар қоре ё имтиноъ (даст кашидан) аз он, ё мабдаъи худуси ҳайъате (шакле) шавад дар ӯ монанди ризо ё сӯхт (кина, нафрат), ё навъе аз лаззат, ки матлуб бошад, илло он ки таҳйилро ҳукамои (донишмандони) Юнон аз асбоби моҳияти шеър шумурдаанд ва шуарои Арабу Аҷам аз асбоби (сабабҳои) худуси (пайдоиши) ӯ мешумуранд. Пас ба қавли юнониён (таҳйил — У. Т.) аз фусули шеър бошад ва ба қавли ин ҷамоат аз ғарз (аломати зоҳирии ашъ) ва ба масобати (мақоми) ғоят.

Ва аммо вазн ҳайъатест (суратест) тобеъи низомии тартиби ҳаракот (ҷамъии ҳаракат, яъне аломат ва овозхое, ки дар навишти араби садонокҳои кӯтоҳи «а», «у» ва «и»-ро ифода менамоянд) ва саканот (ист, таваккуф) ва таносуби он дар ададу миқдор, ки нафс аз идроки он ҳайъат (шакл) лаззате махсус ёбад, ки онро дар ин мавзеъ (маврид) завқ хонанд.

Ва мавзӯи он ҳаракоту (яъне садонокҳои кӯтоҳи «а», «у», «и») саканот (ист, таваккуф) агар ҳуруф бошад, онро шеър хонанд ва илло онро иқоъ (оҳанг) хонанд, ҷунонки фитратро дар идроки он ҳайъат мадҳале азим аст ва ба ин сабаб баъзе мардум дар ҳар яке аз шеър ё иқоъ (оҳанг) ба ҳасби фитрат соҳиби завқ бошанд ва баъзе набошанд. Ва аз синфи дуҷум баъзеро имкони таҳсили он бошад ба иқтисоб (қасб қардан) ва баъзеро набувад. Одатро дар он боб мадҳале тамом аст ва ба ин сабаб авзони ашъор ва иқоъоти мустаъмал ба ҳасби ихтилофи умам (мардум) мухталиф аст.

Ва вазн, агарчи аз асбоби таҳйил аст ва ҳар мавзуне ба ваҷҳе аз вучӯҳ муҳайял бошад ва агарчи на ҳар муҳайяле мавзун бошад, аммо эътибори таҳйил дигар аст ва эътибори вазн аз он ҷиҳат ки вазн аст, дигар. Ва аз он ҷиҳат, ки иқтисоии таҳйил кунанд, дигар. Ва ба иттифоқ вазн аз фусули зотии шеър аст. Илло он ки ҳайатхое бошад, ки таносуби он том набошад ва наздик бошад ба том монанди авзони «Хусравониҳо» [Хусравонӣ лаҳне бошад аз мусаннафоти (навиштаҷоти) Борбуди муғриб, ки он низ мусаччаъ буда, муштамил бар мадҳу офарини Хусрави Парвиз. Ва ҳеч каломӣ манзум дар он ба қор надошта, Сайфи Исфарангирост:

Сапедадам, ки хурусони хусравонисоз
Наво зананд бар оҳанги «Хусравонӣ» боз.]

ва баъзе «Лосакавиҳо» [Соҳиби «Фарҳанги Чаҳонгирӣ» дар луғати «лосакавӣ» гӯяд: «Бо «син»-у «коф»-и мафтӯҳ ва «вов»-и максур ва «ё»-и маъруф, номи ҷонварест кӯчак ва хушовон. Манучехрирост:

Уду танбӯра гу гӯӣ зананд лосакавӣ,
Аз дарахте ба дарахте шаваду гириад ох.

Ва ин навро порсиён ба муносибати тарзи хушнавои он ҳайвон «Лосакавӣ» хонанд, мисли он ки арабон сачъи каломро аз рӯи сачъи ҳамом (кабӯтар) бардоштаанд].

Ва шояд ки баъзе умам онро ба сабаби мушобаҳат аз авзони шеър шумуранд ва баъзе ба сабаби адами таносуби ҳақиқӣ нашумуранд. Пас, аз ин ҷиҳат дар ӯ эътибори вазн бошад, ки хилоф афтад.

Ва аммо қофия, ташобуҳи (монанд будани) авоҳири адвор бошад ва мурод аз ташобуҳ ин ҷо иттиҳоди ҳуруфи хотима аст ба ихтилофи калимоти макотеъ (анҷом) ё он чи дар ҳукми макотеъ бошад. Чунонки дар абёт мураддаф бошад дар лафзи макотеъ дар мурод аз давраҳо ин ҷо мисраъҳост, ки қофия дар он эътибор кунанд, чунонки дар маснавӣ ё байтҳои том, чунонки дар китъаҳо ва қасидаҳо. Ва бошад, ки ҳам дар баъзе мисраъҳо ва ҳам дар байтҳо эътибор кунанд. Чунонки дар рубоӣёт ва «ӯроманҳо» [ӯроман ва ўромана — бо аввали мазмун (яъне ҳарфи аввалаш «у») ва «мим»-и мафтӯҳ (яъне ҳарфи «а»-дор) — навъе аз гӯяндагӣ бувад, ки дар порсиён аст. Ва шарҳи он ба забони паҳлавӣ буда, Пиндори Розирост:

Лаҳни ўроману байти паҳлавӣ,
Заҳман рӯду самоъи хусравӣ.

Ва чамъи он ўроманон бошад]. Ва бошад ки дар давраҳо, ки аҷзҳои як байт бошад, эътибор кунанд, монанди мусаммаот аз ҷаҳрҳои наво ва ғайри он.

Ва агар дар ғайри шеър эътибор кунанд, онро сачъ хонанд ва бошад ки он ҷо иттиҳоди ҳуруфи хотима эътибор накунанд ва бар тақоруби он дар маҳорич иқтисор намоянд. Ва дар як давр эътибори қофия мумкин набошад, илло баъд аз тақдири давре бо он. Ва чунин гӯянд, ки дар ашъори юнониён қофия мӯътабар набудааст. Ва маснавӣ ба забони форсӣ китобе чамъкарда аст муштамил бар ашъори ғайри муқаффо ва онро «...нома» ном ниҳода. Пас, аз ин баҳсҳо маълум мешавад, ки эъти-

бори қофия аз фусули зотии шеър нест, бал аз лавозими ӯст ва ҳасби истилоҳ. Аммо аз фусули зотии баъзе авзои шеър аст, монанди қасида ва китъа ва ғайри он.

Ва ҳалли шеър ба ҳасби урфу аҳли рӯзгор ба мучиби ин таҳқиқ каломӣ мавзун бошаду бас. Ва агар эътибори қофия дар ҳалли шеър воҷиб шумуранд, каломӣ мавзун бошад бар ваҷҳе ки чун қароин зиёдат аз яке шавад, он қароин муқаффо бошад.

Ф а с л и д у ю м

ДАР АСБОБИ (САБАБҲОИ) ИХТИЛОФИ АВЗОН ВА ҚАВОҒИ ДАР ЛУҒОТ

Луғат дар разонат (устуворӣ) ва хиффат (сабукӣ) мухталиф аст, чи тозӣ, масалан, ба киёс ба форсӣ, ба разонат ва сиқл (вазнинӣ) наздиктар аст ва порсӣ ба хиффат (сабукӣ) монилтар. Ва асбоби ихтилоф бо моҳиёти ҳуруф бошанд ва он чунон бувад, ки ҳуруфи мустаъмал дар баъзе луғот аз маҳорич душвортар бошад, монанди «зод» (ض) ва «со» (ث) ва «то»

ط) дар тозӣ ва дар баъзе ба зидди он. Ва он бо ҳайъати ҳуруф бошад ва он чунон бувад, ки ҳаракоти ҳуруф дар баъзе луғот ё ба камийят бештар бувад, монанди луғати тозӣ, ки аксар макотеъи калимот дар он луғат мутаҳаррик бошад ва дар бештари луғот ба хилофи он ва ё бо кайфийят тамомтар бувад, монанди луғати тозӣ, ки ҳаракоти ҳуруф дар вай том бошад, ба хилофи форсӣ, ки баъзе ҳаракот дар вай мухталис (нопури) бувад, монанди ҳаракоти ҳарфи «ро» дар лафзи «порсӣ».

Ва авзон ҳам дар разонат (устуворӣ) ва хиффат (сабукӣ) мухталиф бошанд, чи ба ҳасби ихтилоф ва иттифоқи аҷзҳои давраҳо ва чи ба ҳасби қасрату қиллати ҳаракот дар ҳар давре. Ва ломаҳола (ҳатман) вазни гиронтар ба луғате монанди он хостар тавонад буд. Масалан, дар тозӣ, ки ҳаракот бештар истеъмол афтад, шеър гуфтан дар вазне, ки дар адвори он вазн ҳаракот бештар бошад, осонтар бувад. Ва бар он чи ҳаракот камтар бошад, бакулфаттар (вазнинтар). Пас баъзе авзон муносиби баъзе луғоти дур, баъзе ба табъ аст. Ва ба ин сабаб бисёр баҳрҳост, ки хос шудааст ба баъзе луғот ва дар луғоти дигар агар бар он шеър гӯянд, бадеҳаназар (дар назари аввал) онро мавзун нашумуранд. Ва ҳам бар ин киёс дар аквофӣ, чи бошад, ки андак мушобаҳате дар луғате гиронтар маҳсус бошад ва дар луғате сабуктар номаҳсус. Масалан, «зарб» ва «салб» дар тозӣ қофияро шояд ва дар порсӣ ихтилофи «ро»-ва «лом» нашоад.

ДАР ЗИКРИ СИНОАТҲО, КИ ШЕЪРРО БАД-ОН ТААЛЛУҚ БОШАД

Чун ин қавоид мумаххад (осон) карда гӯем, аммо калом, ки ба ҷои ҷинс аст, баҳс аз нафси алфози он тааллуқ ба синооти луғавиён дорад ва аз маонии он тааллуқ ба синооти арбоби маонӣ ва аз таҳсиноту таъйинот ҳар ду, ки аз ҷумлаи аворизӣ (нуксҳои) калом бошад, тааллуқ ба синооте, ки ба он хос аст, монанди: илми хитобат ва илми баён ва илми тарассул ва илми маҳосин ва бадоеъи суҳан, ки онро илми санъат хонанд ва илм ба урфи маъноб (айбҳо) ва ҳалалҳои он, онро илми нақд хонанд.

Ва аммо таҳйил. Баҳс аз он тааллуқ ба фанне хос аз илми мантиқ. Ва аммо вазн, баҳс аз моҳияти он ва аз истеъмолаш дар иқоот тааллуқ ба фанне хос дорад аз илми мусиқӣ ва аз истеъмолаш дар ашъор мутлақан тааллуқе ба мавзеъе хос дорад ҳам аз он фан аз илми мусиқие, ки муштамил бошад бар тафсили авзони шеърҳо ва дар истеъмолаш дар ашъор ба ҳасби истилоҳ хос ба аҳли ҳар луғате тааллуқ ба синоате муфрад дорад, ки онро арӯз гӯянд.

Ва аммо қофия. Баҳс аз он ҳам ба синоате муфрад тааллуқ дорад, ки онро илми кавофӣ хонанд. Ва ин ду синоат, яъне илми арӯз ва илми кавофӣ дар луғот мухталиф бошад, ҷуноқи гуфтем ба ҳасби асбоби мазкур ва ин ҷумла тааллуқ ба моҳияти шеър дорад. Ва баъд аз он илми аксом (қисмҳо) ва анвои (навъҳои) шеъру илми санъатҳо ва бадоеъ, ки дар шеър афтад.

Ва илми нақди шеър аз ҷумлаи синооте бувад, ки тааллуқ ба аворизи (нуксу камбудихо) шеър дошта бошад. Ва чун ин маонӣ муқаррар шуд, дар тақрири илми арӯз шурӯъ кунем.

Ф а н н и а в в а л

ДАР ИЛМИ АРҶЗ. ДАҲ ФАСЛ АСТ

Ф а с л и а в в а л

ДАР ИШОРАТ БА АҶЗОИ АВВАЛИИ ШЕЪР ВА ОН ҲУРУФ ВА ҲАРАКОТ АСТ

Дар илми иқоъ аз синоати мусиқӣ муқаррар шудааст, ки қудуи (пайдоиши) авзон аз нақароти мутатобеъ (паи ҳам) бошад ва аз сукуноти (таваккуфҳои) мутаносиб, ки миёни он нақарот афтад ва чун хоҳанд, ки аз он иборат кунанд, ба изои (рӯбарӯи) нақарот ҳуруфи мутаҳаррик эрод кунанд. Хосса ҳарфҳои баъд аз ҳабси том ҳодис шавад, монанди «то» ва «то» ва ба изои (рӯбарӯи) саканот (ист) ҳуруфи сокин.¹ Хосса ҳуруфи суннат (димогӣ) ва он чи муҳтамали (эҳтимоли) дарозӣ ва кӯтоҳии замони суқун тавонад буд, масалан, гӯянд: тан тан. Ва аммо дар вазни шеърӣ ҳуруфи мутаҳаррик аз ҳар ҷинс, ки бошад, ба ҷои нақарот бошанд ва ҳуруфи сокин ба ҷои саканот. Ва дар улуми дигар тақрир кардаанд, ки ҳуруф дар асл аз навъ будааст: яке мусавват (садонок), яке мусаммат (ҳаммаҷза, сомит). Ва мусавват ё максур (кӯтоҳ) аст ё мамдуд (дароз). Ва максур ҳаракот бошад, монанди: заммат ва фатҳат ва қасрат. Ва мамдуд ҳуруфи мадд, ки аҳавоти (шарикӣ) он ҳаракот бошанд, чи ҳар яке аз ишбоъи (пурра талаффуз кардани) яке аз он ҳаракот таваллуд кунанд. Ва ҳуруфи мусаммат боқии ҳуруф аст. Ва «вов» ва «алиф» ва «ё» ҳар як ба иштирок бар аз ҳарф афтад, яке мусавват, ки ҳуруфи мадди мазкур аст ва он ҳуруф ҷуз сокин натавонанд буд ва дигар мусаммат, ки ҳам мутаҳаррик бошанд ва ҳам сокин. Ва аммо мусаммат дар «вов» ва «ё» зоҳир аст ва аммо дар «алиф» мусамматро «ҳамза» низ хонанд. Ва ба ҳарфи мусаммати танҳо ибтидо натавон кард, магар баъд аз он ки ҳарфи мусавват муқорини (наздикӣ) ӯ шавад ва маҷмӯро ҳарфи мутаҳаррик хонанд. Пас агар мусавват (садонок) максур бошад, ҳарфи мутаҳаррикро як ҳарф беш нашумуранд ва онро мақтаъи максур хонанд. Ва агар мамдуд

(дароз) бошад, микдори фасли мамдудро бар максур харфи сокин шумуранд ва маҷмӯро харфе мутаҳаррик ва харфе сокин шумуранд ва мактаби мамдуд хонанд. Ва хар харфи мусамматро (хамсадоро), ки аз мусавват (садонок) мучаррад (чудо) бошад, ҳам сокин шумуранд.

Ва чун таҳқиқи хуруфи мутаҳаррик ва сокин карда шуд, гуём: дар забони араби хуруфи мусаммат бисту ҳашт аст ва хуруфи мусавват шаш: се максур (кӯтоҳ), ки онро «ҳаракоти сегона» хонанд ва аз хуруф намешумуранд ва се мамдуд (дароз), ки онро «харфи мадд» хонанд. Ва дар забони порсии дигар аз чумлаи хуруфи бистухаштгонаи мусаммат ҳашт харф сокин бошад ва он: «со» ва «хо» ва «сод» ва «зод» ва «то» ва «зо» ва «айн» ва «коф» аст.² Ва панҷ харфи мусаммати дигар дар ин луғат зиёдат шавад ва он: «по» ва «чим» ва «жо» ва «фо» ва «гоф» аст.³

Ва дар хуруфи мусаввати мамдуд (садоноки дароз), ки яке аз он харфест, ки миёни заммат (яъне «у») ва фатҳат (яъне «а») бошад, чунонки дар лафзи «шӯр»⁴ афтад, ки ба този «молиҳ» бошад ва дигар харфе, ки дар лафзи «шер» афтад, ки ба този «асад» бошад. Ва ин хуруфро дар този ба кор доранд ва онро «имолат»⁵ хонанд, аммо аз асли луғат нашумуранд. Ва аз қабилӣ ин ду харф солис бошад миёни заммат ва касра, ки дар дигар луғатҳо ба кор доранд ва дар този дар лафзи «қил» ва амсоли он истеъмол кунанд ва гуянд: касрат аст ба ишмоми⁶ заммат, аммо дар порсӣ наюфтад. Ва харфҳои дигар бошад, ки ҳам аз таркиби ду харф ҳодис шавад. Масалан, чунонки аз таркиби яке аз хуруфи мадд бо ғуннат бувад дар лафзҳои «дун» ва «дон» ва «дин» бошад ва амсоли ин уфтад, ки бар вазни: «ду» ва «до» ва «дӣ» бошад ва чунонки аз таркиби яке аз хуруфе, ки маҳраҷи он охири калом бошад, бо харфи «вов» бошад дар лафзи «хуш». Ва дар баъзе луғоти Аҷам дар лафзи «дарх(в)еш», ки ба ҷои «дарвеш» гуянд ва дар лафзи «к(в)ас», ки ба ҷои «кас» гуянд, воқеъ бошад. Ва далел бар он ки хар яке аз ин харфҳо як харф аст, ин аст, ки дар вазн ба ҷои як харф аст. Мисоли «х(в)он», ки дар китобат муштамил бар ҷаҳор харф аст ва дар лафз мураккаб аз ду харф аст, ки бар вазни «хо» аст. Ва ҳамчунин ҳаракате бошад аз таркиби ду ҳаракат, чунонки ҳаракати харфи мураккаб дар «хӯш», ки мураккаб аз заммат ва фатҳат аст ва ҳаракати харфи мураккаб дар «дарх(в)еш», ки мураккаб аз замма ва касрат аст. Ва далел бар ин ки хар як аз ин ҳаракатҳо як ҳаракат аст, он аст, ки як харфро як ҳаракат беш натавонад буд. Ва дар порсӣ ҳаракате дигар аст, ки онро ба ҳеч қадом аз ин

ҳаракоти сегона, яъне замма ва фатҳа ва касрат нисбат натавонад кард ва онро ҳаракати маҷҳул ва ҳаракати мухталаса хонанд, монанди ҳаракати лафзи «ро» дар лафзи «порсӣ», ки бар вазни фонлуи аст ва бошад, ки ин ҳаракат дар ибтидои калимоти уфтад ва агар касе онро аз қабилӣ ҳаракот нашумурад ба сабаби он ки ба яке аз ҳаракоти мазкура мансуб нест, бо ӯ дар иборат музояқат (танг) нест, аммо дар шеър онро аз қабилӣ ҳаракот бояд шумурд ба далели вазн. Ва ғараз аз ин тафсил ин аст, ки то бар хуруфи муфрада ва мураккаба ва фарқ миёни хар ду ва бар харфи мутаҳаррик ва сокин ва фарқ миёни масобати инзимоӣ (нисбат доштани) харфест бо ӯ. Ва мо бар сари мақсуд шавем ва гуём: аснофи ҳаракоти мазкура дар вазни шеър як ҳукм дорад ва хуруф, ки аҷзои калимотанд, ё мутаҳарриканд ё сокин.

Ва бар арӯзи нест, ки моҳиёти хуруф ва ҳаракот ва аъдоди он мутаарриз (маҷғул) бошад ва бар аснофи хар як вокуф бошад, чи он кори луғавист. Он чи ӯро зарурист, он аст, ки миёни харфи муфрад ё он чи ба ҷои муфрад бошад, аз мураккабот ва миёни хуруфи муаллаф (таълифшуда) фарқ кунад. Ва аломоти хуруф ва ҳаракот дар вазни китобат мухталиф бошад, то миёни хуруфи мухталиф ва ҳаракоти мухталиф тамйиз кунад. Ва аломати суқун якест, чи суқун як сирф беш нест ва агарчи асбоби он мухталиф аст. Аммо наздики арӯзиён харфи мутаҳаррикро мутлақан як аломат аст, чи арӯзиро бо тамйиз миёни хуруфи мухталиф ва ҳаракот коре нест ва он аломат доираи хурд бошад бар ин шакл (о) ва харфи сокинро як аломат ва он хатте мустақими хурд бошад бар ин шакл (1).⁷

Фасли дуюм

ДАР ҚАЙФИЯТИ ЭЪТИБОРИ ХУРУФИ МУТАҲАРРИК ВА СОКИН ДАР ШЕЪР ВА ИШОРАТ БА ТАҚТЕЪ

Дар фасли гузашта маълум шуд, ки аҷзои аввалии шеър хуруфи мутаҳаррик ва сокин аст. Акнун гуём: Мурод дар ин мавзъ аз хуруфи мутаҳаррик ва сокин хуруфи малфуз (талаффузшаванда) аст, на хуруфи мактуб (навишташуда). Ва бисёр хуруф аст, ки мактуб аст ва малфуз нест, монанди «алиф», ки дар китобати този баъд аз «вов»-и «оману» (имон оварданд) нависанд ва «вов», ки дар охири «Амр»⁸ нависанд ва «хамза»-и васл, ки аснои калимоти муттасил ба якдигар уфтад ва «алиф»

дар охири лафзи «ано»⁹ дар ғайри ҳолати вақф ва дар порсӣ монанди «вов»-и атф,¹⁰ ки дар миёни ду калима нависанд ва харфи «ё» ва «ҳо»¹¹, ки дар охири лафзи «ки» ва «чӣ» ва «на» нависанд ва «вов» дар охири «ду» ва «ту» ва амсоли он. Ва ҳамчунин бисёр харф аст, ки малфуз аст ва мактуб нест, монанди: «вов»-и «лаҳу» (барои ū) ва «ё»-и «биҳи» (бо ū) дар тозӣ ва «алиф»-и «аллоҳ» ва «самовот» «ҳамза»-и «Цабраил» ва танвинот¹² ва ташдидот,¹³ чи харфи мушаддад (ташдиддор) мураккаб аз ду харф бошад: аввал сокин ва дуюм мутаҳаррик. Ва дар порсӣ монанди «алиф»-и мадд, ки дар «об» ва «ос» ва ташдиди «арра». Ва бидон, ки ташдид дар форсӣ дар ду маънаъ оваранд: яке дар асли калима, чунон ки дар лафзи «ғурранда» ва «буррон» гӯянд ва дигар он ки миёни ду калима уфтод, чунон ки дар харфи аввал маътуф ё музоф,¹⁴ ё калимае, ки «бо»-и амр ва «мим»-и наҳӣ¹⁵ бар ū собик бувад, чунон ки дар лафзи «макун» ё харфе бар ū собик бувад, ки дар лафз наёяд, монанди «вов»-и «ду» ва «ту» ва «ҳо»-и «се» ва «нуҳ» ва «чӣ» ва «кӣ» ва «лола» ва «барда».

Ва дар ғайри амсоли ин мавзеъ ташдид кабеҳ бувад ва дар ҳеч кадом аз ин мавозеъ вочиб набувад ва агар биёранд ҳам раво бувад. Ва бар ҷумла чандон ки дар луғати порсӣ ташдид камтар оваранд, беҳтар бошад, чи ташдид дар он луғат асли нест.

Ва чун фарқи миёни ҳуруфи малфузу мактуб зоҳир шуда, аҷзон шеър муайян гашт ва аз фасли гузашта маълум шуда аст, ки баъзе ҳуруфро аз ду харф яке беш набояд гирифт. Ва бидон, ки аввали шеър харфе сокин натавонад буд, чи ибтидо ба сокин мумтанеъ ё мутаассир (душвор) бувад. Ва дар миёни аркони шеър зиёдат аз як сокин наюфтад, чи ҳуруфи сокин чун мутаволӣ шаванд, суханро аз якдигар бурида гардонанд ва вазн ботил шавад ва низ дар нутқ овардани он дар аснои сухан иқтисои кулфат кунад. Ва дар тозӣ зиёдат аз ду сокин ҷамъ нашавад ва дар аснои сухан илтиқои (пайваст шудани) сокинайн бештар аз иҷтимоъи яке аз ҳуруфи мадд ё идғом¹⁶ уфтад, чунон ки дар «сор» ё бо ғуннат чунон ки «аанзартахум» (оё онхоро огоҳ кардӣ?) ва ҳеч кадом дар аснои шеър ҷоиш набувад. Ва аммо дар порсӣ иҷтимоъи ду сокин бисёр бувад ва бошад, ки зиёда аз ду сокин низ ҷамъ ояд ва бошад, ки баъзе аз он ба ҳақиқат сокин набувад, валекин мачҳулӯлҳарака¹⁷ бошад. Аммо ду сокин чунон ки дар «кор» ва «мард» уфтад ва чун амсоли ин дар аснои шеър уфтад, харфи аввал сокин бошад ва дуввум мутаҳаррик бояд шумурд, чи дар вазн дар муқобили мутаҳаррик уфтад. Масалан, «коргар» ё «марду зан» бар ваз-

ни фоъилун бошад бе ҳеч тафовут. Ва аммо се харф чунон ки дар лафзи «рост», «бехт» ва «мӯрд» бошад ва ҳамеша харфи аввали он амсоли ин калимот аз ҳуруфи мадд бувад, пас агар харфи охир мутаҳаррик нашавад, баъзе ин се харфро ба ҷои ду харф ба кор доранд: яке сокин ва дигаре мутаҳаррик ва як харф дар иборат бидузданд. Масалан, ба «ростгӯ» — бар вазни фоъилун гӯянд. Ва баъзе ҳама ҳуруф дар иборат оранд, то «ростгӯ» бар вазни муфтаъилун шавад. Ва агарчи бар вачҳи аввал аз гиронӣ ҳоли набошад, аммо дуюм гиронтар бувад ва шуаро бештар бар вачҳи аввал истеъмол кунанд. Ва агар харфи охир мутаҳаррик шавад, ҳоли набувад аз он ки баъд аз он мутаҳаррике дигар оранд, ё сокине оранд. Агар мутаҳаррике дигар оранд, чунон ки гӯем, масалан, «росту каж», дар ин сурат дуздидани як харф дар иборат гиронтар бошад аз овардани ҳама ба ҳилофи сурати аввал. Ва сабаб он аст, ки дар сурати аввал ду харф ба изои (рӯбарӯи) харфе мутаҳаррик уфтод ва харфи мутаҳаррик ба ҳақиқат ҳам ду харф аст. Аммо ин ҷо ду харф ба изои харфе сокин меуфтад. Пас иборат аз он бар вазни муфтаъилун харҷанд аз гиронӣ ҳоли набувад, аммо бар вазни фоъилун бисёр гиронтар бошад ва дар ин сурат шуаро вачҳи аввал ихтиёр кардаанд. Ва агар баъд аз харфи мутаҳаррик харфе сокин ояд бар ин гуна, ки лафзи «ростӣ», масалан, «хукмаш ҳамон бувад, ки дар ду харфи сокини мутаволӣ (пайдарпай) гуфта омад ва дар ин сурат кулфат зоил шавад. Ва ин «хукмхо ҷумла вукӯъи ин харфхост дар миёни шеър. Аммо агар дар охири шеър уфтад, харчи мачҳулӯлҳарака бувад, сокин шумуранд ва як сокину ду сокин дар охири ашъор эътибор кунанд ва агар зиёдат уфтад, ин эътиборе набувад ва дар ҳукми маҳзуф (партофташуда) бошад. Ин аст ҳукми ҳуруфи сокин.

Ва аммо ҳуруфи мутаҳаррики мутаволӣ дар шеъри тозӣ зиёдат аз ҷаҳор мустаъмал надоранд, ҷаҳор ҳам ба тарикки захф уфтад ва гирон шумуранд. Ва шеъри порсӣ зиёдат аз се мустаъмал нест. Ва се мутаҳаррики мутаволӣ ҳам асли набошад ва ба тарикки захф уфтад ва тахфифро¹⁸ таскини¹⁹ авсат ҷоиш доранд, чунон ки баъд аз ин гуфта шавад. Ва охири ҳеч шеър на ба тозӣ ва на ба форсӣ мутаҳаррик нашоёд, чунон ки аввалаш сокин нашоёд ин ҷумла бояд, ки муқаррар бошад, то дар тактеъи ашъор эътибор карда шавад.

Ва тактеъи шеър иборат аст аз таҳлили шеър ба арконе, ки аз он муаллаф бошад ва баробар кардани ҳуруфи ҳар рукне бо ҳуруфи аслии он руки ба ҳазфи заводи ғайри малфуз ва агарчи мактуб бошад ва исботи он чи малфуз бошад, агарчи мактуб набошад. Масалан, тактеъи ин байт:

کارگر مردون

Ба номи худованди чону хирад,
К-аз ин бартар андеша барнагзарад.

Бар ин минвол бошад, ки навишта омад:

Ба-но-ми-ху-до-ван-ди-чо-ну-хи-рад
Ка-зин-бар-та-ран-де-ша-бар-наг-за-рад.

Ва аз ин чо маълум шавад, ки то баҳрҳо ва вазнҳо ва аркони он надонанд, тактеъ мумкин набошад, чӣ байт, ҳамчунон ки бар ин вазн: фаъулун фаъулун фаъулун фаъал ду бор, тактеъ тавон кард. Бар ин вазн низ, ки мафоилю мустафъилун фаъилун ду бор, тактеъ тавон кард ва бар ин вазн низ ки фаъулун мафоилю мустафъилун ду бор, тактеъ тавон кард. Ва то надонанд, ки кадом баҳр аст ва аркони он чист.

Миёни он чи тактеъи ҳақиқӣ бувад ва он чи бар он вазн бувад, аммо на тактеъ бувад, имтиёз мумкин набошад.

Ф а с л и с е ю м

ДАР АЧЗОИ СОНИЯИ ШЕЪР, КИ АЗ ХУРУФИ МУТАҲАРРИК ВА СОКИН МУАЛЛАФ ШАВАНД

Аввал таълифе (тартиб додане), ки хуруфро мумкин шавад таълиф аз ду хуруф бувад ва он муаллафро сабаб хонанд ва ломаҳола (ночор) аввал мутаҳаррик бояд. Пас агар хуруфи дуюм сокин бувад, онро сабаби хафиф²⁰ хонанд ва мусовии мактаби мамдуд бошад ва агар мутаҳаррик бувад, онро сабаби сақил²¹ хонанд. Ва дар асли шеъри порсӣ сабаби сақил мутаъмал нест аз чихати он ки сабаби сақил чун ба чузви дигар пайвандад ва се мутаҳаррик ё зиёдат мутаволӣ шаванд ва вуқӯи он дар шеъри порсӣ чунонки гуфтем, аз эътидол хориҷ аст.

Ва таълифи дуюм аз се харф бувад ва онро ватад хонанд ва хар се мутаҳаррик нашоёд, чунонки гуфта омад ва харфи аввал ломаҳола мутаҳаррик бошад. Пас агар дуюм сокин бувад, сеюм мутаҳаррик бояд, чи ду сокин нашоёд, ки дар аснои сухан ҷамъ шавад ва он муаллафро ватади мафрук²² хонанд. Ва агар дуюм ҳам мутаҳаррик бувад ва сеюм сокин, онро ватади маҷмӯъ²³ хонанд. Ва таълиф аз зиёдат аз ин адад мунҳал шавад ба таълиф аз ду-ду ё аз се-се аз хар ду. Пас аввал таълифе, ки шеърро бошад, аз асбоб (сабабҳо) бошад ё аз автод (ватадҳо) ва мисоли хар чаҳор ба порсӣ ин аст: «бар» — сабаби хафиф, «сари» — сабаби сақил, «аҳди» — ватади мафрук.

ватади маҷмӯъ. Ва аломоти хар яке дар давоир бар он чи гуфтем, маълум бошад. Ва мо асбобу автодро ачзо (музоҳа)²⁴ мехонем, чи ачзои аввалӣ, ки хуруфи ҳаракотанд, ва инҳоро хос нестанд.

Ва дар арузи тозӣ муаллаферо, ки аз чаҳор харф бувад: се мутаҳаррик ва чаҳорум сокин, фосилаи сугро²⁵ хонанд, мисоли фаъилун ва он мураккаб аз ду сабаб бувад: аввал сақил ва дуюм хафиф. Ва муаллаферо, ки аз панҷ харф бувад: чаҳор мутаҳаррик ва панҷум сокин — фосилаи кубро²⁶ хонанд, мисоли фаъиллатун ва он муаллаф аз сабабе сақил ва ватаде маҷмӯъ бувад ва хар ду аз таълифоти аввал бошад.

Ва одати арузиён он бошад, ки дар ин мавзъ (маврид) аб-бар мураккаб аз ин ачзо эрод кунанд бар ин минвол, аз сабаби хафиф, ба тозӣ:

Исмаъ миннӣ йа-бн-а-д-дунё,
Иъмал хайран таздад хуснан.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Бишнава аз ман, эй фарзанди дунё,
Накӯй кун, ки ба зебой афзун шавӣ).

Рақзулхайл²⁷ махбуни мусаккан.
Ва ба порсӣ:

Ёре, к-аз ман дурӣ ҷӯяд,
Ишқаш зӣ ман то кай пӯяд.

Раҷазии матвии мусаккан, ё Рамали махбуни мусаккан ё Ҳазачи макфуфи муҳаннақ ё Ракзи махбуни мусаккан. Ва аз сабаби сақили танҳо шеър муҳол аст, аммо насл ба тозӣ чунин бувад: «Валадука бика ваҷада асара химамика фаҷаҳада ва талаба бараката шиямиқа» Тарчамааш: («Фарзанди ту таъсири химмати туро дарёфт ва баракати феъли туро ба ҷидду ҷаҳд талаб кард»). Ва ба порсӣ чунин: «Писари ту зи чӣ нашуда зи паи хунари ту, ки хунари ту буда зи баракати падари ту». Ва аз ватади маҷмӯъ, ба тозӣ:

Фатоламо ва толамо ва толамо
Сақо би каффи Холидин ва аъямо.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Чи дерест, чи дерест (ки)
Зи кафи Холид менӯшонду мехӯронд).

Раҷазии махбун.

Ва ба порсӣ чунин:

Чаро аҷаб надорам аз нигори ман,
Ки бе гунаҳ бурун шуд аз канори ман.

Раҷази махбун ё Ҳазаҷи макбуз.
Ва аз ватади мафрук ба тозӣ:

Ло аро мин-ал-фуодӣ из раока
Ан ямила наҳва шодинин сивока.

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Ман надидам қалбро, ки чун туро дид,
Ба тарфе, чуз рухсорат, майл карда бошад).

Макфуфи рамал:
Ва ба порсӣ:

Он чи аз ситам ба рӯи ман расид,
Ҳеч офарида дар ҷаҳон надид.

Рамали макфуф. Ва ҳарфи охир ломаҳола (хатман) сокии
гардад, то шеър тавонад буд, чунонки гуфтаем.
Ва аз фосилаи суғро, ба тозӣ:

Араайта лиҳозириҳим асаро
Ва самиъта лиғоибиҳим хабаро...

(Тарҷамаи тахтуллафзи байти боло чунин аст:

Оё аз ҳозири онҳо нишоне дидӣ,
Ё аз ғайби онҳо хабаре шунидӣ?)

Ва ба порсӣ:

Бибарӣ, санамо, дилу ҷону диҳӣ,
Лабакон ба раҳӣ надихӣ бираҳӣ.

Ва аз фосилаи кубро, ба тозӣ:

Ва сақалин манаъа хайра талабин
Ва ақалин манаъа хайра туадих

Тарҷамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Гироние, ки ҳасти хубтаринро боздошт,
Чолокие, ки хубтарин иҷрои онро боздошт).

Ва ба порсӣ:

Санами ман, зи бари ман наравӣ,
Дилаки ман набарӣ, бад нашавӣ.

Ва бештари ин абёт нохуш аст, хосса байти охир:

Фасли ҷаҳорум

ДАР АРКОНИ ШЕЪР, ҚИ МУАЛЛАФ БУВАД АЗ ИН АҶЗО

Халит ибни Аҳмад, ки арӯзи тозӣ ихтироъ кардааст, иборат аз аркони шеър ба алфозе кардааст, ки аз лафзи «фъл» муш-
тақ (чудо) бошад, чунонки аҳли мусиқӣ ба алфозе кунанд, ки аз «то» ва «нун» мураккаб бошад ва ба ин сабаб аркони шеърро афъилу тафъил хондааст.

Ва аркони шеър баъзе ба табъанд ва онро усул хонанд ва баъзе на чунон ва онро фуруъ хонанд. Ва ҳар рукн, ки аз тақ-
рори чузбе бошад, мулизз (гуворо) набувад ва ба ин сабаб
субоӣ (ҷоргона) ва судосиро (шашгоноро), ки аз тақрори
асбоби (сабабҳои) танҳо ё автоди (ватадҳои) танҳо бувад, аз
усул нашумуранд. Ва ҳар рукн, ки дароз шавад, ҳам мулизз
(гуворо) набувад аз ҷиҳати он ки иқтизои малолат накунад
ва ба ин сабаб зиёдат аз субоӣ (хафтгона) дар усул мустаъ-
мал нест.

Пас усул ё хумосӣ (панҷгона) бувад ё субоӣ (хафтгона).
Ва хумосӣ муаллаф (ибора) аз сабабе ва ватаде бувад. Ва
агар сабаб хафиф бувад ва ватад маҷмӯъ, аз он ду таълиф
мумкин бошад. Яке он ки ватад муқаддам (аввал) бувад ва
мураккаб бар вазни фаъулун бувад. Ва дуюм он ки сабаб му-
қаддам бувад ва мураккаб бар вазни фъилун бувад. Ва ин ҳар
ду дар шеъри тозӣ аз усуланд ва дар шеъри порсӣ дуюм мус-
таъмал нест. Ва дигар таълифҳое, мумкин ки дар хумосӣ уф-
тад ва он шаш навъ бошад, аз усул нашумуранд. Ва аммо су-
боӣ муаллаф аз ду сабаб ва як ватад бошад, ва асбоб (са-
бабҳо) ҳар ду сақил нашоёд. Пас агар ҳар ду сабаб хафиф бу-
вад ва ватад маҷмӯъ бувад, таълиф аз он се навъ тавонад буд.
Аввал он ки ватад бар ҳар ду сабаб муқаддам бувад ва он бар
вазни мафъилун бувад. Дуюм он ки ватад миёни ҳар ду сабаб
бувад, бар вазни фъилотун бувад. Сеюм он ки (ватад — У. Т.)
аз ҳар ду сабаб мутааххир бувад ва он бар вазни мустафъилун
бувад.

Ва агар ватад мафрук бувад, се навъи дигар таълиф тавонад
буд, аввал бар вазни фъи-лотун, дуюм бар вазни мус-тафъи-
лун, сеюм бар вазни мафъулоту. Ва аввал ва дуюми ин синф
дар лафз монанди дуюм ва сеюми синфи гузашта аст. Ва дар
китобат баъзе фарқ кунанд, то як аҷзои синфи дуюм аз якди-

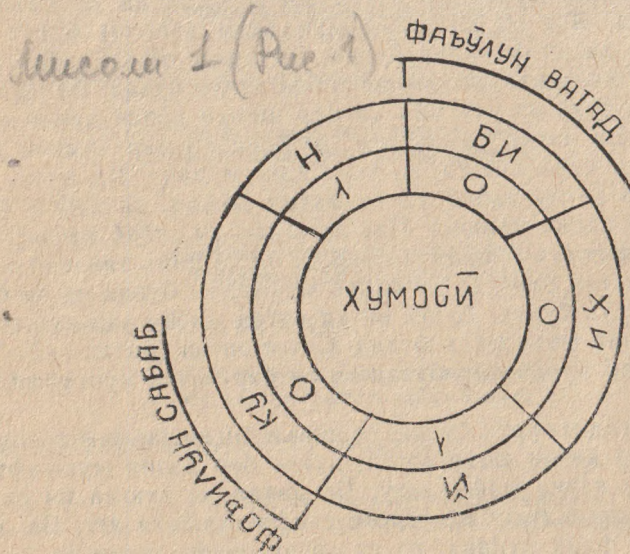
гар мунфасил нависанд. Ва ин шаш рукн аз усуланд ва ҳечда таълифи дигари субоъӣ (ҳафтгона) мумкин бувад, ки дар шеър порсӣ аз усул нашумуранд ба сабаби гаронии он. Ва аммо дар тоъӣ ду таълиф аз ҷумлаи он чи муаллаф бувад аз ватади маҷмӯъ ва сабабе сақил ва сабабе хафиф, яъне муаллаф ва сабабе ва фосилаи суғро ҳам аз усул шумуранд ва он мафоилятун ва мутафоъилун аст.

Пас аркони асли дар форсӣ ҳафт аст ба ҳақиқат ва панҷ дар лафз ва он: фаъулун ва мафоъилун, фоъилотун, мустафъилун, мафъӯлоту аст. Ва дар тоъӣ даҳ ба ҳақиқат ва ҳашт дар лафз, чи: фоъилун ва мафоъилун ва мафоъилун ҳам аз усул аст.²⁸

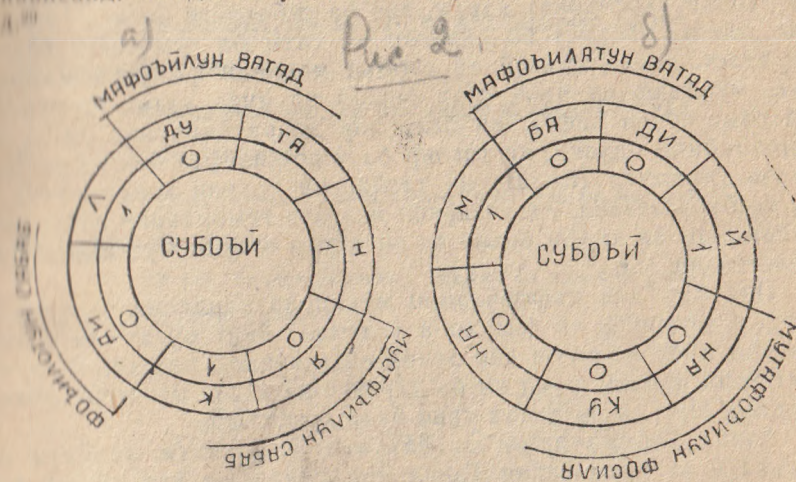
Ва арӯзиёро одат бошад, ки истихроҷи ин аркон аз якдигар ба факк ва таркиб баён кунанд ва дар давоир (доираҳо) вазъ кунанд.

Як доира бигузарад бар вазни фаъулун ва фоъилун ва баъд ӯ нависанд аломоти мутаҳаррик ва сокин ва ба изои (руъбӣ) он хуруфу ин калма, ки «бихӣ кун», то агар оғоз аз «бо» кунӣ, «бихӣ кун» бар ҳаволии (атрофи) доира бигузарад бар вазни фаъулун. Ва агар оғоз аз «коф» кунӣ, «кун бихӣ» бошад бар вазни фоъилун.

Ва дигар доира ҷихати мафоъилун ва мафъӯлоту ва мустафъилун ва фоъилотун ва бар ӯ шояд навишт ба изои (руъбӣ)

ин) аломоти мутаҳаррикот ва сокиноти ин калима: «ду тан нависанд» то ибтидо аз ҳар мутаҳаррик, ки кунӣ, яке аз ин аркони дар тамоми давр ҳосил ояд ва кайфияти инфикоки (ҷудо кардан) аркон аз якдигар равшан шавад. Ва чунон беҳтар, ки дар ин мавзӯе ду доира оваранд, яке ҷихати ватади маҷмӯъ ва дигар ватади мафрук, то аҷзoi аввалӣ аз холи худ набишад ва сабаби ҷузъе аз ватад бишавад ё баръакс. Ва доираи дигар ҷихати мутафоъилун ва мафоъилатун биниҳанд ва бар ӯ нависанд: «Бадӣ накунам», то ҳар ду рукн аз ӯ хонда шавад.

Фасли панҷум

ДАР БАҲРҲО ВА ДАВОИР ВА ФАККИ БАҲРҲО АЗ ЯКДИГАР

Баҳрҳо аз такрори аркон (рукнҳо) хезанд ва арконро чун қандад бор такрор кунӣ, ба шарте ки муътадил бувад, на дарози мумилл (малоловар) ва на кӯтоҳи мухилл (халалрасон) бошад, вазни мисроъе ҳосил ояд ва аз ду мисроъ байте ояд ва аз абёт шикста ё қасида ё ғайри он. Ва камтарин ададе такрорро ду бошад ва бештар чаҳор ва зиёдат аз ин ба сабаби дарозӣ мустафъил набошад. Пас байте аз чаҳор рукн бувад ё аз шаш рукн ё аз ҳашт, магар дар мавозеъе, ки ёд карда шавад ва хилти (омезиши) аркони муташобеҳ шабеҳ бувад ба такрор. Пас баҳр аз такрори рукне басит ё аз хилти ду рукни муташобеҳ. Ва милоф миёни ду рукни муташобеҳ ё ба кам (микдор) бошад ё ба кайф (сифат). Аммо ба кам, чунонки фаъулунро бо мафоъи-

лун бошад, чи ҳар яке муаллаф (навишта) аз ватаде маҷмӯъ ва сабабе хафиф аст, илло он ки яке аз дигаре ба сабабе хафиф бештар аст. Ва ҳамчунин фоъилотун фоъилун ва мустафъилотун фоъилун. Ва аммо ба кайф (сифат), чунонки мустафъилотунро бо мафъӯлоту бошад, чи таълифи ҳар яке аз ду сабабе хафиф ва як ватад аст, илло он ки ватад дар яке маҷмӯъ ва дар яке мафруқ аст ва ҳамчунин мустафъилотунро бо фоъилотун ва ҳамчунин фоъилотунро бо мафъӯйлун.

Ва Халил ибни Аҳмад ибтидо ба хилти (омезиши) хумос ва субоъи (ҳафтгона) карда, пас ба субоъиёти басита (сода) пас хилти субоъиёт бо якдигар ва хатм ба хумосиёти басита кардааст. Аммо хумосӣ ва субоъӣ монанди фаъӯлун мафъӯйлун, муаллаф аз панҷ ҷузв бошад ва инро қӯтоҳ шумуран. Ва одат чунон рафта, ки баҳр дар доира ҳамчунон ки аз аркони табиъӣ ниҳанд, ки тағйир ба ӯ роҳ наёфта бошад ва баъд аз он таъаллул (иллат) ва тағйироти аркони ғайритабиъӣ он чо барангезанд, адади аркон низ бар тамомтарин вачхе эркинунанд, то ба ҳазфи баъзе аз он дигар вучӯҳи мустаъмал ба меангезанд.

Пас фаъӯлун мафъӯйлунро мукаррар кардаанд ва онро мисроъ шумурда ва ломаҳола (ҳатман) байт мусамман бошад. Ва чун мисроъе аз он дар доира вазъ кунанд, то охир ба аввал муттасил шавад, шояд ки ба ҳар яке аз аҷзои панҷгона ибтидо кунанд. Пас, аз ин доира панҷ баҳр хезад.

Аввал бар ин вазн, ки фаъӯлун мафъӯйлун фаъӯлун мафъӯйлун ва инро баҳри Тавил ном карда, чи дар луғати тоҷик аз ин баҳр дарозтар наёяд.

Дуюм он чи ибтидоаш аз ҷузви дуюм аз вазни мазкур ба ин гуна: лун мафъӯӣ, лун фаъӯ, лун мафъӯӣ, лун фаъӯ бар ин вазн, ки фоъилотун, фоъилун, фоъилотун, фоъилун ва инро Мадид ном карда.

Сеюм он чи ибтидо аз ҷузви сеюм бошад, бар ин вазн, ки мафъӯйлун, фаъӯлун, мафъӯйлун, фаъӯлун ва бар ин вазн (С) тозӣ шеър наёфтаанд ва Баҳромӣ³⁰ мегӯяд: «Ба порсӣ бар ин вазн андак шеъре дидаам». Ва инро мақлуби (чаппаи) Тавил ном кардааст.

Чаҳорум он чи ибтидо аз ҷузви чаҳорум бошад, бар ин вазн, ки мустафъилун, фоъилун, мустафъилун, фоъилун ва инро Басит ном карда.

Панҷум он чи ибтидо аз ҷузви панҷум бувад, бар ин вазн, ки фоъилун, фоъилотун, фоъилун, фоъилотун ва бар ин вазн ҳам ба тозӣ шеър наёфтаанд. Ва баъзе ин ду баҳри мӯҳмалро Ариз ва Амиқ ном ниҳодаанд.

Ин аст панҷ баҳр, ки аз ин доира мумкин аст, ки бархезад ва бар ҷумла бухури ин доира дар забони порсӣ матрук (исроми) наҷаванда) аст ва он ҷӣ гуфтаанд, бар минволи шеъри араб гуфтаанд аз вачҳи (сабаби) ташаббуҳ (монандӣ) ба эшон. Ва ин доираро доираи Мухталифа³¹ хонанд ва мисроъе гуфтаанд, ки дар ин доира ниҳанд, то ҳама бухурро аз он бартавонанд ва яке аз дигар тасаввур уфтад ва он мисроъ бар вазни Тавил ин аст:

Ба ман баргузар, эй маҳ, ба ман дарнигар гаҳ-гаҳ

Ва бар вазни Мадид:

Баргузар, эй маҳ, ба ман дарнигар гаҳ-гаҳ ба ман.

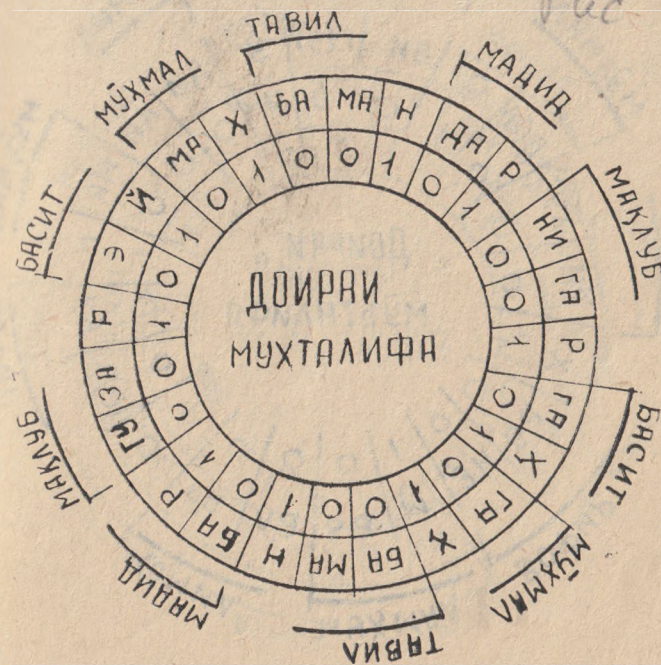
Ва бар вазни Мақлуб:

Гузар, эй маҳ, ба ман дарнигар гаҳ-гаҳ ба ман бар.

Ва бар вазни Басит:

Эй маҳ, ба ман дарнигар, гаҳ-гаҳ ба ман баргузар.

Ва сурати доира ин аст:

рукни охир аз ҳамон мисроъро арӯз ва рукни аввалро аз роъи дуом ибтидо хонанд ва рукни охирро зарб ва роъи ҳон бокиро хашв. Ва бошад, ки рукни аввалро, чун аввал ватаде маҷмӯъ буда, мутаҳарриқи аввалро аз он биюфкананд ва ин маъниро харм хонанд, чунонки баъд аз гуфта ояд. Ва ба изои (рӯбарӯи) он хар рукиро аз дигар арки сабабе хафиф муҷовири ватаде бувад ва сокини он сабиюфкананд, искоти ўро эътимоҷ хонанд. Ва хар байтро, хар мисроъе аз ў мусовии доира бувад ва ҳам бар он вачҳ, дар доира уфтад, мустаъмал бошад, монанди вази аввал Комил ва Раҷаз, чунонки баъд аз ин маълум шавад, ин байт ом хонанд. Ва хар байтро ки аркони хар мисроъе аз у адад ва мусовии аркони доира бувад, хоҳ ҳам бар он вази ки дар доира уфтад, мустаъмал бошад ва хоҳ баъд аз тағйир он байтро вофӣ хонанд. Ва агар ҷузве, яъне рукне аз хар мисроъе аз ў ҳазф карда истеъмол кунанд, ўро маҷзӯ хонанд. Ва агар аз байт як нима ҳазф карда, истеъмоли ўро маҷзӯ хонанд. Ва агар ду сулс (сеяк) ҳазф карда истеъмол кунанд, маҷзӯ хонанд. Ва хар байт, ки хар ду мисроъи ў мутаҷассис бувад ва мукаффо, ўро мусарраъ хонанд. Ва агар мисроъи аввалаш аз дуом ҷудо нашавад, ўро муаккад хонанд. Ва арӯзу зарб агар солим бошад, яъне аз тағйирот холи бувад, сахех хонанд ва агар аз нуқсоне холи набувад, мунтақас хонанд.

Ва рукнеро, ки арӯзи байт бувад, бар вачхе бувад, ки чунон нашояд, хоҳ сахех ва хоҳ мунтақас, роҷат хонанд.

Ва баъд аз ин ба шарҳи тағйирот, ки дар аркон афтад, маҷбул шавем.

Фасли шашум

ДАР ТАҒЙИРОТИ АРКОНУ АЛҚОБ ВА ТАФСИЛИ ФУРУЪ ХАР ЯКЕ АЗ УСУЛИ АРКОН

Ин рукнҳо, ки усули баҳрхост, ҳам бар он гуна ки дар доира уфтад, ба нодир (кам) истеъмол кунанд ва бештар чунон бувад, ки дар он тасарруф кунанд ба нуқсони ҳаракате ё ҳарфе ҷузверо ба зиёдати ҳарфе ё ҷузве. Ва вачҳи мустаъмалро дар хар баҳре бинои он баҳр хонанд. Пас хар рукн, ки дар доира бар асли вазъ бошад, бе ҳеҷ тағйир, онро солим хонанд ва аммо нодир бошад. Ва бошад, ки маълул (иллатёфта) шавад ва хар тасарруф, ки дар вай равад, навъе аз тағйир бошад ва ҳамчунон ки аркони солихро усул хонанд ва аркони муғайя-

фурӯ хонанд. Ва баъзе зихоф тағйирро гӯянд, ки дар ҳама бувад ва шеър бидуни тағйир неқӯтар бувад. Ва зихоф искоти сокини сабаби хафифро гӯянд бас. Ва умла тағйир ба нуқсон бувад ё ба зиёдат. Ва тағйир ба ҳос набувад ба мавзеъе, яъне дар хар мавзеъ, ки он уфтад, он тағйир мумкин бошад ё хос бувад ба авоили мисроъҳо ё ба авохирӣ он. Ва тағйир ба зиёдат ҳама хос бувад ба авохир (охирҳо) ва дар авосит (байнҳо) набувад. Ва хар як аз ин анвоъ ё ба този хос бувад ё ба порсӣ ва хар ду луғат мустаъмал бувад. Ва чун сибқат (пешӣ) тағйир тозиёрост ва Халил ибни Аҳмад, ки мустаҳриқи эшон аст ва бар аксари ашъори эшон вокиф буда, тағйирот он луғатро эҳсо (ҳисоб) кардааст ва онро алқоби (ном-номи) муносиб ниҳода. Ва дар порсӣ ва дигар луғот (забон) набувад, бал баъзе аз ў фаро гирифтаанд ва баъзе, ки хос луғати худ ёфта, бо он изофат карда, дар вазъи алқоб (ном-номи) бо якдигар хилофҳо кардаанд.

Мо ибтидо ба тағйироти шеъри този кунем, чи он чи ба ҳос аст ва чи муштарақ аст. Гӯем: тағйир ё муфрад бувад ё мураккаб. Ва муфрад он бувад, ки дар рукне як навъ тағйир беш наофтад ва мураккаб он бувад, ки зиёдат аз навъ уфтад. Аммо муфрад аз ҷаҳор навъ холи набувад, аз навъи тағйир ё дар сабаби хафиф уфтад ё дар сабаби сақил, ё дар ватади маҷмӯъ, ё дар ватади мафрук. Аммо он чи дар сабаби хафиф уфтад, ду навъ бувад: аввал ом бувад ва он искоти сокини сабаб бувад. Ва сокини сабаб ё ҳарфи дуоми рукн бувад ё ҳарфи ҷаҳорум ё ҳарфи панҷум ё ҳарфи ҳафтум ва ҳарфи аввал ва сеюм ва шашум натавонад буд. Пас агар ҳарфи дуом бувад, он рукиро баъд аз искот маҳбун⁴¹ хонанд ва агар ҷаҳорум бувад, матвӣ⁴² ва агар панҷум бувад, мақбуз⁴³ ва агар ҳафтум бувад, мақфӯф.⁴⁴

Ва дигар навъ хос бувад ба авохирӣ мисроъҳо ва он ду гуна бувад: яке сокини сабабро искот кунанд ва мутаҳаррикашро сокин кунанд ва рукиро баъд аз ин тағйир максур⁴⁵ хонанд. Ва дуом он ки сабабро биюфкананд ва руниро маҳзӯф⁴⁶ хонанд. Ва аммо он чи дар сабаби сақил уфтад, як навъ бувад ва аз тағйироти ом бувад ва он таскини (сокин гардонидани) мутаҳарриқи дуоми сабаб аст. Пас агар мутаҳарриқи дуоми сабаб ҳарфи дуоми рукн бувад, рукиро баъд аз тағйир музмар⁴⁷ хонанд. Ва агар ҳарфи панҷум бувад, рукиро маъсуб⁴⁸ хонанд ва дар ғайри ин ду мавзеъ наофтад.

Ва аммо он чи дар ватади маҷмӯъ биюфтад, хос бувад ба авоили мисроъҳо ё ба авохир. Ва дар ин навъ тағйир ом набо-

шад. Аммо он чи ба авоил хос бувад, искоти (партофтаин) мутахаррики аввал бошад аз ватад ва онро а р м⁴⁹ хонанд. Вуқӯаш ё дар фаъулун бувад ва рукни онро а с л а м хонанд. Ё дар мафӯйлун бувад ва рукни онро ахрам⁵⁰ хонанд ва ё дар мафӯилатун бувад ва рукно а ь с а б⁵¹ хонанд ва дар гафӯилун се мавзеъ набувад. Ва ин тағйирот бештар дар аввали баъд бувад, хосса дар аввали қасида ва вуқӯаш дар мисроъи дуюм нодир бувад ва ба изои (рӯбарӯи) харм рукнеро, ки харм дӯи мумкин бувад ва аз харм ба саломат бувад, м а в ф у р⁵² хонанд.

Аммо он чи хос ба авохири мисроъҳо бувад, ду навъ бувад. Яке он ки сокини ватадро биюфкананд ва мутахаррикашро сокин кунанд ва он рукно м а к т ў⁵³ хонанд. Дуввум он ки ватадро биюфкананд ва ин рукно а х а з з⁵⁴ хонанд.

Ва навъе дигар аст, ки дар ватади фоъилотун уфтад, он ки ин рукн охири мисроъ бувад, дар баъзе баҳрҳо бо вазни мафӯйлун ояд ва онро м у ш а ь а⁵⁵ хонанд. Аш-шаъсу фиъ арӯз, мо сукита аҳаду мутахаррикайи ватадин, кааннака асқат та мин ватадиҳи ҳаракатан фӣ ғайри мавзеъиҳо (Шаъс дар арӯз он бувад, ки яке аз ду ҳаракати ватад партофта шудааст, чунонки аз ватади он дар ғайри ҷои он ҳаракатеро партофта бошӣ). Баъзе гуфтаанд: ин тағйир харм аст ва мутахаррики аввал биюфтодааст. Ва баъзе гуфтаанд: қатъ аст ва мутахаррики дуюм биюфтода. Ва Заҷҷоч⁵⁶ гуфтааст: «Ин тағйир мураккаб аст. Аввал чунин кардаанд ва баъд аз он таскини харфҳои аввали ватад карда». Ва ин ба қиёс наздиктар аст, чи харм чу дар ватаде наюфтад, ки ҷузви аввали рукн бувад аз аввали мисроъ ва қатъ ҷуз дар ватаде наюфтад, ки охири рукн бувад аз охири мисроъ ва аммо искоти мутахаррики дуоми ватади маҷмӯъ дар ҳеч сурати дигар воқеъ нест.

Ва аммо он чи дар ватади мафрук уфтад, се навъ аст ва ҳар се хос аст ба авохири мисроъҳо. Аввал он ки мутахаррики дуюм сокин шавад, то ду сокин ҷамъ оянд ва он рукно м а в к у ф⁵⁷ хонанд. Дуюм он ки мутахаррики дуюм соқит шавад ва рукно м а к с у ф⁵⁸ хонанд. Ва сеюм он ки ватад биюфтад ва рукно а с л а м⁵⁹ хонанд.

Ва аммо тағйири ба зиёдат, ки хос бувад ба авоили мисроъҳо ва онро х а з м⁶⁰ хонанд ва бештар вуқӯаш дар аввали мисроъи аввал бувад ва ба як харф бувад ва ба зиёдат аз як харф нодиртар бувад ва ғояташ қалима мураккаб аз чаҳор харф ёфтаанд, чунонки баъд аз ин мисолаш эрод карда шавад. Ва он тағйирро ба аркону аҷзо ҳеч тааллуқ набошад. Пас

он ки ин тағйирро аз аҳволи абёт шумуранд, на аз аҳволи

Ва аммо тағйири ба зиёдат, ки хос бувад ба авохири мисроъҳо ва он ду навъ бувад. Аввал он ки харфи сокин зиёдат кунанд. Пас, агар охири рукн сабабе хафиф бувад, рукно м у с а б⁶¹ хонанд ва агар ватаде маҷмӯъ бувад, м у з о л⁶². Ва агар он ки сабабе хафиф зиёдат кунанд ва он илло дар охири мафӯйлун наюфтад ва хос бувад ба вазни маҷзу ва ба охири рукно м у р а ф ф а л⁶³ хонанд. Ва ҳар рукн, ки тағйир зиёдат дар охири он рукн мумкин бувад ва аз он холӣ бувад, онро муарро⁶⁴ хонанд.

Ва аммо тағйироти мураккаб. Бошад, ки суноӣ (дугонӣ) бувад ва бошад ки сулосӣ (сегона) бувад ва аз он ҷумла баъзеҳо лақаби хос бувад ва баъзоро набувад ва ба ҳасбӣ таркиб ва ин иборат кунанд ва мо дар аснои зикри фаръҳо, ки ҳар рукно мустаъмал аст, зикри алқоб эрод кунем, иншооллоҳи таъо

Фаъулунро шаш фаръи мустаъмал аст:

1. Фаъулу ва он макбуз аст.
2. Фаълун ва он аслам аст, «фо», биюфканданд, ӯлун биюфканданд бо ин лафз кардаанд, ки мустаъмал аст дар луғат ва дар вазни ҳамон аст ва дар ҳама мавозеъ ба қадри ҷаҳд ин шарт риоят мекунанд ва мо таҳфифро зикр нахоҳем кард.
3. Фаълу ва он аслам аст ва макбуз ва ба лақаби асрам⁶⁵ хонанд. Ва ин се фаръ ҳам дар Тавил уфтад ва ҳам дар Мутақориб.

4. Фаъул ва он мақсур аст.
5. Фаъл ва он маҳзүф аст.
6. Фаъ ва баъзе ғунд фал ва он маҳзүф аст ва мактӯъ ва онро а ш т а р⁶⁶ хонанд. Ва ин се фаръ дар Мутақориб уфтад. Ва фоъилунро ду фаръ аст. Аввал фаълун ва он маҳбун аст ва дар Мадиду Баситу Ғариб уфтад. Дуюм фаълун ва он мактӯъ аст ва дар Баситу Ғариб мустаъмал аст. Ва бидон, ки мактӯъ дар ғайри мисроъҳо ҷоиз набошад ва дар баҳри Ғариб фаълун ва дар ғайри авохири мисроъҳо истеъмоли мекунанд. Пас, зоҳир он аст, ки фаълун он ҷо маҳбуни мусаккан аст, ҳамчунон ки дар мушаъас гуфта омад ва бар ин тақдир ин фаръи солис бошад ва ба Ғариб хос бувад.
Ва мафӯйлунро шаш фаръ аст:

1. Мафӯилун ва он макбуз аст.
2. Мафӯйлу ва он макфуф аст. Ва ин ҳар ду дар Ҳазаҷ ва Тавил ва Музореъ уфтад.
3. Мафӯлун ва он ахрам аст ва дар Ҳазаҷ танҳо уфтад.

4. Фоџилун ва он ахрам ва мақбуз аст ва онро аштар нанд.

5. Мафъӯлу ва он ахраму мақфуф аст ва онро ахраб нанд.

Ва ин ҳар ду дар Ҳазачу Музореъ уфтад.

6. Фаъӯлун ва он маҳзуф аст ва дар Тавилу Ҳазач уфтад.

Ва фоџилотуни маҷмӯъиро⁶⁷ ёздаҳ фаръ аст.

1. Фаџилотун ва он маҳбун аст.

2. Фоџилоту ва он мақфуф аст.

3. Фаџилоту ва он ҳам маҳбун аст ва ҳам мақфуф ва онро машкул⁶⁸ хонанд. Ва ин ҳар се дар Мадиду Рамалу Ҳафифу

Мучтасс уфтад.

4. Фоџилот ва он мақсур аст ва дар Мадиду Рамал уфтад.

5. Фаџилон ва он маҳбуни мақсур аст, дар Рамал уфтад.

6. Фоџилун ва он маҳзуф аст.

7. Фаџилун ва он маҳбуни маҳзуф аст. Ва ҳар ду дар Мадиду Рамалу Ҳафиф уфтад.

8. Фаълун ва он абтар аст ва дар Мадид уфтад.

9. Фоџилотон ва он мусаббағ аст.

10. Фаџилотон ва он маҳбуни мусаббағ аст. Ва ҳар ду дар Рамал уфтад.

11. Мафъӯлун ва он мушаъас аст ва дар Ҳафифу Мучтасс уфтад.

Фоџи-ло-тун-и мафрукиро (фоџилотуне, ки ватадаш мафруки аст) як фаръ аст: фоџилоту ва он мақфуф аст, дар Музореъ уфтад.

Мустафъилун-и маҷмӯъиро⁶⁹ нӯҳ фаръ аст:

1. Мафоџилун ва он маҳбун аст.

2. Муфтаџилун ва он матвист.

3. Фаџилатун ва он ҳам маҳбун аст ва ҳам матвӣ ва онро маҳбул⁷⁰ хонанд. Ал-ҳаблу зиҳобу-с-син ва-т-тоъ мин мустафъилун фӣ-л-Басит ва-р-Раҷаз. (Ҳабл — рафтани «син» -ва «то» аз мустафъилун дар баҳрҳои Басит ва Раҷаз аст).⁷¹ Ва ин ҳар се дар Басит ва Раҷаз ва Сареъ ва Мунсарех уфтад.

4. Мафъӯлун ва он мақтӯъ аст.

5. Фаъӯлун мақтӯъи маҳбун аст ва ин дар Баситу Раҷаз уфтад.

6. Мустафъилон ва он музол аст.

7. Мафоџилон ва он маҳбуни музол аст.

8. Муфтаџилон ва он матвӣ музол аст.

9. Фаџилотон ва он маҳбули музол аст. Ва ин чаҳор дар Басит уфтад.

Ва навъе дигар ба тариқи шузуз (Ал-ҳаззу сукуту вата-

дин маҷмӯъин мин баҳр-ил-Комил мин аҷузи мутафоџилун фаъӯло мутафо фаянқулу ило фаџилун, яъне ҳаз афтидани ватадин маҷмӯъи баҳри Комил аз рукни мутафоџилун аст ва боқӣ мемонад мутафо, ки ба ҷояш фаџилун мегузоранд) омадааст. Ва ин Ҳалил набвардааст. Ва он маҳбуни аҳазз аст бар вазни фаъӯл.

Ва мустафъилун-и мафрукиро чаҳор фаръ аст:

1. Мафоџилун ва он маҳбун аст ва дар Ҳафифу Муктазабу

Мучтасс уфтад.

2. Фаъӯлун ва он маҳбуни мақсур аст ва дар Ҳафиф уфтад.

3. Мустафъилу⁷² ва он мақфуф аст.

4. Мафоџилу ва он машкул аст. Ва ин ҳар ду дар Ҳафифу

Муктазаб уфтад.

Ва мафъӯлоту-ро ёздаҳ фаръ аст:

1. Фаъӯлоту ва он маҳбун аст.

2. Фоџилоту ва он матвист. Ва ҳар ду дар Мунсареху Муктазаб уфтад.

3. Фаџилоту маҳбуни матвӣ⁷³ ва дар Мунсарех уфтад.

4. Мафъӯлон ва он мавкуф аст.

5. Фаъӯлон ва он маҳбуни мавкуф аст.

6. Мафъӯлун ва он мақсуф аст (Ал-касфу фи-л-арӯз ан якуна охиру ҷузъин минҳу мутаҳаррикаи фасакат-ал-ҳарфу раъсан. Яъне: касф дар (илми) арӯз он аст, ки охири ҷузъаш мутаҳаррик бошад ва ҳафт бевосита биюфтад).

7. Фаъӯлун ва он маҳбуни мақсуф аст. Ва ин чаҳор дар

Сареъу Мунсарех уфтад.

8. Фоџилон ва он матвӣ мавкуф аст.

9. Фоџилун ва он матвӣ мақсуф аст.

10. Фаџилун ва он маҳбуни мақсуф аст.

11. Фаълун ва он аслам аст. Ва ин чаҳор дар Сареъ уфтад (Ас-салму ал-катъу ва фи-л-арӯз, қатъу ватадин мафрукин фӣ охир-ил-ҷузъ, яъне салм буридан аст ва дар (илми) арӯз партофтани ватади мафрук дар охири ҷузъ).

Ва мафоџилатунро ҳашт фаръ аст:

1. Мафоџилун ва он маъсуб аст.

2. Мафоџилун ва он маъсуб аст, пас мақбуз ва онро маъсуб

кул хонанд.

3. Мафоџилу ва он маъсуб аст ва мақфуф ва онро ман

ку⁷⁴ хонанд.

4. Фаъӯлун ва он маъсуб аст ва маҳфуз ва онро мақтуф⁷⁵

хонанд.

5. Муфтаџилун ва он аъсаб аст.

6. Мафъулун ва он аъсаб ва маъсуб аст ва онро ақсам⁷⁶ хонанд.

7. Фоъилун ва он аъсаб ва маъкул аст ва онро аҷамм⁷⁷ хонанд.

8. Мафъул ва он аъсаб ва манкус аст. Ва онро аъкас⁷⁸ хонанд. Ва ин ҷумла ба Вофир хос бошад.

Ва мутафоъилунро понздаҳ фаръ аст:

1. Мустафилун ва он музмар аст.

2. Мафоъилун ва он музмар аст, пас махбун ва онро мавкус⁷⁹ хонанд.

3. Муфтазилун ва он музмар ва матвист ва онро махзул хонанд. (Ал-хазлу-иског-ур-робеъ мин мутафоъилун ва искону сонихи фӣ зихоф-ил-Комил, яъне хазл партофтани (харфи) чаҳорум аст аз (рукни) мутафоъилун ва сокин кардани дуомаш дар зихофи (бахри) Комил).

4. Фаъилотун ва он мактӯъ аст.

5. Фаълун ва он музмар ва мактӯъ⁸⁰ аст.

6. Фаълун ва он аҳазз аст.

7. Фаълун ва он музмари аҳазз аст.

8. Мутафоъилон ва он музол аст.

9. Мустафилон ва он музмар ва музол аст.

10. Мафоъилон ва он мавкус ва музол аст.

11. Муфтазилон ва он махзул ва музол аст.

12. Мутафоъилотун ва он мураффал аст.

13. Мустафилотун ва он музмар ва мураффал аст.

14. Мафоъилотун ва он мавкуф ва мураффал аст.

15. Муфтазилотун ва он маҷзул ва мураффал аст.

Ва ин ҷумла хос бошад ба Комил.

Пас ҷумлаи ин фурӯъ ҳафтоду се аст ва авзон 38 ва он чи аст: 63: фаъ, фаъал, фаълу, фаълун, фаъул, фаъулу, фаъилун, фаъилон, фаъулун, фоъилон, мафъул, фаъилоту, фаъилатун, мафоъилу, фаъулон, фоъилон, мафъулун, мафоъилун, мафоъилу, фаъилотун, муфтазилун, фаъулоту, фоъилоту, фаъилатон, мустафъилу, мафъулон, фаъилийён, мафоъилон, муфтазилон, мафоъилун, мустафъилун, фоъилийён, мустафъилон, мутафоъилон, мафоъилатун, муфтазилотун, мустафъилотун, мутафоъилотун.

Ва аз ҳашт вазни усул чаҳор дар ин ҷо дохил аст ва чаҳор хорич аст ва он фоъилотун, мофоъилатун, мутафоъилун, мафъулоту аст. Пас ҷумлаи авзони усулу фурӯъ чихилу ду бошад.

Ва алқоби он аркон, ки аз чихати тағйирот ниҳодаанд, он чи муаллаф аст дар лафз, сию чаҳор аст бист тағйироти муфрад ва он ин аст: махбун, матвӣ, мақбуз, мақфуф, музмар,

маъсуб, мавкуф, мақсуф, мақсур, мақтӯъ, маҳзуф, аҳазз, аслом, мушаъас, аслам, ахрам, аъсаб, мусаббағ, музол, мураффал. Ва чаҳордах мураккабро ва он ин аст: машкул, махбул, маъкул, манкус, мақтуф, мавкус, маҷзул, абтар, асрам, аштар, ахрам, ақсам, аҷамм, аъкас.

Ва дар мушаъас назар аст, ки муфрад аст ё мураккаб. Ва ин ҷумла тааллуқ ба забони тоъӣ дорад. Ва аммо дар порсӣ тағйироту алқоб ҷунин мазбут (аниқ) нест, аз чихати он ки дар порсӣ бисёр вазнхост, ки дар пештар бар он шеър гуфтаанд ва ба наздики мутааххирон матрук аст. Ва бисёр вазнхост, ки мутааххирон истеъмом кардаанд ва онро усулу фурӯъ бар ваҷҳе дигар аст. Ва низ тағйироти мураккаб ҳаст, ки дар порсӣ мустаъмал аст ва афроди (содаҳои) он мустаъмал нест. Масалан, ахраб, ки иборат аз ахрами мақфуф аст, дар порсӣ мустаъмал ва ахрам нест. Ва низ порсиён бар ҳама вазнҳои тоъиён батакаллуф шеър гуфтаанд ва усулу тағйироти эшон ба кор дошта ва ба вазнҳои дигар аз эшон мунфарид шуда ва ҳар мусаннифе аз эшон тағйироте, ки ёфтааст, ғайри мустаъмали тоъиён лақабе ниҳодааст.

Ва ҳаст, ки дигарон дар он муттафик нестанд ба он ки ҳама ҷамоат иктидо ба арӯзи араб кардаанд, чи ин луғат ба луғати араб омехтагии азим дорад ва бе он мустаъмал наметавон буд. Пас, ба амсоли ин асбоб ҷудо боз кардани тағйирот ба фурӯъи мустаъмал дар арӯзи порсӣ танҳо аз он чи дар арӯзи тоъӣ мустаъмал аст ва тағйири алқоб он чи хос бошад ба порсӣ, бар ваҷҳе муттафак алайҳи (бар он иттифок шуда) мутааззир (имконнопазир) аст. Пас авло он ки ин маъниро таарруз нарасонем ва бар эроди тағйироте, ки хос бошад ба арӯзи порсӣ, иктисор кунем, то аз илҳоқи он ба он чи тақдим ёфт, тамомии он чи дар арӯзи порсӣ ба он эҳтиёҷ уфтад, ҳосил ояд. Ва мо дар алқоб (номҳо) он чи аз тағйироти муфрад бошад ва иборат аз он зарурӣ бувад ва онро лақабе (номе) ба мо нарасида, онро лақабе (номе) ниҳем ва аз мураккабот ҳар ҷо онро лақабе ёфта бошем, зикр кунем. Ва аз боқӣ ба ҳасби таркиб иборат кунем, то алқоб бисёр нашавад.

Гӯем, аз ҷумлаи тағйироти ом, ки ба шеъри порсӣ хос аст, яке он аст, ки ҳар кучо се ҳарфи мутаҳаррик мутаволӣ (пайдарпай) уфтад, таскини (сокин кардани) авсат (миёна) раво доранд ва дар як вазн мутаҳаррик ва мусаккан бо ҳам биёме-занд ва ин ҳукм муттарид (пайгирона) аст, илло он ҷо ки моневе афтад, масалан бошад, ки баҳр ба сабаби таскин дар бадал уфтад, ҷунонки дар ин вазн, ки фаъилоту фоъилотун, агар «айн»-и фаъилоту мусаккан кунад, то ин вазн шавад, ки мафъу-

лу фоџилотун ва ҳар як аз баҳре дигар аст. Пас, таскине, ки муктазои (боиси) иштибоҳ бувад, нашоёд. Ва низ бошад, ки шоир ҳаракоту саканотро низоме илтизом кунанд, масалан, қасида мабнӣ (асос ёфта) бошад бар такрори ин вазн, ки муфтаџилун мафъулун ва таскини «айн»-и муфтаџилун он низомро ботил гардонад, пас дар ин мавзеъ ҳам нашоёд. Ва бар чумла, қоидаи луғати порсӣ он аст, ки бештар тағйироти мустаъмалро дар ҳама абёт, ки дар вазне гуянд, ба як насак (тартиб) истеъмол кунанд ба хилофи одати тозигӯён, чи ин луғат эҳтимоли ихтилофи бисёр накунад ва дар муҳарраку мусаккан чун монезе набошад, ин қоида нигоҳ надоранд.

Ва чун дар усули авзони порсӣ сабаби сақил ва фосила мустаъмал нест, таволии (пайдарпаии) се мутаҳарриқи аслӣ набошад, бал ба сабаби тағйире собиқ бувад. Ва он чунон бувад, ки сокини сабаби хафиф биюфтад ва мутаҳаррикаш муҷовири (наздики) ду мутаҳарриқи ватаде маҷмӯъ уфтад, то се мутаҳаррик мутаволий (пайдарпай) шавад. Ва чун чунин бувад, таскини авсат таскини ҳарфи аввали ватад бошад ва мо ин тағйирро таскини ном ниҳодем. Ва чун ватад дар садри рукн афтад, чунонки дар мафъулун, баъзе мутааххирон он рукнро муҳаннақ⁸¹ лақаб додаанд. Ва қавли Заҷҷоҷ чунон иқтизо (талаб) мекунад, ки чун ватад дар миёна уфтад, чунонки дар фоџилотун баъд аз хаби ва таскини «айн», онро мушаъас хонанд. Пас агар дар охири рукн уфтад, чунонки дар мустафъилун, ки матвӣ шавад, шояд ки касе онро лақабе дигар ниҳад ва мо чун иборат аз тағйирот ба ҳасби таркиб мекунем, онро лақабе ниҳодем. Ва ҳукме дигар, ки ҳама авоҳири мисроъҳои шеъри порсиро шомил аст он аст, ки вуқӯъи як сокин ва ду сокин дар авоҳири ҳама мисроъҳо ва хилти (омехтагии) ҳар ду бо якдигар дар як байт раво доранд, магар он ҷо, ки монезӣ дарозӣ бувад, ки дар он баҳр мумкин бошад ва мусовии доира бошад, яъне том бувад монанди мафъулун чаҳор бор. Пас илҳоқи сокине дигар ба охири мисроъ хурӯҷ аз доира бошад ва раво набувад. Ва он чи дар шеъри шоирон аз ин чинс ёфта шавад, аз қабилни уюб бувад.

Ва монези дигар хилти (омезиши) қофия бувад. Масалан, дар маснавӣ ва авоили қасоид, ки абёт мусарраъ бувад, ҳуруфи қофия мутасовӣ бояд. Пас дар арӯз ва зарб хилт нашоёд ва дар қасоид зарбҳо мутасовӣ бояд. Пас бар зарб танҳо хилт нашоёд. Аммо агар қофия бигардад, монанди он чи дар хонаҳои тарҷеъ уфтад, раво бувад ва чун маълум аст, ки як қасидаи тарҷеъӣ ҷуз бар як вазн нашоёд.

Маълум, ки ихтилофи авоҳири мисроъҳо ба адади ҳуруфи сокин иқтизои (талаби) ихтилофи вазн накунад.

Ва чун ин қоида мумаххад (мураттаб) шуд, гуём: чун дар авоҳири мисроъҳо ду ҳарфи сокин уфтад, агар ҷузви охир аз рукни охири солим бувад, сокини дуҷумлошакк (бешубха) бар тасбеғ ё изолат ҳамл бояд кард. Аммо агар охири рукни охирро тағйире ба нуқсон карда бошанд, тасбеғ ва изолат дар вай тасаввур натавон кард, чи дар охири як рукн ҳукми тағйир ҳам ба нуқсон ва ҳам ба зиёдат шанез (фоҳиш) бувад. Пас, аз ин ҷиҳат ба исботи тағйироти дигар ғайри он чи гуфта шуд, эҳтибот афтад ва иллати ихтисоси луғати порсӣ ба он тағйирот он аст, ки вуқӯъи ду сокин дар луғати тозӣ дар охири мисроъҳо ҳама ҷо ҷоиз нест ва он чи мавҷуд аст, иллати он муайян ва мубайян шудааст, аммо чун дар луғати порсӣ ҷоиз аст ва дар ғайри он мавозеъ, ки дар тозӣ ёфтаанд, воқеъ мешавад, ба тағйироти дигар ҳочат меафтад. Масалан, чун охири рукне ватаде маҷмӯъ бувад, чунонки дар мустафъилун ва дар вай қатъ уфтад, то ба вазни мафъулун ояд, баъд аз он агар дар охири шеър ду сокин ояд, то бар вазни мафъулун шавад, натавон гуфт, ки ин рукн ҳам мақтӯъ аст ва ҳам музол ё мусаббағ, бал авло он бошад, ки ҳамчунонки қатъ иборат аз маҷмӯъи ҳазфи сокини ватад ва таскини мутаҳарриқи дуҷумло аст, тағйире дигар исбот кунанд, ки иборат бошад аз таскини мутаҳарриқи дуҷумло бас, то ватад ба он тағйир муштамил бар мутаҳаррике ба ду сокин шавад. Ва мо он рукнро, ки ватади ӯ чунин бувад, аъраҷ⁸² ном ниҳодем. Ва ҳамчунин агар мустафъилун аҳазз шавад, яъне ваатди маҷмӯъ аз охири ӯ биюфтад ва бо вазни фаълун ояд ва баъд аз он дар охири мисроъ сокин ду шавад, то бар вазни фаълон шавад, натавон гуфт, ки ин рукн ҳам аҳазз аст ва ҳам мусаббағ, бал авло он бошад, ки сокини дуҷумло аз бақияи ватад ниҳанд, ки исқот кардаанд. Ва гуянд: аз ватад ду ҳаракат ва ду ҷузв биюфтадааст ва ҳарфе сокин бимонда. Ва мо рукнро, ки ватади ӯ чунин бувад, матмус⁸³ хонем. Ва ҳамчунин агар аз фоџилотун дар сурате, ки хаби воҷиб бувад, «фоъ» бимонад, натавон гуфт: ин маҳзуфи матмус аст, ки он гоҳ маҳбун набуда бошад, бал авло он бошад, ки ин ду сокинро аз бақияи ватад ниҳанд ва гуянд: ду ҳаракат ва як ҳарф аз ватад биюфтадааст ва ду сокин бимонда. Ва мо рукнро, ки чунин бувад, мадрус⁸⁴ ном ниҳодем. Ва агар дар шеъри арабӣ монанди ин ҳолҳо уфтодӣ, лошакк (бешубха) ҳамчунин кардандӣ.

Ва чун ин маъонӣ муқаррар шуд фуруъе, ки аркони мазкурро дар шеъри порсӣ уфтад, зоиҷ бар он чи арӯзиёни арабонардаанд, ёд кунем, гуём: фаълунро дар шеъри порсӣ фу-

рӯе дигар аст ва он фаъулон аст ва мусаббағ бошад ва дар Мутақориб уфтад. Ва фоъилунро ҷаҳор фаръи дигар аст:

1. Фоъилон ва ин музол аст.
2. Фаъилон ва ин махбуни музол аст.
3. Фаълун ва ин махбуни мусаккан аст. Ва ҳарчанд дар вазн ҳамон аст, ки мактӯъ, аммо илллати тағйир ғайри он аст ва ҳарчанд ин тағйир ба ҳақиқат дар шеъри арабӣ ҳам воқеъ аст, аммо он ҷо дар шумор наёвардем, ки иқтизои муҳолафати он қавм мекард.

4. Фаълон ва ин махбуни мусаккани музол аст. Ва ин фарҳадо дар Мадиду Басит, ки ба такаллуф гӯянд ва дар араб ҳам воқеъ бошад.

Ва мафоъилунро дувоздах фаръи дигар аст:

1. Мафоъилон ва он мусаббағ аст ва дар Ҳазаҷ уфтад.
2. Фаъулон ва он максур аст ва дар Ҳазаҷу Музореъ уфтад.

3. Фаъул ва ин маҳзуфи максур аст ва баъзе аз мутааххирон инро аз а л⁸⁵ ном ниҳодаанд.

4. Фаал ва ин маҳзуфи марратайн аст ва баъзе мутааххирон инро маҷбуб⁸⁶ ном ниҳода. Ва ин ҳар ду дар Ҳазаҷу Музореъ уфтад.

5. Мафъулон, ки муҳаннақи мусаббағ бошад, ҳам мафоъилон ба рукни моқабл муттасил шавад, то агар макфуф бошад солим бимонад ва боқӣ бар ин вазн бимонад.

6. Мафъулун ва ин муҳаннақу бас.
7. Фоъилун — муҳаннақи макбуз.
8. Мафъулу — муҳаннақи макфуф.
9. Фаълон — муҳаннақи максур.
10. Фаълун — муҳаннақи маҳзуф.
11. Фоъ — муҳаннақи азалл.
12. Фаъ — муҳаннақи маҷбуб.

Ва ин ҷумла дар Ҳазаҷи макфуф ва Музореъ ва Қариб уфтад, ҷунонки ғайримуханнақ.

Ва фоъилотуни маҷмӯиро ҳафт фаръи дигар аст:

1. Мафъулон ва ин махбуни мусаккани мусаббағ аст. Ва зоҳир он аст, ки мушаъаси махбуни мусаккан аст, ҷунонки гуфтем. Пас, ин фаръ мушаъаси мусаббағ бошад ва ба ин сабаб мафъулунро, ки махбуни мусаккан аст, ин ҷо наёвардем.

2. Фаълон ва ин мушаъаси максур аст.⁸⁷
3. Фаълун мушаъаси маҳзуф аст ва илллати ин ғайри он аст,

ва дар абтар гуфта омад ва ҳарчанд дар вазн ҳамон аст. Ва ин ҳар се дар Рамалу Ҳафифу Мучтасс уфтад.

4. Фаъул ва он махбуни маҳзуфи аъраҷ аст.
5. Фаълал ва он маҳзуфи мактӯъ аст.
6. Фоъ ва ин маҳзуфи матмус аст ё махбуни максури матмус ё махбуни маҳзуфи мадрус аст.
7. Фаъ ва ин маҳзуфи аҳазз ё махбуни маҳзуфи матмус аст. Ва ин ҷаҳор дар Рамал ва Мучтасс уфтад.

Ва фоъи-лотуни мафрукиро се фаръи дигар аст:

1. Фаълун ва ин маҳзуфи максур аст ва бар вазни фаълун аст, ки абтар аст дар фоъилотуни маҷмӯӣ ё махбуни мусаккани маҳзуф, ки ҳам он ҷо бошад, аммо ин ҷо илллат дигар аст.

2. Фоъ маҷбуби мавқуф аст ва ҳам бар вазни фоъ аст, аммо ин ҷо илллат дигар аст.

3. Фаъ ва ин маҷбуби максуф аст ва ҳам бар вазни фаъ аст, ки гуфта омад. Ва ин ҳар се дар Музореъ уфтад.

Ва мустафъилуни маҷмӯиро ҷаҳор фаръи дигар аст:

1. Мафъулон ва ин аъраҷ аст ва дар Рачаз ояд ва дар Банин ҳам ба қор доранд.

2. Мафъулон ва ин матвии мусаккани музол аст ва дар вазн ҳамон аст, аммо илллат дигар ва дар Рачазу Сареъу Мунсарех ояд.

3. Фоъ ва ин аҳаззи максур аст.

4. Фаъ ва ин аҳаззи маҳзуф аст. Ва ҳар ду бар Мунсарех ояд. Ва мус-тафъи-луни мафрукиро фаръе дигар набувад. Ва мафъулотуро ҷаҳор фаръи дигар аст:

1. Фаъилон ва ин маҳбули мавқуф аст ва дар Сареъ уфтад ва мусаккани ин вазн ҳам он ҷо шояд ва он вазни дигар аст. Аммо ғарӯзиён зикри байташ накардаанд.

2. Фаълун ва ин маҳбули максуфи мусаккан аст ва бар вазни аслам аст. Аммо ин ҷо илллат дигар аст ва ҳам дар Сареъ уфтад.

3. Фоъ ва ин аслами максур аст.

4. Фаъ ва ин аслами маҳзуф аст. Ва ҳар ду дар Сареъ ва Мунсарех уфтад.

Ин аст фаръи ин усул, ки чихати эътибори ғарӯзи форсӣ бар он чи гуфта омад, зиёдат шавад. Ва ҷумлаи он сию панҷ аст. Ва аз авзон ду вазни дигар ба он чи овардаем, илҳоқ бояд қард: яке хумосӣ (панҷгона) ва он фаълон аст ва дигар сумонӣ (ҳаштгона) ва он мафоъилон аст.

Ва алқоби тағйироти басита се дарафзояд: аъраҷ ва мад-

рус ва матмус. Ва мураккаб чаҳор дарафзоид: мусаккан ва муханнақ ва азалл ва маҷуб.

Ва мусакканро ба он сабаб дар мураккабот шумурдем, таскинро гарчи тахфифи таскини мутаҳаррики аввал аз вати аст ва он тағйире басит бошад, аммо вукӯъаш мавкуф аст ба тағйире собик.

Пас чумлаи фурӯъ саду ҳашт шавад ва чумлаи авзон чихи ва чумлаи алқоби ғайри муаллаф чихилу як бошад, ки ба тағйиротро бар ҳасби мушоракат (бо ҳам шарик будан) бо тағйире дигар лақабе дигар бошад. Чунонки чун ду сабаби тахфиф мутаволӣ уфтад аз як рукн ё аз ду рукн, ҳоли он ду сокин он ду сабаб, ки миёни эшон як мутаҳаррик беш набошад, ҳоли набувад дар бино аз он ки ё сукути ҳар ду ҳам чоиз набувад ё чоиз бувад. Ва қисми дуҷумро ҳукме набувад, аммо қисми ҳоли набувад аз он ки зиёдати ҳар ду сокин ба ҳам чоиз бувад ё набувад. Агар чоиз бувад ва ломаҳола сукути сокин аз ҳар ду лобияиҳои ҳам чоиз бувад. Пас гӯянд: миёни он ду сокин муъоқабат аст. Ва сукути яке албатта ё ба тахфиф бувад ё ба кафф. Агар ба хабн бувад, сукути дигар ё ба тахфиф бувад, агар ҳар ду сокин дар як рукн афтанд ё ба кафф бувад, агар дар ду рукн афтанд. Ва агар ба кафф бувад, сукути дигар ё ба қабз бувад, агар дар як рукн уфтанд ё ба хабн чунонки гуфта омад.

Ва рукнеро, ки ба муъоқабат маҳбун шавад, садр хонанд ва рукнеро, ки мақфуф шавад, аҷуз хонанд ва рукнеро, ки машғул шавад, т а р а ф а й н хонанд. Ва рукнеро, ки дар муъоқабат солим бимонад, б а р ӣ хонанд ва агар субути ҳар ду сокин ба ҳам чоиз набувад ва ломаҳола сукути яке лобияиҳои воҷиб бувад. Пас гӯянд: миёни он ду сокин муроқабат аст.

Ф а с л и х а ф т у м

ДАР ТАФСИЛИ АВЗОНИ МУСТАЪМАЛ АЗ ҲАР БАҲРЕ

Чун аз тақрири мукаддамот фароғат ҳосил шуд, баъд аз ин ба тафсили баҳрҳо ва вазнҳо, ки дар араби истеъмол кардаанд машғул шавем. Ва адади арӯзҳо ва зарбҳо чунонки одати арӯзиёни ҳар луғате ҳаст, эрод кунем. Ва он чи мо дар арӯзи порсийён ва адади авзони эшон ба таҳқиқ наздиктаранд, дар ҳар мавзеве шарҳ диҳем. Ва одати ʿарӯзиён чунон аст, ки ҳар вазнеро байте ба мисол оранд. Ва абёти арӯзи араб ҳамеша ҳамон абёт оваранд, ки Халил ибни Аҳмад овардааст, ки дар он

арӯз тасарруфе нарафтааст. Пас мо низ ҳамон абёт биайниҳо (айнан) биёвардем ва шавоҳиди музоҳафот, ки овардааст, тахфиф кардем.

Ва аммо дар ʿарӯзи порсийён ҳар касе байте дигар оварда, мо ҳам риояти абёти муайян накардем ва он чи иттифоқ уфтод, биёвардем ва чун бисёр вазнҳост, ки ба таҳқиқ роҷеъ бо як вазн аст ва эроди амсила ба изои ҳама иқтисои татвили (кашол додани) бефоида мекунад.

Баъзе амсила, ки аз он истиғно (бениёзӣ) ҳосил бошад, наёвардем. Ва ибтидо ба Тавил кардем, чунонки Халил ибни Аҳмад кардааст ва дигарон ба ӯ иқтисо (пайравӣ) карда.

Тавил

Аз баҳрҳоест, ки ба тозигӯён хос аст ва шеъри порсий бар ин баҳр ба такаллуф бошад. Ва аслаш дар доира фаъулун мафъълун чаҳор бор бошад ва дар бино ба тозӣ вофӣ ба кордоранд. Арӯзаш ҳамеша макбуз ва зарб ҳам солим ва ҳам мақбуз ва ҳам маҳзуф ба кордоранд. Пас авзони мустаъмал се бошад ва шавоҳиди он ин се байт аст, аввал:

Абумунзирин конат гуруран саҳифати
Ва лам аътикум фи-т-тавӣи молӣ валоирзӣ.⁸⁸

(Тарчамаи таҳтуллафзи байт чунин аст:

Абумунзир, рӯи ман гурур буд,
Ман надодам ба шумо ихтиёран худ молу шарафамро).

Арӯз макбуз аст ва зарб солим, тактеъаш:

А-бо-мун-фаъулун (зи-рин-ко-нат — мафъълун гу-ру-ран
фаъулун (са-хи-фа-ти) мафъълун.
Ва-лам-аъ-фаъулун (ти-кум-фит-тав — мафъълун) ӣи-мо-лӣ —
фаъулун (ва-ло-ир-зӣ — мафъълун.

Ва одати ʿарӯзиён он аст, ки ҳама шавоҳидро ҳам бар ин гуна тактеъ эрод кунанд ва ҳар ки қавоид фаҳм карда бошад, ба ин татвил мӯҳтоҷ набошад ва он ки фаҳм накарда, ӯро садчандин суд накунад. Пас мо тахфифро тактеъот намеоварем ва бар як мисол ба тозӣ ва як мисол ба порсий иқтисор мекунем.

Дуюм:

Сатубдӣ лака-л-айёму мо кунта чоҳилан
Ва яътика би-л-аҳбори ман лам тузаввадӣ.⁸⁹

(Тарчамаи таҳтуллафзи байт чунин аст:

Рӯзгор ошкор созад он чиро, ки ту намедонистӣ
Ва бо ахбор ояд он ки ту барояш тайёр нестӣ).

Арӯз ва зарб ҳар ду мақбузанд.
Сеюм:

Ақиму Банӣ-н-Нӯъмона анно судуракум
Ва илло туқиму соғарина-р-руусо.⁹⁰

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Банӣ Нӯъмон, синаҳои худро аз мо (дур) гиред,
Вагарна сарҳои хешро ба хорӣ хоҳед дод).

Арӯз мақбуз ва зарб маҳзуф аст. Ва ҳамеша дар ин вазн фаъулунро, ки бар зарб мутақаддим бувад, мақбуз ба кор доранд, бар ин гуна:

Ва форақту ҳатто мо убоӣ мина-н-наво
Ва ин бона ҷайронун алайя киромун.⁹¹

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Чудо шудам, то (ҳадде), ки зи дури боже надорам,
Ҳарчанд ҳамсоҷо дар назар гиромӣ намуданд).

Ва дар ҳама авзон алалитлок (мутлако) ҳар кучо байт мусарраъ ояд, монанди абёти аввали қасоид, ʻарӯз мувофиқи зарб кунанд ва зарб бар ҳоли худ бигзоранд. Ва аммо ба тариқи зиҳоф дар Тавил садр (рукни аввали мисроӣ якум) мақбуз ва аслам ва асрам шояд. Ва ҳашв (рукни мобайнии байт) мақбуз ва мақфуф ва ибтидо (рукни якуми мисроӣ дуюм) мақбуз ва гоҳ аслам ва асрам, аммо саҳт нодир бувад. Ва дар мафӯйлун, ки дар ҳашв уфтад, муъоқабат бошад миёни «ё» ва «нун».

Ва аммо дар порсӣ он чи ба такаллуф гуфтаанд, баъзе бар минволи араб гуфтаанд. Мисоли вазни аввал:

Бибурдӣ дилу чонам ба як ғамза ногаҳон,
Набурдӣ, ки ман додам, ту худ бегуноҳӣ з-он.

Тактеъаш:

Би-бур-дӣ-фаъулун (ди-лу-чо-нам — мафӯйлун) ба як ғам — фаъулун (за-но-гаҳ-он — мафӯйлун).
На-бур-дӣ — фаъулун (ки-ман-до-дам — мафӯйлун) ту-худ-бе-фаъулун (гу-но-хӣ-зон-мафӯйлун).

Ва дар тактеъи форсӣ ҳам бар ин гуна як мисол иқтисор

хоҳем кард ва одати ʻарӯзиёни порсӣ он аст, ки ҳар мисолеро мусарраъ эрод кунанд. Мисоли мусарраъи ин вазн:

Баромад зи рухсори нигорини ман мохе,
Магар ёбам аз нураш сӯи васли ӯ рохе.

Ва баъд аз ин эроди мусарраъот ҳам тахфиф хоҳем кард. Ва баъзе ʻарӯзиён аз авзони араб таҷовуз кардаанд ва бар қиёси дигар баҳрҳои порсӣ дар вофӣ бар ʻарӯзи мусаббағ ва муарро ва ʻарӯз бо зарби мусаббағ ва ʻарӯзи солим бо зарби ҳам солим ё мақбузи мусаббағ ва муарро ва ʻарӯз мақбузи мусаббағ ва муарро бо зарби мусаббағ ва ʻарӯзи мақбуз ва мақсур ва маҳзуф ва ҳар ду мақсур ё маҳзуф ё мухталит ва бар мусаддас ва мураббаъ ҳам мисолҳо овардаанд. Ва аз ҳама ба табъ наздиктар солим бувад, хонаҳо аз якдигар чудо шуда бар ин гуна:

Ман аз ғам гудозонам, ту бе ғам гудозонӣ,
Ман аз ишқ нолонам, ту бе ишқ нозонӣ.

Ва агар мусаммат⁹² бошад, бехтар бувад. Ва дигар аркон ғайри ʻарӯзу зарб дар порсӣ музоҳаф ба кор наатвон дошт, чун такаллуфи вазн ва зиҳоф чун чамъ шавад, нафрати табъ зиёдат гардад.

Мадид

Ҳам аз баҳрҳои тозиён аст ва аслаш дар доира фӯйлотун фӯйлун чаҳор бор бувад ва дар бино мачзӯ ба кор доранд ва ўро се ʻарӯз ва панҷ зарб бошад ва бар шаш вазн мустаъмал аст ва шавоҳиди он шаш байт аст:

Ё ли Бакрин, анширу лӣ Кулайбан,
Ё ли Бакрин, айна, айна-л-фирору.⁹³

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт чунин бувад:

Эй Бакр, Кулайбро бароям зинда гардонед,
Эй Бакр, кучост фирор, кучо?).

ʻАрӯз ва зарб ҳар ду солим аст:
Байти дуюм:

Ло яғуранна-мраан айшуҳу,
Куллу айшини соирун ли-з-завол.⁹⁴

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Мардро айши ӯ мағрур нагардонад,
Ҳар гуна айш сӯи завол равон аст).

Барӯз маҳзуф ва зарб мақсур аст.
Байти сеюм:

Иъламу, инни лакум хофизун,
Шоҳидан мо кунту ав ғоибан.⁹⁵

(Тарчамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Бидонед, ки ман ниғаҳбони шумо ҳастам,
Хоҳ хозир бошам, хоҳ ғоиб).

Ҳар ду маҳзуфанд.
Байти чаҳорум:

Иннама-з-Залфоу ёкутатун
Ухричат мин киси диҳқонин.⁹⁶

(Тарчамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Ҳароина Залфо ёкуте аст,
К-аз халтаи деҳқон бароварда шуда.)

Арӯз маҳзуф ва зарб абтар аст.
Байти панҷум:

Ли-л-фато ақлун яъишу биҳи
Хайсу таҳди сокуху қадамух.⁹⁷

(Тарчамаи тахатуллафзи байт ин аст:

Чавонмардро аққлест, ки бо он мезияд,
Ҳар ҷо ки пояш барад, меравад.)

Ҳар ду маҳбуни маҳзуфанд.
Байти шашум:

Рубба норин битту армукуҳо
Тақзиму-л-ҳиндийя-ва-л-ғоро.⁹⁸

(Тарчамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Басо оташест, ки медидамаш,
Пора мекунад шамшери ҳиндиро.)

Арӯз маҳбуни маҳзуф ва зарб абтар аст.
Ва баъзе маштур раво доштаанд, аммо Халил наёвардааст⁹⁹
ва ба тариқи зиҳоф хаби ва кафф ва шакл дар аркони дигар

ба кор доранд. Ва миёни «нун»-и фозилотун ва «алиф»-и фозилотун муокабат бошад.

Ва аммо дар порсӣ ба такаллуф бар қиёси дигар баҳрҳои эшон дар вофӣ арӯзу зарб ҳар ду музол ё ҳар ду солим ё мухталит ва барӯз солим ва зарб маҳбун ё ҳар ду мактӯб ё мухталит ва дар маҷзӯ ҳар ду солим ва зарб мақсур ва ҳар ду мақсур ё маҳзуф ё мухталит ва арӯз маҳзуф ё маҳбуни маҳзуф ва зарб маҳбуни маҳзуф ё абтар ба кор доштаанд ва амсила овардаанд ва маштур ҳам ба кор дошта. Ва аз ҳама ба табъ наздиктар вофӣ бувад ва ҳама солим, бар ин гуна:

Бода баргир, эй санам, зуд бардору бизан,
Чанд хоҳӣ хӯрд ғам, дур кун аз дил ҳазан.

Ва ҳама аркон маҳбун низ гуфтаанд ва ҳам аз дигарон бехтар бувад ва бар ин гуна:

Зи лабонат, писаро, ба яке бӯса чаро
Накуни шод маро, набитарсӣ зи худо?

Ва маштури ин баҳр аз баҳри он, ки ба Рамал наздик бувад, хуш ояд. Бар ин гуна:

Як раҳ, эй бедодгар,
Лутф кун, бар мо нигар!

Мақлуби тавил

Мафозилун фаъулун чаҳор бор бувад. Баҳромӣ аз Фароловӣ¹⁰⁰ шоир нақл кардааст, ки ӯ бар вофии ин баҳр шеър гуфтааст ва як байташ ин аст:

Нигоре, дилрабое рабуд аз ман дили ман,
Мани бедил ҷӣ гуна аз-ӯ бӯса ситонам.

Ва бар маҷзӯи аҳраб байте ҳам аз шеъри ӯ ин аст:

Пурнур чаҳони сияху танг аст,
Бо ёсаман он бут ба ҷанг аст.

Ва бар ин қиёс дар вофӣ ва маҷзӯ ва мусаббағ ва муарро ва мухталит зикр карда ва дар маҷзӯ маҳзуф ва мақсур ва мухталит ва ҳамчунин аҳрабу макфуф.
Аммо дар арабу аҷам аз касе дигар шеъре бар ин баҳр маълум нашуда.

Басит

Ҳам аз баҳрҳои тозиён аст ва аслаш мустафилун фоџилун
чаҳор бор бувад. Ва ўро се ӯрӯз ва панҷ зарб аст ва ба шаш
вази мустаъмал аст: ду вофӣ ва чаҳор маҷзӯ. Ва абёт ин аст.
Байти аввал:

Ё Ҳорис, ло армиянна минкум би дохиятин
Лам алқиҳо суқатун қаблӣ ва ло мулуку.¹⁰¹

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Эй Ҳорис, шуморо ба бадбахтиҳо ҳаргиз намеафканам,
Ки онро надидаанд пеш аз ман на авому на шохон).

Ҷарӯз ва зарб ҳар ду маҳбун аст.
Байти дуюм:

Қад ашҳаду-л-ғората-ш-шаърба таҳмилини
Чардоу маъруқату-л-лаҳйина сархубу.¹⁰²

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Бидиданд ғорати харобиовареро, ки ба ман боз монд,
Биёбони бисе хушқу холию шағол).

Ҷарӯз — маҳбун ва зарб — мақтӯб. Ва ин ҳар ду байт аз
вофист.
Байти сеюм:

Инно замамноху ало мо хуййилат
Саъду-бин Зайдин ва Амрин мин Тамим.¹⁰³

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Мо мазаммат кардем, ҳар он чи омад ба ҳаёл
Саъд ибни Зайд, Амр аз Тамим).

Ҷарӯз солим ва зарб музол аст.
Байти чорум:

Мозо вуқуфӣ ало раъбин афо
Мухлавлқин, дорисин, мустаъчамӣ.¹⁰⁴

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Истодани ман чист дар ҷое, ки шуда хароб,
Фатарот шуда ба замин яксон, бегона).

Ҷарӯз ва зарб солиманд.

Байти панҷум:

Сиру маъан, иннамо миъодукум
Явма-с-сулосо би батни-л-води.¹⁰⁵

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Ҳамроҳ равед, ки мулоқоти шумо
Рӯзи сешанбе аст андаруни водӣ)

Ҷарӯз солим ва зарб мақтӯб аст.
Байти шашум:

Мо ҳайҷа-ш-шавқа мин атлолин
Азҳат фикоран ка ваҳйи-л-воҳй.¹⁰⁶

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Аз макони хароб шавқро ҷӣ ба ҷӯш овард,
Биёбон шудааст мисли ваҳйи ваҳйикундае).

Ҷарӯз ва зарб ҳар ду мақтӯбанд ва ин чаҳор маҷзӯ аст ва
ин байти охириро муҳаллаъ¹⁰⁷ хонанд. Ва дар дигар аркон маҳ-
бун ба кор доранд ва дар мустафилун матвӣ ва маҳбун ба
кор доранд ва ӯрӯзу зарби мақтӯбро маҳбун раво доранд, то
бо вази фаъулун ояд. Ва дигар вази омада аз маҷзӯ дар
шавоз (берун аз қоида), ки Халил наёварда ва он ин аст:

Инна шаво ва нашватан
Ва хабаби-л-мабозили-л-амвани.¹⁰⁸

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Гӯшти бирёну бӯн хуш
Ва (авфи) бахшандаи таъминкунда).

Ҷарӯз маҳбуни аҳазз аст ва зарб — маҳбуни мақтӯб.

Ва аммо дар порсӣ ба такаллуф дар вофӣ: бар ӯрӯзи солим
зол ё муарро бо зарби музол ва ё зарби солим: ва ӯрӯзи солим
бо зарби маҳбуни музол ё зарби маҳбуни муарро ва музол ё
зарби маҳбуни музол; ва ӯрӯзи маҳбун бо зарби ҳам маҳбун,
ё аъраҷ, ё мақтӯб; ва дар маҷзӯ; бар ӯрӯзи муарро ва музол
бо зарби музол; ва ӯрӯзи солим бо зарби солим ва аъраҷ ва
мақтӯб; ва ӯрӯзи аъраҷ ё мақтӯб бо зарби ҳам аъраҷ, ё мақ-
тӯб амсила (мисолҳо) овардаанд. Ва дар ин ду зарби охир
ҳамчунин ба кор доранд; ё бо вази фаъулун ё фаъулун ояд.
Ва қавме пиндоранд, ки муҳаллаъ исми фаъулун аст, ки фаръи
мустафилун аст дар Басити маҷзӯ ва на ҷунон аст, бал (бал-

ки) мухаллаъ исми вазнест аз Басити маҷзӯ, ки ʔарӯз ва зарб баш мақтӯъ бошад, хоҳ маҳбун ва хоҳ ғайри маҳбун. Ва ба порсӣ шояд, ки ҳама аркони маҳбун ба кор доранд, то ҳар чи фоъилун бувад, маҳбун буваду бас. Ва шояд ки ҳар ду мустафилун матвӣ бувад. Ва чунон беҳтар, ки зиҳоф, ки истеъмол кунанд, дар ҳама мавозеъ аз қасида мутарид бувад, магар таскини (сокин гардонидани) авсат (миёна) дар мустафилун ва фаъилун, ки он ҳар ҷо, ки хоҳанд, шояд. Мисоли вофӣ, ʔарӯз ва зарб — солим, бар ин гуна:

Аз ишқи он бевафо афтодаам дар бало,
Ҳаргиз нагӯяд маро, барҳезу як дам биё.

Ва агар ʔарӯз ё зарб маҳбун кунанд, он беҳтар, ки фоъилун ҳама ҷой маҳбун бувад, бар ин гуна:

Кардам зи рӯи сафо манзил ба кӯи вафо,
Дидам нигори маро ҷое шигарфу ҷӣ ҷо.

Мисоли маҷзӯи солим — ин байт:

Бар мустаманде макун чандин ситам,
К-ӯ барнаёрад зад аз ишқи ту дам.

Мисоли мухаллаъи маҳбун:

Гаштам ба дард аз ту ман, нигоро,
Он бех, ки як раҳ кунӣ мудоро.

Мисоли ҳама маҳбун:

Чаро ҳама бут ба ман наменигарад,
Ба як ду бӯса ғам аз дилам (ҳама) набарад.

Мисоли матвӣ аз маҷзӯ:

Дур мадор, эй санам, лаб зи лабам,
То бифизояд ба дил андар тарабам.

Ва мо амсилаи авзони порсӣ ба он ҷиҳат тамом намеоварем, ки бад-ин баҳрҳо дар порсӣ шеър ёфта нашавад, илло мисолҳо, ки ба такаллуф гуфта бошанд. Ин аст баҳрҳои доираи Мухталифа.

Вофир

Ҳам аз баҳрҳои тозиён аст ва аслаш дар доира мафоъилатун бошад шаш бор. Дар бино ӯро ду ʔарӯз ва се зарб бошад

бар се вазн ояд: яке вофӣ ва ду маҷзӯ.

Ва абёт ин аст,

Лано ғанамун нусаввикуҳо физорун,
Қаанна қуруна чиллатиҳа-л-асийю.¹⁰⁹

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Мо гӯсфанди зиёд дорем, ки меронем
Гӯё шохҳои сиркаи онҳо осӣ бошад).

ʔарӯз ва зарб ҳар ду мақтуф аст ва ин Вофир, дуюм:

Лақад алимаг Рабиъату ан —
На ҳаблака воҳинун халаку.¹¹⁰

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Рабиъа фаҳмид, ки
Бандҳои ту сусту фарсудаанд).

Ҳар ду солим аст.
Сеюм:

Уотибуҳо ва омируҳо
Фа тугзибунӣ ва тӯсинӣ.¹¹¹

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Итобу амраш мекунам,
У қаҳру ғазабамро бармеангезад).

ʔарӯз солим аст ва зарб маъсуб аст ва ин ҳар ду маҷзӯст. Ва дар зиҳофаш дар дигар аркон маъсубу маъқулу манқус истеъмол кунанд ва дар садр аъсабу аксаму аҷамм ба кор доранд.

Ва аммо ба порсӣ ба такаллуф дар вофӣ ʔарӯзу зарб ҳар ду солим ё ҳар ду маъсуб, ё ҳар ду мақтуф ба кор доранд ва дар маҷзӯ ҳар ду солим ё ʔарӯз — солим ва зарб — маъсуб ва агар ба тариқи ҳама маъсуб кунанд, фарке набошад миёни Ҳазаҷ ва ин баҳр. Ва аз ин ҷиҳат бошад, ки агар қасе муламмае гӯяд, байтҳои порсии ӯ аз Ҳазаҷ бошад ва байтҳои тозӣ аз Вофир, чи ба тозӣ Ҳазаҷи мусаддас наёяд ва ба порсӣ Вофир мустаъмал нест. Ва фарқ миёни ҳар ду ба таскин ва таҳриқи авосити мутаҳарриқот беш нест. Мисоли вофии солим:

Буто, ғами ту бар ин дили ман бизад аламе,
Чунонки аз ӯ ба гирди ҷаҳон шудам аламе.

Мисоли вофии ʔарӯзу зарб — мактуф:

Чу баргузарӣ, хаменигарам ба рӯят,
Чаро нақунӣ, буро, назаре ба корам.

Мисоли маҷзӯи солим:

Бадӣ чӣ кунӣ ба қони касе,
Ки ӯ нақунад ба қони ту бад.

Ва дар музоҳаф истеъмоли ғайри маъсуб ва мактуф дар порсӣ нашояд ва хилти (омезиши) аркони солим ва маъсуб шояд, чи таскини авсат ҳама чо қоиъ аст, то дар ин баҳр бояд, ки низом ҳама қой маҳзуф бувад ва бо ду такаллуф чамъ нашавад ва агар ҳама қой мусаккан кунанд, баҳри Ҳазаҷ шавад.

Комил

Ҳам аз баҳрҳои тозиён аст ва аслаш дар доира мутафозилун шаш бор бошад ва дар бино ӯро ду ʔарӯзу шаш зарб аст ва бар нӯх вазн, панҷ вофӣ ва чаҳор маҷзӯ. Ва абёташ ин аст:

Аввал:

Ва изо саҳавту фамо уқассиру ан надан
Ва камо алишти шамоилӣ ва тақаррумӣ.¹¹²

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Ва гар хушёнр шавам, аз саҳоват кӯтоҳӣ нақунам,
Ту хислату шаҳомати маро донистӣ).

ʔарӯз ва зарб ҳар ду солим аст.
Дуюм:

Ва изо даъавнака ʔаммаҳунна фа иннаҳу
Насабун язидука ʔиндаҳунна ҳаболо.¹¹³

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Агар туро ҳама «амак» бихонанд, он
Хешию табориест, ки туро назди онҳо гич мекунад).

ʔарӯз солим аст ва зарб маҷтӯъ.
Сеюм:

Ли мани-д-диёру би Роматайни фаъоқилин
Дурисат ва ғайяра оюхо-л-китру.¹¹⁴

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Аз кист ин диёр, ки дар Роматайну Оқил аст,
Нест шуд, сураташро борон дигар кард).

ʔарӯз солим аст ва зарб музмарӣ аҳазз.
Чаҳорум:

Ли мани-д-диёру ʔафо маробиъухо
Ҳаталун аҷашшу ва борихун турабу.¹¹⁵

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Ин диёри кист, ки хаймагоҳи он гум шудааст
Зи борони абри ғурруну боди хокбез).

ʔарӯз ва зарб ҳар ду аҳазз аст.
Панҷум:

Ва ла анта ашҷаъу мин Усомати зарраъат
Зарраъат ярока ва лачча фи-д-дахра.¹¹⁶

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Ҳамоно ту зи Усома бошучоатӣ,
Ки бонге хезад, дар тарсу бим бозмонад).

ʔарӯз аҳазз ва зарб аҳаззи музмар аст. Ва ин панҷ вазн
вофист.

Шашум:

Ва лақад сабақтаҳуму илай —
Я-фа лима назаъта ва анта охир.¹¹⁷

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Ту аз онҳо пештар сӯи ман шитофтӣ,
Чаро дур шудӣ, ки ту охирин ҳастӣ?)

ʔарӯз солим ва зарб мурафғал аст.
Ҳафтум:

Ҳадасун якуну мақомуху
Абадан би мухталифи-р-риёҳ.¹¹⁸

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт ин аст:

Навхатест, ки қои ӯ хоҳад буд
Абадӣ дар шамолҳои мухталиф).

ʔарӯз солим ва зарб музол аст.

Ҳаштум:

Ва иза-фтакарта фа лотақун
Мутахашшиъан ва таҳаммали.¹¹⁹

(Тарчамаи тахтуллафзи байн ин аст:

Агар фақир ҳам шавӣ, машав
Сархаму таҳаммул намо).

Барӯз ва зарб ҳар ду солиманд.
Нухум:

Ва изо ҳуму зақару-л-асо —
Ата, аксару-л-ҳасанотӣ.¹²⁰

(Тарчамаи тахтуллафзи байт чунин аст:

Агар эшон бадиро ба хотир оварда бошанд ҳам,
Некиро фаровон кардаанд).

Барӯз солим ва зарб мақтӯъ аст. Ва ин чаҳор вазни маҷзӯст ва ба тариқи зиҳоф дар дигар аркон ва дар зарбҳо мақтӯъ ва мураффал ва музоли музмар ва мавқус ва маҳзул¹²¹ ба кор доранд.

Ва аммо ба порей бар ин баҳр ба такаллуф гуфтаанд ва бар киёси дигар шеърҳои эшон дар вофӣ; бар ӯарӯзи солим ва зарб ҳам солим ё мақтӯъ ё аҳаззи музмар; ва ӯарӯз мақтӯъ ва зарб ҳам мақтӯъ, ё аҳазз, ё аҳаззи музмар; ва ӯарӯзи аҳазз ва зарб ҳам аҳазз ё аҳаззи музмар; ва ҳар ду аҳаззи музмар; ва дар маҷзӯ; бар ӯарӯз солим ва зарб мураффал ё музол ё солим; ва ӯарӯз музол ва зарб мураффал ё музол; ва ҳар ду мураффал; ва ӯарӯз солим ва зарб мақтӯъ; ва ҳар ду аҳазз, ё ҳар ду аҳазз, ё ҳар ду аҳаззи музмар, ё ӯарӯз аҳазз ва зарб аҳаззи музмар мисолҳо овардаанд. Ва аз ҳамаи зиҳофҳо музмар беҳтар бошад ва ҷунонки истеъмол кунанд, дар ҳама қасида яксон бояд. Мисоли ҳарду солим аз вофӣ:

Накунам ба ёри қасон нигах, ки тамаъ бувад,
На раво бувад, ки ҷунин кунам, на раво бувад.

Мисоли ҳар ду мақтӯъ:

Чи кунам, ки ҷу он мард худ наравад зи дил,
Чи кунам, ки ҷуз ба ту дил ҳаме нагарояд.¹²²

Мисоли ҳар ду мураффал аз маҷзӯ:

Ва ҳама қаҳон ту яке бинӣ,
Ҷу нигори ман нашидӣ коре.

Мисоли ҳар ду солим:

На раво бувад, ки чафо кунӣ
Ба қасе, ки бо ту вафо кунад.

Мисоли ҳар ду аҳазз:

На накӯ бувад, ки кунӣ
Ту ба ҳеч рӯй бадӣ.

Мисоли музоҳаф аз вофӣ:

Рӯзе бувад, ки ишқи ту ба сар оядо,
Ё он дилат беҳтар ба ман нигароядо.

Рукни аввал музмар ва дуҷум мавқус ва сеҷум солим аст ва ҳама қасида ҳамчунин бояд. Ва эроди дигар мисолҳо татвили бефоида иқтизо кунанд. Ин аст баҳрҳои доираи Муъталифа.

БАҲРҲОИ ДОИРАИ МУЧТАЛИБА

Ҳазач

Ин баҳр наздики арабу аҷам мустаъмал аст ва аслаш то-шёнро дар доира мафъӣлун шаш бор аст ва дар бино маҷзӯ бақор доранд ва ўро як ӯарӯз ва ду зарб бошад ва бар ду вазн ояд ва байтҳояш ин аст:

Афо мин Оли Лайла-с-саҳ-
-Бу фа-л- Амлоҳу фа-л-Ғамру.¹²³

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Холӣ шуд зи Оли Лайло биёбон
Ва Амлоҳ ва Ғамр).

Барӯз ва зарб ҳар ду солим аст:

Ва мо заҳри ли боғи-з-зай-
-Ми би-з заҳри-з-залули.¹²⁴

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Пуштам зи баҳри ситамғори золим
Пушти шутури саворӣ нест).

Барӯз солим ва зарб маҳзуф аст.
Ва дигар аркон ба тариқи зиҳоф маҷбузу маҷфуф ба кор

доранд ва хилт (омехта) кунанд ва ʔарӯз ҳам макфуфу макбу
истеъмол кунанд ва миёни «ё» ва «нун» муоқаба бошад ва
садр ахрам ва аштар ва ахраб ба кор доранд.

Ва аммо ба порсӣ аслаш дар доира мафӯйлун ҳашт бор
бувад. Ва ду навъ бувад: солим ва макфуф. Ва макфуф ҳам
бар ду қисм аст: мавфур ва ахрабу макфуф. Мавфурро мак
фуфи танҳо хонанд. Ва баъзе ҳар навъеро баҳре дигар шу
мурдаанд ва гуфтаанд: ҷумла панҷ ʔарӯз ва ҳашт зарб аст ва
бар сию ҷаҳор вазн омада.

Ҳазачи солим. ʔарӯзиён ин навъро се ʔарӯз ва се зарб овар
даанд ва бар панҷ вазн шумурдаанд: аз он ҷумла яке вофӣ, я
не мусамман ва ду мачзӯ, яъне мусаддас ва ду маштур, яъне
мураббаъ. Ва байти мусамман ин аст:

Туро дунё ҳамегӯяд, ки дил дар ман набандӣ бех,
Ту худ бепанд нанюшӣ аз ин гӯёи ногӯё.

ʔарӯз ва зарб ҳар ду солим аст. Ва ба порсӣ аз ин даро
тар байт набошад ва дар охири ин вазн мусаббағ наёяд, ки а
доира берун шавад ва баъзе чун дар охири мисроъ ду ҳарф
бинанд, ки аз як ҳарф шумуранд, монанди «алиф» ва «нун»
пиндоранд, ки мусаббағ аст ва хато бувад, чи амсоли он дар
миёни байт ба ҷои як ҳарф уфтад, чунонки гуфтем.¹²⁵ Ва вазни
мачзӯро ʔарӯз максур ё маҳзуф бувад ва зарб — максур, бар
ин гуна:

Ҳало, зеборухо, бархезу пеш ор,
Мае бо ду рухат ҳамрангу ҳамбӯй.
Мафӯйлун (мафӯйлун) мафӯйл (фаъӯлун)
Мафӯйлун (мафӯйлун) мафӯйл

Ва вазни дуюмро ҳам максур ё маҳзуф ва зарб — маҳзуф
бар ин гуна:

Фурӯғи рӯи ӯ чун нури хуршед,
Насими зулфи ӯ чун бӯи анбар (фаъӯлун).

Ва вазни аввали мураббаъро ʔарӯзу зарб солим бувад, бар
ин гуна:

Биёр он май, ки пиндорӣ равон ёкути ноб астӣ.¹²⁶

Ва вазни дуюмро ҳар ду максур овардаанд ва мисол бар
ин гуна гуфтаанд:

Бимондастам ғиревон,
Ман аз бедоди ҳичрон.

Ва ин маҳзуф аст ва қиёси гузашта чунон иқтизо кунанд, ки
ин ҷо низ ду вазн оваранд: якеро ʔарӯз максур ё маҳзуф ва
зарб маҳзуф ва дигар ʔарӯз ҳамон ва зарб маҳзуф ва илло
бар ду зарби мусаддасро низ яке гиранд ва ҳақиқат он аст,
ки дар луғати порсӣ миёни ин ду вазн мубоянат (тафовут) ил
ло аз ҷиҳати қофия набошад. Ва чун чунин бошад, ҳар якеро
аз Ҳазачи мусамман ва мусаддас як вазн бошад ва мураббаъ
ро ду вазн. Пас Ҳазачи солимро ҷаҳор вазн беш набувад ва
бар мураббаъ мутааххирон шеър гуфтаанд, хосса бар вазни
маҳзуф. Ва дар ин навъ ҳеч зиҳофи дигар раво набувад.

Ҳазачи макфуф. Ва дар ин навъ ҳам вофӣ ва мачзӯ ва
маштур, яъне мусамману мусаддасу мураббаъанд. Ва ҳама
аркон макфуф оваранд ва онро як ʔарӯзу ду зарб овардаанд
ва бар шаш вазн шумурда: ду мусамман ва ду мусаддас ва
ду мураббаъ, ʔарӯз ҳамма максур ё маҳзуф ва зарбҳо яке мак
сур ва дигар маҳзуф ва ба ҳақиқат ҳамма се вазн бошад, чунон
ки гуфтаем. Мисоли мусамман:

Баҳор омаду маскул барафканд ҳаволӣ,
Насими суман овард ба ман боди баҳорӣ.

Мисоли мусаддас:

Нигар, то ғами ҳичрон-т ҷӣ кардаст
Бар ин ошики бечораи пурдард.

Мисоли мураббаъ:

Ба дастон дили ман бурд
Яке турки паризод.

Ва таскини авосит раво бувад. Ва мутааххирон бар ин вазн
шеър кам гӯянд ва мутақаддимон дар як байт дар садру иб
тидо мавфуру ахраб бисёр ҷамъ кардаанд, бар ин гуна, ки
Рудакӣ гӯяд

Дил озод кун аз дарду тан озод кун аз ранҷ,
Ҷом овару зуд овару нард овару шатранҷ.
Мафӯйлу (мафӯйлу) мафӯйлу (мафӯйл
Мафӯлу) мафӯйлу мафӯйлу мафӯйл

Ва баръакс ҳам гуфтаанд.

Ҳазачи ахраб. Ин навъ ҳам мусамман ва мусаддас ва му
раббаъ ояд ва садру ибтидо ҳар ду ахраб оваранд ва боқӣ
макфуф. Ва гуфтаанд: онро панҷ арӯз ва ҳашт зарб аст ва бар
бисту се вазн омадааст: ҳафт мусамман ва ҳашт мусаддас ва
ҳашт мураббаъ. Ва ба ҳақиқат онро се арӯз ва се зарб аст ва

ба эътибори таҳқиқ агар хоҳанд, ин адад музоаф (дучанд)
гиранд ва бар даҳ вазн аст, се мусамман ва се мусаддас
чаҳор мураббаъ. Ва тафсил ин аст:

Мусамманот, арӯз ва зарб ҳар ду солим, бар ин гуна:

Эй кӯдаки чодуваш в-эй фитнаи ахриман,
Шаккарлабу зеборух, сангиндилу симинтан.

Ва чун дар ҳама қасида рукни сеюм муханнақ кунанд, бар
ин вазн шавад:

Мафъӯлу мафоъйлун, чаҳор бор.

Ва мусаммати чаҳорхона бар ин вазн хуш ояд, мисолаш:

Гуфти бикӯшам ёре, он ёр манам, оре,
Гар кушта шавам боре, дар пой ту авлотар.

Дуюм арӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, мисолаш:

Садсола ба уммеди паёмеву саломе,
Чун мӯътакифон бар дару боми ту тавон буд.

Сеюм арӯз ҳамон ва зарб маҳзуф ва ҳамон аст, ки вазни
гузашта.

Чаҳорум арӯз — азалл ё маҷбуб ва зарб — азалл.
Панҷум арӯз — ҳамон ва зарб — маҷбуб, мисолаш:

Бо ин ҳама дар роҳ агар хок шавем,
Шоиства набошем қадамҳои туро.

Шашум арӯз — фоъ ё фаъ гуфтаанд ва зарб — фаъ.

Ҳафтум арӯз ҳамчунон ва зарб — фаъ ва шарт кардаанд
ки моқабли арӯз ва зарб дар ин ду вазн солим бошад ва
сахв аст, чи ин ду вазн ҳамон аст, ки чаҳорум ва панҷум, иллат
он ки се мутаҳарриқи охирин мусакканулавсат аст ва арӯз
зарб муханнақ шуда, мисоли инду вазн:

Тарсанда аз онам, ки агар дер ояд,
З-ин чони пур аз дард барояд фарёд.

Ва ин чаҳор вазн, ки ба ҳақиқат, якест, вазни тарона аст
ки онро рубой хонанд ва ба порсий дубайтӣ гӯянд.
Ҳаштум мусаддасот, арӯз — солим ё мусаббағ ва зарб —
мусаббағ.

Нӯҳум ҳар ду солим, бар ин гуна:

То кай бувад, эй кӯдаки сангиндил,
Чаври ту бар ин ошиқи бесомон.

Даҳум¹²⁷ арӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, мисолаш:

Дилдори ман — он турки паризод,
Қас нест ба хубӣ ба чаҳон ёр.

Иа) арӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст:

Иб) арӯз — азалл ё маҷбуб ва зарб — азалл.

Иҷ) арӯз — ҳамчунон ва зарб — маҷбуб, мисолаш:

Бо ту натавон гуфт сухан,
Зеро ки туй шохӣ бутон.

Ид) арӯз — фоъ ё фаъ ва зарб — фоъ; Иҳ) арӯз — ҳамчунон
ва зарб — фаъ ва моқабли арӯзу зарб дар ҳар ду солим ва ин
ҳам сахв аст ва ба ҳақиқат зарбҳои гузашта мусаккан, аммо
мисолаш:

Дилсӯхта аз зулфат мушк,
Ҳичлатзада аз рӯят маҳ.

Мураббаъот.

Ив) ҳар ду солим, бар ин гуна:

Ақиун, ки чунин зорам,
Бар ман нақунӣ раҳмат.

Ва ин монанди як мисроъи мусамман аст, ки рукни сеюм
муханнақ оранд:

Из) ҳар ду мақсур ва рукни ибтидо ахраб мебояд ва бар ин
гуна бувад:

Ман бе ту чунин зору
Ту аз дур ҳамеханд.

Иҳ) арӯз — солим ва зарб — маҳзуф, бар ин гуна:

Чандин чӣ кунӣ майл,
Моро чӣ фиребӣ.

Ва ин ҳар ду ҳамчунон аст, ки дар аввал гуфта шуд.

Ит) ҳар ду маҳзуф, бар ин гуна:

Эй ёри гиромӣ,
Охир ту кучой?

Ва ин дар ҳукми як мисроъ нест; к) ҷои арӯз падида набу-
вад ва зарб — азалл, бар ин гуна:

Якбора чунин ҷохи —
Лу хунхора мабош,

ка) арӯз — ҳамчунон ва зарб — маҳбун бар ин гуна

Донӣ, ки дил аз ту на —
шавад сер маро.

кб) ʔарӯз — ҳамчунон ва зарб — фоъ ва моқаблаш
бар ин гуна:

Маштоб ба рафтан, са-
намо, лахте бош.

кч) ҳамчунон ва зарб — фаъ, бар ин гуна:

Донӣ, ки дилам сер
зи ту кай гардад.

Ва ин ҳар чаҳор вазн аст бар вазни як мисроъи тарона.
Пас ба ҳақиқат, авзони мураббаъот чаҳор аст ва он чӣ
ин вазнҳо монанди як мисроъи мусамман аст, мутааххир
камтар истеъмол кунанд. Ва кудамо бар он шеър бисёр гуфта
анд ва эшон ҳар мисроъеро қофия меовардаанд ва онро ба
мешумурдаанд, монанди Раҷазӣ маштур ё байтҳои муъаххир
аз ашъори тозиён, ки онро мунтасафе (нимае) муайян на-
шад. Ва бад-ин сабаб таронаро кудамо чаҳор байт мегириф-
анд ва онро чаҳорбайтӣ хонда ва ба ʔарабӣ рубоъӣ ва
ҳар чаҳор қофия овардан лозим мешумурда. Аммо ба назди
мутааххирон чун мураббаъоти ин авзон мустаъмал нест,
авзон матрук аст ва ҳар байтеро аз ин абёт мисроъе мешуму-
ранд ва рубоъиро дубайтӣ мехонанд ва мисроъи сеюмро ҳа-
(бурида)¹²⁸ хонанд ва қофия шарт намедонанд.

Ва бидон, ки дуҷум аз мусамманот, ки чаҳорхона набува-
ва аз мусаддасот ва аз мураббаъоте, ки ба ду нима бишава-
раво бувад, ки макбуз истеъмол кунанд. Ва бошад, ки хуштар
ояд ва дар ғайри тарона, чун макбуз оваранд, дар ҳама қасида
ҳамчунон бувад. Аммо дар тарона хилти (омехтагии) макбуз
макфуф ба якдигар раво бувад ва миёни «ё» ва «нун» мувофиқ
ба бувад. Ва дар ҳама мавозеъ таскини авсат раво бувад ва
хилташ бо таҳрик ҳам раво бувад ва ба ин сабаб рукни дуҷум
тарона макбузи муҳаннақ ва ғайри муҳаннақ ва макфуфи му-
ханнақ ва ғайри муҳаннақ биёяд. Ва рукни сеюм макфуфи
муҳаннақ ва ғайримуханнақ шояд, бар он тақдир, ки рукни
дуҷум макфуф бошад. Ва аммо бар он тақдир, ки рукни дуҷум
макбуз бошад, муҳаннақ сурат набандад. Ва рукни чаҳорум
азалли муҳаннақ ва ғайри муҳаннақ ва маҷбуби муҳаннақ ва
ғайримуханнақ шояд. Пас аз издивоҷи он шаш вачҳ бо ин ча-
ҳор вачҳи рукни чаҳорум бисту чаҳор вачҳ ҳосил ояд, ки онро

тарона хонанд. Ва ин баҳрро ҳосиятест ва он ин аст,
ки аз дувоздаҳ сабаби хафиф мисроъе ояд бар ин гу-

Эй дилбар, дил шуд хуш, чон ҳам шуд 3-ӯ хуштар.

Ва ин вазни аввал мусамман аст, ки рукни охир солим аст
ва як сабаб аз-ӯ меафканӣ, вазне дигар мешавад, ҳам
онро ба ҳар баҳр, то он гоҳ, ки панҷ сабаб бимонад ва мис-
роъ аз мураббаъи ин баҳр, бар ин гуна:

Эй дилбар, дил шуд.

Ва ҳама ба сабаби таскини мутаҳарриқот аст. Пас ҳашт
қасида ояд, бар ин тартиб, ки фазли ҳар як бар дигаре
сабаби хафиф бошад.

Раҷаз

Ва ин баҳр ҳам дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва аслаш
дигар дар доира мустафъилун шаш бор бувад ва дар бино
и ва маҷзӯ ва маштур ва манҳук¹²⁹ ба қор доранд ва ӯро
ду зарб бувад, бар панҷ вазн ояд: ду вофӣ ва яке
ду зарб ва яке маштур ва яке манҳук. Ва байтҳои ин аст,

Дорун ли Салмо, из Сулайма қоратӣ,
Қафрун таро, оётихо мисла-3-зубар.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Салморо манзилест, Сулайма ҳамсоям аст,
Ки (акун) биёбонест, осори манзилро нигар чун
сатри кӯршудаи китоб)

Арӯз ва зарб ҳар ду солим аст.

Дуҷум:

Ал-қалбу минҳо мустарихун солимун
Ва-л-қалбу миннӣ чоҳидун маҷҳуду.¹³⁰

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Дил аз ӯ осудаву бардам аст,
Дил аз ман хаставу бемадор аст).

Арӯз солим ва зарб маҷтӯъ аст ва ин ҳар ду дар вофист.

Сеюм:

Кад хоҷа қалби манзилун
Мин Умми Амрин муқфиру.¹³¹

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Диламро ба ҳаяҷон овард манзиле,
Аз Умм Амр, вахшатзаде).

Ва ин маҷзӯст ва арӯз ва зарб — солим:
Чаҳорум:

Кад хоҷа аҳзонан
ва шаҷван қад шаҷо.¹³²

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Ғамхоро бедор кард,
Андӯхро барангехт.

Ва ин маштур аст ва арӯзаш зарбаш бошад ва садран
тидояш.

Панҷум:

Ё лайтанӣ
Фихо чадаъ.¹³³

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Эй қошки
Дар он ҷавон будаме).

Ба ин манхук аст монанди маштур ва хашв надорад
Абдуссамад ибни Мӯзили Раҷазӣ¹³⁴ гуфтааст ҳар байте аз
рукне, бар ин гуна.

Қолат ҷабал: моза-л-хичил. Ҳоза-р-раҷул ҳина-хтафал
ҷабал.

(Тарчамаи тахтуллафз:

Кӯҳ гуфт: хичолат зи чист? Ин мард, вақте ки чашм до
бандро тӯҳфа кард).

Ва ҳукми ин ҳукми шеърхоест, ки зиёдат аз аркони мусти
мал гуфтаанд ба тақаллуф. Ва ба тариқи зиҳоф дар ҳама ру
хо ҳаби ва тайӣ ва ҳабл раво бувад ва дар зарб мактӯи х
беш раво набувад ва рукни охир маштури мактӯъ ва махбун
мактӯъ бисёр омадааст ва Халил онро дар адад наёварда.

Ва аммо ба порсӣ асли ин баҳр дар доира мустафъин
хашт бор бошад ва се навъ бувад: солим ва махбун ва ма

ва зарб ике вофӣ ва маҷзӯ ва маштур ва манхук, яъне му
ман ва мусаддас ва мураббаъ ва мусанно овардаанд ва бар
мусти араб, ки мусаллас¹³⁵ бошад, ҳам гуфтаанд ва махбун
мактӯъ эътибор кунанд. Ва солиму матвиरो чаҳор арӯзу
зарб овардаанд ва бар сӣ вазн ниҳодаанд ва бо махбун
мактӯъ шумла панҷ арӯз ва дувоздаҳ зарб шавад ва бар чихи
мактӯъ вазн бошад.

Раҷазӣ солим. Арӯзиён гуфтаанд: ин навъро ду арӯз ва
мактӯъ зарб аст ва бар понздаҳ вазн омада, чаҳор мусамман ва
мактӯъ мусаддас ва панҷ мураббаъ ва яке мусаллас ва яке му
ман ба ин тафсил:

Мусамманот,

а) арӯз — солим ё музол ва зарб — музол;

б) арӯз ҳамчунон ва зарб — солим ва ҳар ду ба ҳақиқат
мактӯъ вазн аст ва ҳукми музол дар ин вазн ҳамон аст, ки ҳукми
мураббаъ дар Ҳазаҷи мусамман, чи ин вазн дар дарозӣ ва та
қисми мусовист. Ва мисоли ин вазн чунин бошад:

Эй давлати ту суди мо в-эй хашми ту моро зиён,
Судат ҳамеша бобаҳо, лекин зиёнат ройгон.

Ва мусаммати чаҳорхона бар ин вазн хуш ояд.

ҷ) арӯз — солим ва зарб — аъраҷ, бар ин гуна:

Оғаҳ шавам аз бӯи хуш, бе он ки кас гӯяд маро,
Ғар бигзарад дилхоҳи ман пеши дарам шабгир он.

д) арӯз — мактӯъ ё аъраҷ ва зарб — ҳамчунон, бар ин гуна:

То кай қунӣ, моҳо, ситам бар ошиқи бечора,
Рӯзе бувад кас ҷаври ту гардад зи шаҳр озора.

Ва мутааххирон бар ин ду вазн шеър кам гӯянд.
Мусаддасот.

х) арӯз — солим ё музол ва зарб — музол, мисолаш:

То кай маро гӯӣ, ки аз ман бош дур,
Ғар дур бошам аз ту ман чун бошам сабур?

в) арӯз — ҳамон ва зарб — солим ва ба ҳақиқат ҳамон аст;

з) арӯз — солим ва зарб — аъраҷ;

х) арӯз — солим ва зарб — мактӯъ ва ҳар ду якест:

Ҳаргиз накардам бо ту, қоно, ман бадӣ,
Пас чун ки аз некӣ наям бархурдор.

Мураббаъот,

т) арӯз — солим ё музол ва зарб — мурафғал, мисолаш,

Рӯдакӣ гӯяд:

Эй дил сазояш барӣ
Боз бар чанголи уқобӣ.

й) арӯз — ҳамчунон ва зарб — музол; йа) арӯз — ҳамчунон ва зарб — солим ва ҳар ду як ҳукм дорад, мисолаш:

Эй дилбари озодахӯ,
То кай итоби чанги ту.

йб) арӯз — солим ё аъраҷ ва зарб — аъраҷ бар ин гуна:

Нохӯрда бода чашми ту
Гӯй чаро шуд махмур.

йҷ) арӯз — солим ё мактӯъ ва зарб — мактӯъ бар ин гуна.

Гар ёри дигар дорӣ,
З-он омадам душворӣ.

йд) мусаллас.

Бадеъи Балхӣ¹³⁶ бар ин вазн қасида гуфтааст, ки аввалаш ин аст:

Нӯшад ҷаҳон з-ин нав баҳору соли нав.

Ва бар араб ташбех (пайравӣ) карда ва касе дигар ба ин вазн нагуфтааст,

йҳ) мусанно:

Бадхӯ буте
бар кимиё.

Ва мустаъмал наздики мутааххирон аз ин ҷумла вазни аввал беш нест ва боқӣ аз ҷиҳати татаббӯи шеъри араб гуфтаанд ва мусаддаси солим ё мураббаъ аз дигарон бехтар ва ҳам Бадеъи Балхӣ гуфтааст қасида муҳоботи (эҳтироми) Абдуссамад ибн-ул-Муъзил ҳар байт аз як рукн, ки аввалаш ин аст.

Шав бар-
Гузар.
В-андар
Нигар.
Ё дар
Сафар,

Ё дар
Ҳазар
Дидӣ
Писар,
З-ӯ ҳу-
Б тар¹³⁷

Раҷазӣ махбун. Ҳама аркон махбун бувад ва арӯзиён ба изои (рӯбарӯн) ҳар байте аз солим байте аз махбун биёваранд, магар он ки зарбаш мураффал бошад ва аъраҷ ва мактӯъ, бе

ҳабн оваранд ва ҳама такаллуфе бувад. Ва аз ҳама бехтар мусамман ё мусаддас бувад ва ҳама аркон махбун, байти мусамман:

Ду дида дорам аз сиришк ғарқа гашта, эй санам,
Вале аз оташи дил(ам)¹³⁸ бимонда хушк ҳар ду лаб.

Ва боқӣ бар ин қиёс.

Раҷазӣ матвӣ. Ҳама аркон матвӣ бувад ва арӯзиён ба изои ҳар байте аз солим ҳама аркон матвӣ биёваранд ва мураффалро ҳам мисоле биёваранд ва ин вазн аз махбун хуштар бувад, мисолаш мусамман:

То сафарӣ шуд бути ман, шуд дилу ҷонам сафарӣ,
Рӯзу шаб аз фурқати ӯ пешаи ман навҳагарӣ.

Мисолаш мусаддас:

Эй санам, аз ишқи ту бемор шудам,
Ту нақунӣ ҳеч ба қорам назаре.

Ва таскини авсат ҳама ҷо раво доранд ва он гоҳ миёни зарби аъраҷ ва зарби матвии музоли мусаккан ва миёни зарби мактӯъ ва зарби матвии мусаккан фарке намонад ва дар адади зуруб ҳафт (бесарунӯг) лозим ояд ва ин ҷо ҳам абёт ва асбоби (сабабҳои) мутаволи (пайдарпай) барҳезад, аммо на бар он тартиб, ки дар Ҳазач. Ва мутааххирон бар мусаммани ин баҳр шеър гуфтаанд ва бошад, ки дар миёни аркон баъзе махбун афтад ва айбе зиёдат надонанд. Аммо таносуб нигоҳ бояд дошт. Мисолаш аз шеъри Саной:

Дасти касе барнарасад ба шохи хувийати ту,
То раъи таҳнийати ӯ зи беҳу бун барнакани.

Чун рукни сеюми мисроъи аввал махбун овард, назираш аз мисроъи дуюм ҳам ба ҷиҳати таносуб махбун овард ва дар боқии қасида ҳеч рукне дигар махбун нест ва ин ҷинс бисёр нашоёд, ки истеъмол кунанд. Ва баъзе аз мутааххирон махбуну матвӣ бо якдигар таълиф кунанд ва байте аз мафоъилун/муфтаъилун ҷаҳор бор ба қор доранд ё баръакс ва хуш бошад.

Мисоли аввал:

Зи неқувон лутфу қарам сазотар аз ҷавру ситам,
Мадор аз ин беш ба ғам дили маро, моҳрухо.

Ва агар ҷое ба нодир аз ин тартиб бигардад, узр хоҳанд, ҷунонки Ҳоконӣ гӯяд дар қасидае, ки ба тартиби дуввум гуфтааст:

Киса ханӯз фарбеҳ аст бо ту, аз он кавӣ дилам,
Чора чӣ, Хоконӣ, агар киса кашад ба лоғарӣ.
Гарчи ба мавзеи лақаб муфтаилун ду бор шуд,
Баҳр зи қоида нашуд, то ту баҳона н-оварӣ.

Рамал

Ва ин баҳр ҳам ба тоӣ ва ҳам ба порсӣ мустаъмал аст ва
аслаш ба тоӣ дар доира аз фобилотун шаш бор бошад ва дар
бино вофиву мачзӯ ба қор доранд ва ўро ду арӯзу чаҳор зарб
бувад ва бар шаш вазн ояд: се вофӣ ва се мачзӯ. Байтҳои
ин аст, аввал:

Аблиғ-ин-Нуъмона ғаннӣ маълукан,
Аннахи қад тола ҳабсӣ ва-нтизорӣ.¹³⁹

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ба Нуъмон зи ман пайғом бирасон,
Ки ҳабсу интизорам тӯл кашид).

Арӯз маҳзуф ва зарб солим аст ва агар арӯз солим кунанд,
Халил онро мутаммам хонад, аммо мустаъмал нест.
Дуввум:

Мисла саҳқи-л-барди ғаффо баъдака-л-
Катру мағноҳу ва новайту-ш-шимол.¹⁴⁰

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Мисли кӯфтани сармо баъди ту нест қард
Борон манзили ўро в-аз шимол бигрехтам.)

Арӯз маҳзуф ва зарб максур аст.
Сеюм:

Қолати-л-Хансоу ламмо чиътуҳо:
Шоба баъдӣ раъсу хозо фа-штаъал.¹⁴¹

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Гуфт Хансо, вақте ки наздаш омадам,
«Баъди ман ин сар сафед шуду оташ гирифт».)

Арӯз ва зарб ҳар ду маҳзуф аст ва ин ҳар се вофист.
Чаҳорум:

Ё халилайя-рбаъо ва-с-
Таҳбаро расман би Асфон.¹⁴²

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Эй ёрон, битозеду бипурсед
Аз осори боқимондаи Асфон).

Арӯз солим ва зарб мусаббағ аст.
Панҷум:

Мукфиротун, дорисотун,
Мисла оёти-з-Забури¹⁴³.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ваҳшатзада, ғойбашта,
Ҳамчун оёти «Забур»).

Ҳар ду солим аст.
Шашум:

Мо лимо қаррат бихи-л-ъай —
Нони мин хозо саман.¹⁴⁴

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Чи мерасад, ба он чи к-аз он шодем,
Аз ин қимат).

Арӯз солим ва зарб маҳзуф аст ва ин ҳар се мачзӯст.
Ва аммо зиҳофаш дар арқони ҳабн ва кафф ва шакл раво
бувад, Магар он чи дар зарб афтад ва миёни «нун» ва «алиф»,
ки ба «фо»-и руқни дуҷум ва сеюм муҳит (ихотақунанда) бо-
шад ва арқон ва он сабаб садр ё аҷуз ё тарафайндор меша-
нанд, чунонки гуфта омадааст.

Ва аммо ба порсӣ ин баҳр ду навъанд: солим ва маҳбун.
Ва баъзе арӯзиён ҳар якро баҳре дигар шумуранд ва ҳар яке
вофӣ ва мачзӯ ва маштур ва манхук, яъне мусамман ва му-
саддас ва мураббаъ ва мусанно овардаанд. Ва ҷумларо ҳашт
арӯз ва чаҳордах зарб овардаанд ва гуфтаанд бар сиву чаҳор
вазн аст.

Рамали солим. Барӯзиён ин навъро панҷ ҷарӯз ва нӯх зарб
овардаанд ва гуфтаанд: ҳафдах вазн аст, ҳафт мусамман ва
панҷ мусаддас ва чаҳор мураббаъ ва яке мусанно.

Мусамманот:

а) ҷарӯз ва зарб ҳар ду солим, мисолаш:

Чанд гилям, чанд нолам, чанд бошам ҷуфти андӯх.
Нест гӯй, мохрӯё, мар маро з-ин ғам раҳон.

б) Ёарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, мисолаш:

Мар маро аз чону дил чизе гиromитар набуд,
Дил бидодам рӯзи васлат, чон диҳам рӯзи фирок.

ҷ) ёарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ба ҳақиқат ҳамон вази аст.

д) ёарӯз — маҳзуфи аъраҷи маҳбун ё маҳзуфи мақтӯи маҳбун ва зарб — маҳзуфи аъраҷи маҳбун, бар ин гуна, ба мисолаш:

То кай аз хичрон, нигоро, чанд бошам дар ба дар,
Сангу оҳан нестам ман, чанд бошам босабур?

х) ёарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуфи мақтӯи маҳбун, ба ин гуна:

Бо ту хубӣ кард хоҳам, гар ту хубӣ кунӣ
В-ар ту зиштӣ кард хоҳӣ, бо ту зиштӣ кунам.

в) ёарӯз — маҳзуфи матмус ё маҳзуфи аҳазз ва зарб — маҳзуфи матмус:

Кори хеш аз чокари хеш аз ҷӣ дорӣ роз,
Кори хеш ар (роз) дорӣ, аз суҳанчин дор.¹⁴⁵

з) ёарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуфи аҳазз. Мисолаш:

Марди доноро на доно, ёр бояд хуб кард?
Гар ту доной, туро ҳам ёри доно бех.

Ва ин ҷаҳор вази охир наздики мутааххирон маҳчур аст. Мусаддасот:

х) Ёарӯз — солим ва зарб — мусаббағ, мисолаш:

Эй нигоре, ка-з ту некӯтар набинам,
Оқизанд аз суратат суратгарон.¹⁴⁶

т) ёарӯз ва зарб ҳар ду солим ва ҳамон аст, ки вази аввал.

й) ёарӯз — солим ё мушаъас ва зарб — мушаъас, мисолаш:

Чанд бошад некхоҳат ҷуфти андӯх,
Чанд бошад дӯстонат ёри зорӣ.¹⁴⁷

Ва ду мушаъас ҷунин бошад:

Чанд бошам ҳам бад-ин бечора гашта,
Шодӣ з-ин дили ман овора гашта.¹⁴⁸

йа) ёарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур.

бб) ёарӯз — ҳамон ва зарб — мақсур, ҳар ду якест. Мисолаш:

Собири то кай кунам бо дарди ишк,
Рози пинҳонӣ кунун пайдо кунам.¹⁴⁹

Ва агар ёарӯзу зарб фаъӯлу фаъал ва фоъ ва фаъ кунанд, ба мисолаш: Мадид тақтеъ тавон кард. Ва аз ин ҷумла мустаъмал наздики мутааххирон ҷаҳорум ва панҷум аст.

Мураббаъот:

йҷ) ёарӯз — солим ва зарб — мусаббағ.

йд) ҳар ду солим ва ҳар ду яке вази аст. Мисолаш:

Хубрӯё, дилрабоё,
Ҷунки бо чокар насозӣ.

йх) ёарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур.

йв) ёарӯз ҳамон ва зарб маҳзуф ва ҳар ду як вази аст. Мисолаш:

Ҳар ки бад хоҳад туро, аз
Мардумӣ хаст ӯ барӣ.¹⁵⁰

Ва ин авзон ҳама мусаммананд ва холи эшон ҳамҷунон аст, ба мисолаш: ки дар Ҳазаҷ гуфта шуд. Ва агар рукни охир фаъӯл ва фаъал ва фоъ ё фаъ кунанд, мусарраъ натавон гуфт ва муаъққад шавад.

йз) мусанно, мисолаш:

Офтобе,
Хушкбӯе.

Ва ба ҳақиқат, ин авзон ҳама даҳ аст ва мутадовил аз он ҷумла се вази аст:

Рамали маҳбун. Ҳама аркони ӯ маҳбунанд, ҷуз рукни аввал, ки солим бошад. Ва ин далел аст бар ин ки аркони судосӣ (шашгона) аз аркони асли нест дар доира ва фурӯъ субоъианд (ҳафтгонаанд). Арӯзиён гуфтаанд, ин баҳрро панҷ арӯз ва даҳ зарб аст ва бар ҳафтдах вази омада: ҳашт мусамман ва шаш мусаддат ва ду мураббаъ ва яке мусанно, ба ин тафсил:

Мусамманот,

а) арӯз ва зарб — ҳар ду маҳбун, мисолаш:

Ҷӣ кунам, ҳар ҷӣ кунам, бо ту намедорад суд,
Ба ҷуз он ҳила надонам, ки зи ишкати бигурезам.¹⁵¹

б) арӯз — махбун ё мушаъас ва зарб — мушаъас, мисо-
лаш:

Ба ду рух моҳи тамомӣ, ба ду зулфак чу абирӣ,
Ба ду лаб шаккару қандӣ, ба ду чашмак бодомӣ.

Ва ин вазро истехқоқи (сазовори) он нест, ки вазне муф-
рад кунанд, чи мусаккани вазни аввал аст.

ҷ) арӯз — махбуни мақсур ё махбуни маҳзуф ва зарб —
махбуни мақсур, мисолаш:

Манам аз ишқи буге монда ба тимору ба дард,
Ки ба рух моҳи тамом асту ба дил санги рухом.

д) арӯз — ҳамон ва зарб — махбуни маҳзуф ва ба ҳақиқат
ҳамон аст.

Панҷум,¹⁵² мусаккан ва арӯзиён ин зарбро абтар¹⁵³ мехо-
нанд ва хатост, мисолаш:

Накунам ҷаври касе, к-ӯ зи вафо дур бувад,
Надиҳам дил ба касе, к-ӯ накунад дилдорӣ.

Ва агар зарб махбуни мусаккан ё мақсури мусаккан бо-
шад, ҳукмаш ҳамин тавонад буд ва ин вазн ҳам истехқоқи ин-
фирод надорад, чи тафовут бо вазни гузашта, чи ба сабаб ва
таскин ё таҳрик нест.

в) арӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуфи мақтӯби махбун, ми-
солаш:

Агар эмин шавате ҷони ман аз дарди фирок,
Ба ҳама ҷавр ман аз ишқи ту хушнудаме.

Ва зарби маҳзуфи ҷараҷ ҳамин ҳукм дорад.

з) арӯз — маҳзуфи мақтӯби махбун ё маҳзуфи аъраҷи мах-
бун ва зарб — маҳзуфи аъраҷи махбун, бар ин гуна:

Надиҳад низ ба ту дил шамане то рамад,
Чун якero накушӣ бе гунахе, эй нигор!

Ва агар арӯз ҳамон бошад, бо зарби махбуни маҳзуфи мақ-
тӯъ ҳамчунин бувад.

ҳ) арӯз — маҳзуфи матмус ё маҳзуфи аҳазз ва зарб —
маҳзуфи матмус бар ин гуна.

Даҳане кӯчаки чун танг дили ошиқ,
На, ки чун ҳуққаи оганда ба марворид.

Ва агар арӯз ҳамон бувад, бо зарби маҳзуфи аҳазз ҳамчу-
нин бошад.

Мусаддасот.

т) арӯз — махбуни мусаббағ ё муъарро ва зарб — мусаб-
бағ.

й) арӯз ва зарб — махбуни муъарро бар ин гуна:

Тарабангез май овард ба сабӯх
Ки хариф асту баҳор асту ҷавонӣ.

Ва ин ҳар ду як вазн аст.

йа) арӯз — махбун ё мушаъас ва зарб — мушаъас, бар ин
гуна:

Агар, эй дунаки бе дониши дарде,
Ту ҳама хулқи нақӯномӣ ёбӣ.

Ва ин вазро истехқоқи он нест, ки муфрад гиранд, чи му-
саккани вазни гузаштааст.

йб) арӯз — махбуни мақсур ё махбуни маҳзуф ва зарб —
махбуни мақсур, бар ин гуна:

Дилам аз ишқи ту шуд хаставу реш,
Ту мақун ҷавр бар ин ошиқи хеш.

йҷ) арӯз — ҳамон ва зарб — махбуни маҳзуфи мусаккан ва
ба ҳақиқат ҳамон аст.

йд) ҷарӯз — ҳамон ва зарб — махбуни маҳзуфи мусаккан ва
ҷарӯзиён а б т а р мегӯянд ва сахв ва ин вазро ҳам истехқоқи
инфирод нест.

Мураббаъот:

йх) ҷарӯз — махбуни муъарро ё мусаббағ ва зарб — мусаб-
бағ, бар ин гуна:

Сухани ман кӣ расонад,
Бари он моҳи дилором?

йв) ҳар ду муъарро ва ҳукмаш ҳамон аст.

йз) мусанно бар ин гуна:

Раҳи шоди-
-м бибастӣ.

Ва ба ҳақиқат, ин авзон оид бо ҳашт вазн аст ва он чи ҷа-
рӯз ё зарб фаъул ё фаъал, ё фоъ, ё фаъ аст, матрук аст. Ва
мақсур ва маҳзуф мақбултар аз дигарҳост ва таскини авсат
ҳама ҷой истемол кунанд ва бо ғайри мусаккан хилт кунанд.
Ва чун ҳама мусаккан бувад, байт аз асбоб бувад, чунонки
дар Ҳазаҷ гуфта омад ва ин ҷо дар вазни мутаволи бархезад

ба тафозули (зиёдии) як сабаби хафиф мисроъи атвал (даро тар) аз дувоздах сабаб ва мисроъи аксар (кӯтохтар) аз се сабаб. Ва ин ғарибтар аст аз он чи дар Ҳазаҷ гуфтем. Ва фармиёни авзони муштарақ, ки аз ин се баҳр бартавон хонд, яъне Ҳазаҷ ва Раҷаз ва Рамал дар мисроъҳои дигар дар қасда зоҳир шавад ва ҳам бар ин қиёс дар дигар мавозеъ. Ва мутааххиронро вазне хуш аст, ки ба Рамал тақтеъ метавон кард, чун як руки машкул мегиранд ва яке солим, то байте аз фаъилоти фобилотун бувад чаҳор бор. Мисолаш ин аст:

Ба чаман дарой рӯзе, сипаҳи баҳор бишкан,
Сари ғамзаро бичунбон, сафи рӯзгор бишкан.

Ин аст бухури Мучталиба ва авзони он.

Баҳри (Сареъ)

Ин баҳр дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва аслаш дар доира мустафъилун (мустафъилун) мафъӯлоту ду бор аст ва вофи ва маштур ба қор доранд ва онро дар бинои този ду ʻарӯзу шаш зарб аст ва бар шаш вазн омада ва абёташ ин аст:

а) Азмону Салмо, ло яро мислаҳо-р-
Роуна фӣ Шомин ва ло фӣ Ирок.¹⁵⁴

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Замонҳои Салмо нахоҳанд дил монанди ӯ
Дигарон, на дар Шому на дар Ирок.

Барӯз матвии максуф аст ва зарб — матвии мавқуф:

б) Ҳоҷа-л-хаво расмун би Зоти-л-ғазо
Мухлавларун, мустаъҷамун, миҳвалу.¹⁵⁵

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Дар Зотулғазо осори манзиле ишқро ба ҷӯш овард
Фатароте, бегонае, дигаргунгаштае).

Барӯз ва зарб матвии максуф аст:

ҷ) Қолат: ва ламтақсуд ли қили-л-хано
Махлан, фақад аблагта асмоъ.¹⁵⁶

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Гуфт: Ба фаҳш гуфтан одат накардаӣ,
Андаке ист, кунун ба гӯшам расидӣ).

Барӯз ҳамчунон аст ва зарб — аслам.

д) Ан-нашру мисқун ва-л-вучӯху дано-
-Нирун ва атроф-ул-ақуффи ʻанам.¹⁵⁷

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Бӯи хушк мушк асту рухсораҳо — динор.
Ва атрофи қабанам).

Барӯзу зарб ҳар ду маҳбунӣ максуф аст ва ин чаҳор воқист.

х) Янзаҳна фи хофотиҳи би-л-абволӣ.¹⁵⁸

(Тарҷамаи тахтуллафзи мисроъ:

Дар атрофи он мепошанд бавлқоро).

Барӯз ва зарб нест ва он мавқуф аст.

а) Ё соҳибай раҳлӣ ақило азлӣ.¹⁵⁹

(Тарҷамаи тахтуллафзи мисроъ:

Эй ёрони сафар, маро таънаву маломат кам кунед).

Ҳамчунон аст ва он максуф аст ва ҳар ду вазн аз маштур аст ва ба тариқи зиҳоф дигар аркон маҳбун ва матвӣ ва маҳбул раво доранд ва зарбҳо маштури маҳбун раво доранд.

Ва аммо ба порсӣ аркон ҳама матвӣ ба қор доранд ва бар солимӯ маҳбун шеър наёмадааст, илло он чи ʻарӯзиён ба тақаллуф гуфтаанд аз ҷиҳати ташаббуҳ (пайравӣ) ба ʻараб ва гуфтаанд: ӯро се ʻарӯз аст ва ҳашт зарб ва бар даҳ вазн омада ба ин тафсил:

а) ʻарӯз — матвии мавқуф ё максуф ва зарб — матвии мавқуф:

Чун назанам даст ба фитроқи ту,
Ҷуз ту қас нест маро дастгир.

б) ʻарӯз — ҳамон ва зарб — матвии максуф ва ба ҳақиқат ҳамон вазни аввал аст.

ҷ) ʻарӯз — матвии максуф ва зарб — маҳбули максуф, бар ин гуна:

Моҳруҳо, бар ҳама рӯи замин
Ҷуз ту маро ёри дигар насазад.

д) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — аслам гуфтаанд ва он сахв аст, чи ин чо тайй лозим аст ва ба ҳақиқат махбули максуф мусаккан аст. Мисолаш:

Пистаи ту хаст шифои дилам,
З-он ки шуд ӯ хастаи бодомат.

Ва ин вазн мусаккани вазни сеюм аст.

Х) ʔарӯзу зарб — ҳар ду махбули максуф, бар ин гуна:

Қиблаи ман рӯи чу мохи ту шуд,
Қибла аз ин бех набувад ба ҷаҳон.

в) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — аслам ва сухан дар ӯ ҳамон¹⁶⁰ аст, ки гуфта омад.

з) ʔарӯз — аслами максур ё аслами маҳфуз ва зарб — аслами максур, бар ин гуна:

Сангдил, он ёри беозорам,
Як шабам аз худ накунад шод.

х) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — аслами маҳфуз ва ба ҳақиқат ҳамон вазн аст.

т) маштур ва зарб — мавқуф:

Дар сари ман ҷуз хаваси ҷонон нест.

й) ҳам маштур ва зарб — максуф, бар ин гуна:

Бори дигар он бути ман боз омад.

Ба наздики мутааххирон мустаъмал вазни аввал аст ва дуҷом аз солим. Мисол бар ин гуна гӯянд:

Дилхохи ман бар ман ситамкора шуд,
Бе ҳеч ҷурме мар маро кард хор.

Ва аз махбун бар ин гуна:

Чаро на мардумӣ кунӣ бо раҳӣ,
Чаро ҳамекунӣ дилашро ба дард?

Ва дигарҳо ҳамаро мисол овардаанд, валекин нохуш ва мутакаллиф бошад.

Қариб

Ин баҳр ба порсигӯён хос аст. Ва аслаш дар доира мафӯъилун (мафӯъилун) фоъи-ло-тун ду бор аст. Ва дар бино макфуф ба кор доранд, мавфур ё ахраб ва ҳар дуру ду ʔарӯз ё ҷаҳор

зарб овардаанд. Ва гуфтаанд бар шаш вазн омадааст ва макфуфро ду вазн овардаанд ва як ʔарӯз максур ё маҳзуф ва ду зарби аввал максур ва дуҷом — маҳзуф ва ба ҳақиқат ҳар ду нест:

Фигон з-он сари зулфайни тобдор,
Фуруҳишта зи ёкути обдор.

Ва ахрабо ҷаҳор вазн овардаанд — ду ʔарӯз ва ҷаҳор зарб. Аввал ʔарӯз — солим ва зарб — мусаббағ на ин писандида нест, чи аз доира зиёдат аст:

Шамшери буранда, каффи диханда,
Ҳарчи ба ҷуз ин бувад муҳол аст.

Дуҷом — ҳар ду солим, мисолаш:

Борон, ки замин пок шуста дорад,
Чун к-аз дили ман ҳаме ғам нашӯяд.

ҷ)¹⁶¹ арӯз — максур ё маҳзуф ва зарб — максур бар ин гуна):

Бо мардуми носозгортабъ,
Бечора шавад марди созгор.

д) арӯз ҳамон аст ва зарб — маҳзуф. Ва ба ҳақиқат ҳама се вазн беш нест ва ҳукми таскини авосит ҳамон аст, ки гуфта омад ва ин баҳр наздики мутааххирон ҳам матрук аст.

Мунсарех

Ин баҳр дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва ба тозӣ аслаш дар доира мустафъилун (мафъӯлоту) мустафъилун: ду бор бошад ва дар бино вофӣ ва манхуканд ва ўро як арӯз бувад ва се зарб ва бар се вазн ояд, яке вофӣ ва байташ ин аст:

Инна-бна Зайдин ло зола мустаъмилан
Ли-л хайри юфшӣ фӣ мисрихи-л-урафо¹⁶².

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ибни Зайд ханӯз ҳам дар кор аст,
Баҳри хайр дар шаҳри худ накуиро пеша мекунад).

Арӯз солим ва зарб матвист.

Ва ду — манхук якеро заро—мавқуф ва байташ ин аст:

Сабран банӣ Абдулдор¹⁶³.

«Тарчамаи тахтуллафзи мисроъ:

Сабр кунед, эй фарзандони Абдулдор).

Ва дигарро зарб—максуф ва байташ ин аст:

Вайл-умми Саъ-
Дин Саъдо¹⁶⁴.

Тарчамаи тахтуллафзи мисроъ:

Дардо, модари Саъд, Саъдро).

Ва ба тариқи зиҳоф дар ҳама аркон ғайри зарбҳо хабн ва тайи ва хабл ба кор доранд, илло дар рукни ʔарӯз, ки агар хабн кунанд, бо «то»-и мафӯлоту панҷ мутаҳаррик мутаволи шаванд ва нашоёд ва дар зарбҳои манхук хабн ба кор доранд. Ва вазне дигар ёфтаанд, ки халил наёвардааст ва он вофист, ʔарӯз — солим ва зарб.

Ва аммо ба порси аслаш дар доира мустафъилун (мафъӯлоту чаҳор бор бошад ва вофӣ ва маҷзӯ ва маштур, яъне мусамман ва мусаддас ва мураббаъ ба кор доранд, ҳама аркон матвӣ мустаъмал аст.

ʔарӯзиён гӯянд: ўро се ʔарӯз ва ҳашт зарб аст ва бар ду-воздах вазн омада: чаҳор мусамман ва шаш мусаддас ва ду мураббаъ ба ин тафсил.

Мусамманот:

а) ʔарӯз — матвӣ мавқуф ё мақсур ва зарб — матвӣ мавқуф бар ин гуна:

Турки ман он хубрӯй, симбару меҳрхӯй,
Қоматаш аз они сарв, рӯй чу моҳи тамом.

Ва чун ин вазн чаҳорхона шавад, мусаммат ва ғайри мусаммат, рукни дуввуми ҳар ду мисроъ ҳам матвӣ мавқуф ва мақсуф ба кор доранд бар қиёси ʔарӯзу зарб.

б) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — матвӣ мақсуф ва ба ҳақиқат ҳамон аст.

ҷ) ʔарӯз — аслами мақсур ё аслами маҳзуф ва зарб — аслами мақсур бар ин гуна:

Ман зи фуруғи руҳи чу моҳи нав ҳар шаб,
Боз намоям нишон зи шӯълаи хуршед.

д) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — аслами маҳзуф ва ба ҳақиқат ҳамон аст, ки гузашт.

Мусаддасот:

х) ʔарӯз — матвӣ муъарро ва зарб — музол, бар ин гуна:

Ёри ман-он сарвақи мӯймиён,
Симбари мушқулфи бадрҷамол.

в) ʔарӯз ва зарб ҳар ду — матвӣ муъарро ва ҳукмаш ҳамон аст.

з) ʔарӯз — матвӣ ё мактӯъ ва зарб — аъраҷ, бар ин гуна:

Чун зи ту бошад иноят, эй меҳтар,
Ҳеч натарсам зи ҳосиду бадҳоҳ.

ҳ) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — мактӯъ ва ҳукмаш ҳамон аст. Ва баъзе аз қудамо ин ʔарӯзро маҳбуни матмус, ки бар вазни фаъул бошад, истеъмом қардаанд:

т) ʔарӯз — аҳаззи мақсур ё аҳаззи маҳзуф ва зарб — аҳаззи мақсур, бар ин гуна:

Эй ба ду руҳ чун гули баҳор,
Чун ту надидам яке нигор.

й) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — аҳаззи маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст.

Мураббаъот:

йа) ʔарӯз — матвӣ мавқуф ё мақсуф ва зарб — матвӣ мавқуф, бар ин гуна.

Чун зи ту ранҷам фузуд,
Собирӣ аз ман маҳоҳ.

йб) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — мақсуф ва ҳукмаш ҳамон аст. Ва ин ҷумла ба ҳақиқат панҷ вазн аст ва таскини авосит ҳама ҷой раво бувад ва чун дар зарб сеюм ва чаҳорум ё даҳум ҳама мусаккан кунанд, ба Ҳазач низ бартавон хонд, масалан, мафъӯлун (фоъилоту мафъӯлун) фаъ-ро чунин тактеъ кунанд: мафъӯлун (фоъилун мафоъилун) фаъ ва ин вазни тарона аст ва боқӣ бар ин қиёс ва ҳар ҷое, ки чунин уфтад, фарқ ба дигар мисроъҳои қасида зоҳир гардад ва баъзе ʔарӯзиён бар ин авзон аз солими мустафъилун ва маҳбун амсила (мисолҳо) овардаанд. Мисоли вазни аввал аз солим:

Бар ёри ман бегуноҳу бечурм бигрифт роҳ
Он ҳосиди айбҳоҳу, он душмани зиштӯ

Ва аз муҳбун:

Маро з-он рӯи лаълу з-он ду зулфи снёҳ
Зи рӯз гаҳ шаб қуниву зи шаб гоҳ рӯз¹⁶⁵.

Ва аз маҳбун агар ҳар ду мустафъилун маҳбун бошад, бағоят нохуш бувад. Аммо агар дуоим матвӣ бувад, беҳтар бувад бар ин гуна:

Маро зи лаъду дури ту нест насибе,
Маро зи чазъи сиёҳи туст газанде.

Мисоли вазни панҷум аз солим:

Бар ман чаро кардаӣ дароз забон,
Бигзор, то дорам ин ноно дар даҳон¹⁶⁶.

Ва аз рукни аввал маҳбун:

Зи баҳри хуби на аз баҳри вафо¹⁶⁷
Туро гузидаам ба нози халқи қаҳон.

Ва боқӣ бар ин қиёс.

Хафиф

Ин баҳр ҳам дар ду луғат мустағмал аст ва ба тозӣ аслаш
дар доира фоъилотун¹⁶⁸ (мустафъилун) фоъилотун) ду бор аст
ва уро се ʔарӯзу чаҳор зарб аст ва бар панҷ вазн омада, се аз
вофӣ ва ду аз маҷзӯ ба ин тафсил:

a/¹⁶⁹ Халла аҳли мобайна Дарно фа Бодуво-
Нӣ ва ҳаллат Алвийятун би-о-Саҳолӣ¹⁷⁰.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Аҳли ман байни Дарно ва Бодувонӣ манзил гирифт
Ва Алвийя Саҳолро макон кард).

Барӯз ва зарб ҳар ду солим аст:

б) Лайта шеърӣ, ҳал, сумма ҳал отайнаҳум
Ам яхлуна мин дуни зока-р-радо¹⁷¹.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Кош медонистам, оё боз ҳам омаданд,
Ё ба чуз роҳи марг дигареро гирифтанд).

Барӯз солим ва зарб маҳзүф аст:

ҷ) Ин қадарно явман ʔало Омирин,
Нантасиф минҳу ав надаъху лақум¹⁷².

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Агар рӯзе голиб шавем бар Омир,
Уро ё нима мекунем, ё ба шумо ҳавола).

Ҳар ду маҳзүф ва ин ҳар се вофист:

д) Лайта шеърӣ, мозо таро,
Умму Амрин, фи амрино¹⁷³.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Кош медонистам, ки чист раъйи
Модари Амрро дар кори мо).

Ҳар ду солиманд:

х) Куллу хатбин ин лам таку-
Ну ғазабтум, ясиру¹⁷⁴.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ҳар бало, агар ғазаб
Накунад, ночиз мешавад).

Барӯз — солим ва зарб — маҳбуни максур аст ва ин ҳар ду
маҷзӯст. Ва ба тариқи зиҳоф дар ҳама аркон ҳабн раво бувад.
Ва дар рукни аввал кафф ва шакл раво бувад. Ва миёни ҳар-
фи охири рукни аввал ва ҳарфи дуом муъоқаба бошад. Ва
дар зарби байти аввал ташъис раво бувад ва дар ʔарӯз, агар
байти мусарраъ (ҳамкофия) бувад, ҳам лозим ояд.

Ва аммо ба порсӣ дар доира аслаш фоъилотун (мустафъи-
лун чаҳор бор бувад ва маҳбун ба кор доранд ва ʔарӯзиён гӯ-
янд, онро чаҳор ʔарӯз ва ҳафт зарб аст ва ба ҳашт вазн мус-
тағмал аст: яке мусамман ва шаш мусаддас ва яке мураббаъ
ба ин тафсил:

Мусамман:

а)¹⁷⁵ ʔарӯзу зарб ҳар ду — маҳбун аз мусамман, бар ин
гуна:

Манам он кас, ки то ба фарқ ҳамесӯзам аз қадам,
Зи ишки он санам, ки набинӣ чун кард(?)¹⁷⁶.

Мусаддасот:

б) ҳар ду — маҳбун, бар ин гуна:

Тани ту дардманд буду дили ман,
Санамо, ранҷ бар кӣ бештар омад?

ҷ) арӯз — маҳбун ё мушаъас ва зарб — мушаъас ва ин ба
ҳақиқат ҳамон аст, ки зарби дуом:

Ман агар дил ба тан бипӯшам боре,
Руҳи чу заъфарон ба чӣ пӯшонам?

д) арӯз — ҳамон ва зарб — маҳбуни максур, бар ин гуна:

Чӣ кунам, чун маро нахоҳад ёр,
Ба кӣ нолам аз ин хикояту ҳол.

х) арӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — ҳам махбун мақсур,
бар ин гуна:

Чӣ кунам собирӣ, чи сабр намонд,
Танам аз ранҷи собирӣ бигудохт.

Ва зарб мушаъси мақсур ҳам мустаъмал бошад ва боистӣ,
ки чихати он вазне дигар овардандӣ:

в) арӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст:
з) арӯзу зарб абтар гуфтаанд ва он сахв аст, бал мушаъ-
асси маҳзуф аст, бар ин гуна:

Чи гунаҳ кардам, зӣ нигор, бигӯ,
Ки зи ман рӯзу шаб гурезонӣ.

Ва ин ҷумла маҷзӯи ин баҳр аст.
Мураббаъ:

х) ҳар ду — махбун бар ин гуна:

Чӣ кунӣ бо касе чафо,
Ки бувад аз ту мубтало.

Ва ба ҳақиқат, ин ҷумла панҷ вазн аст. Ва садру ибтило
солим раво бувад ва таскини авсати мутаҳаррирот ҳам раво
бувад.

Ва арӯзиён бар аркони солим ба такаллуф амсила (мисол-
хо) овардаанд.

Мисоли аввал аз мусаддасот:

Чанд гӯям бо ман макун бад, нигоро¹⁷⁷,
То зи ишқат пайдо нагардад ниҳонам.

Мисоли вазни дуҷум:

Дил назих бошад пок пиндор розам,
Назди ҳар кас з-ин дидаи гаммозам.

Мисоли вазни сеҷум:

Рӯи ёрам мар-лоларо кай писандад,
Лола чун ӯ кай бардамад дар баҳор?

Мисоли вазни чаҳорҷум:

Пешам омад дилхоҳи ман бомдод,
Ҳар ду рух(ро) ораста чун биҳишт¹⁷⁸.

Мисоли вазни панҷҷум:

Вақти захмат н-омад туро, эй нигор,
Чанд дорӣ моро бад-ин зори.

Мисоли маштур:

То кай, эй дил, андӯх хӯрӣ,
Ту ба шоди авлотарӣ.

Музореъ

Ин баҳр ҳам дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва ба тозӣ ас-
лаш дар доира мафӯйилун (фӯи-ло-тун) мафӯйилун ду бор
бошад ва дар бино маҷзӯанд ва ўро як ӯарӯз ва як зарб бувад.
Ҳар ду солим ва бар як вазн ояд ва бештар ин аст:

Даонӣ ило Суъоди
Давоӣ ҳаво Суъодӣ¹⁷⁹.

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт ин аст:

Маро сӯи Суъод хонд
Максуди ман ишки Суъод аст).

Ва садру ибтидо, ки ҳар ду макфуфанд, мақбуз ҳам раво
бувад ва миёни «ё» ва «нун»-и мафӯйилун мурақба бошад ва
дар ӯарӯз кафф низ раво бувад. Ва мафӯйилун шояд ки ба
ҳарм ахраб ё аштар шавад.

Ва аммо ба порсӣ аслаш дар доира мафӯйилун (фӯйилоту
чаҳор бор бувад ва ҳама аркон макфуф ба кор доранд ва мак-
фуф ё мавфур бувад ё ахраб ва ҳар як навъ шумуранд. Ва
ҳар ду ро ҳафт ӯарӯз ва ёздаҳ зарб овардаанд ва гуфтаанд бар
бисту ҳашт вазн мустаъмал аст.

Музореъи макфуф. ӯарӯзиён ин навъро чаҳор ӯарӯз ва ҳашт
зарб овардаанд ва гуфтаанд бар даҳ вазн мустаъмал аст: се
мусамман ва ду мусаддас ва се мураббаъ ва ду мусаллас ва
тафсил ин аст:

Мусамманот:

а) ӯарӯз — мақсур ё маҳфуз ва зарб — мақсур, бад-ин гу-
на:

Нигор офтобрӯю шароб офтобпухт,
Дилат мағсил аз нигору даҳан мағсил аз шароб.

б) ӯарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст.
ҷ) ҳар ду абтар гуфтаанд ва сахв аст, чӣ абтар мактӯъ бо-
шад ва ин маҳзуфи мақсур аст аз он чихат, ки фӯи-ло-тун
мафрукист, ва маҷмӯӣ¹⁸⁰. Мисолаш:

Ту гӯи маро, к-аз чӣ чунин мустамандӣ,
Азеро ки беҳи лавзи чонам бикандӣ.

Мусаддасот:

д) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур бар ин гуна:

Бимондам зи ошиқӣ-т чунин зор,
Кунун бар ман, эй нигор, бубахшой.

х) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст.
Мураббаъот:

в) ʔарӯз ва зарб ҳар ду солим¹⁸¹, бар ин гуна:

Чӣ кардам, буро, нагӯй,
Ки бар ман чунин бикунӣ.

з) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Набинӣ, ки ишқи ёр
Ба ман даст баркушод.

х) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф.

Мусалласот:

т) Ин вазро ʔарӯз набошад ва зарб маҳбун аст ва аз ин навь шеъри дароз нагуфтаанд, ҷаҳор-ҷаҳор гуфтаанд, аз он се бор як қофия ва ҷаҳорумро қофия дигар ва мутрибон онро порсӣ хондаанд ва баъзе ҷо дуру даҳ. Мисолаш:

Дил аз ёри сангдил бигусил,

Ва агар мусаккан кунанд, чунин бувад.

Ба номардумӣ ҷаро кӯшӣ.

й) ҳамин вазн ва зарбаш — азалл ҳам мусаккан бувад бар ин гуна:

Азеро чунин гузидам ёр.

Ва бидон, ми Музореъи мақфуфи мавфур ба наздики мута-аххирон матрук аст.

Музореъи ахраб. ʔарӯзиён ин навьро ҳафт ʔарӯз ва ёздаҳ зарб овардаанд ва гуфтаанд: бар ҳафтдаҳ навь омадааст, панҷ мусамман ва ҳафт мусаддас ва панҷ мураббаъ ба ин тафсил:

Мусамманот:

а) ʔарӯз ва зарб ҳар ду солим, бар ин гуна:

Фарёди ман зи ишқи паричехраи саманбар¹⁸².
К-аз ишқ умр бурду наёмад ба бар-дар.

Ва чун мусаккан шавад, мафъулу/фоъилотун ҷаҳор бор ша-вад¹⁸³, ва ҷаҳорхона бар ин:¹⁸⁴

б) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Ерони ман ҷавону рафикони ман ҷавон,
Андӯхи ту бикард маро, эй нигор, пир.

ҷ) ʔарӯз — ҳамон ва зарбаш — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст:

д) ʔарӯзу зарб абтар гуфтаанд ва саҳв аст, чи маҳзуфи мақсур аст. Мисолаш:

Донӣ, ки аз чӣ умр гузорам ба андӯх,
Зеро ки ту зи андӯхи ман шодмонӣ.

х) ʔарӯз — маҷбуи мавқуф ё маҷбуи мақсуф ва зарб — маҷбуи мақсуф:

Гулнор зард ҳамчу шаҳи чиниён,
Дебо ба сар (на)дораду заррин камар¹⁸⁵.

Ва бояд ки зарб маҷбуи мавқуф вазне дигар карданӣ бар қиёси гузашта.

Мусаддасот:

в) ʔарӯз ва зарб — ҳар ду солим. Мисолаш:

Боди баҳору бодаи шабгире,
Бӯи бунафшаву саману хайрӣ.

з) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Аз кори рафта ҳеч маяндеш
В-аз н-омада¹⁸⁶ ҳанӯз макун ёд.

ҳ) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳукмаш ҳамон аст.

т) ʔарӯз ва зарб — азалл, бар ин гуна:

Монанди рӯи хуби нигор,
Тобад шаби ҷаҳордах моҳ.

й) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҷбуи мавқуф ва ҳамон вазн аст.

йо) рукне, ки ба ҷои ʔарӯз аст, на аз он қобил аст, ки рукне, ки ба ҷои зарб аст, пас байт муъаккад аст ва зарбаш маҷбуи мавқуф, бар ин гуна:

То кай бувам ба андӯху тимори
Ишқи он бути номехрубон.

Ва агар ҳама авсоти мутаҳарриқот сокин кунанд, ёздаҳ шавад, бар ин гуна:

Сарви сихї ба боло, рух-себ,
Сим-дандон, лаб-нордон¹⁸⁷.

йб) ҳамчунон ва зарб — мақсуф ва вазно ҳамон асот.
Мураббаъот:

йч) ʔарӯз ва зарб солим, бар ин гуна:

Омад бахори хуррам,
Вақти гул андар омад.

йд) арӯз — солим ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Эй дилбар, эй нигорин,
Бо мо (даме) бисоз¹⁸⁸.

йх) арӯз — солим ва зарб маҳзӯф ва ҳукмаш ҳамон аст:
йв) монанди понздаҳум¹⁸⁹, аммо рукни мавфур бар ин гуна:

Эй ёр, дилрабой
Макун, бо роҳї бисоз.

йз) арӯз монанди шонздаҳум рукни сеюм мавфур, аммо зарб — маҳзӯф ва ин ду зарб истехқоқи инфирод надоранд, ҷи тафовут бо ду вазни мазкур ба таскин ва таҳрики авосити мутаҳаррирот беш нест.

Ва ин понздаҳ вазн, ки баъд аз вазни сеюм овардаанд, ба наздики мутааххирон матрук аст ва таскини авсати се мутаҳаррики мутаволї ҳама ҷой ҷоиз бошад. Ва кудамо мавфуру аҳраб бо ҳам омехтаанд, чунонки Рӯдакї гӯяд:

Чавонї гусасту чиразабонї,
Табъам гирифт низ гиронї.

Муктазаб

Ин баҳр ба тозиён маҳсус аст ва аслаш дар доира мафъулоту/мустафъилун/мустафъилун¹⁹⁰ ду бор аст ва маҷзӯ ба кордоранд ва ўро як арӯз ва як зарб аст, ҳар ду матвї ва бар ин вазн омада ва байташ ин аст:

Аъразат га лоҳа лаҳо,
Оризони ка-л-баради¹⁹¹.

(Тарчамаи таҳтуллафзи байт:

Рӯяшро гардонду намудор шуд аз-ў
Ду рух мисли жола).

Ва дар садру ибтидо миёни «фо»-и мафъулоту ва «вов»-аш

мувоқаба аст. Пас, ҳар ду маҳбун ва матвї шояд. Ва ба порсї ба такаллуф амсила овардаанд бар ин гуна:

Турки хубрӯи маро
Гӯ чаро на хушманишї?

Ва зарб — музол ва муъарро ва мусаккан раво бояд дошт бар қиёси дигар авзон.

Мучтасс

Ин баҳр дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва ба този аслаш дар доира мус-тафъи-лун/фоъилотун/фоъилотун ду бор бошад ва маҷзӯ ба кордоранд бар як арӯз ва як зарб ҳар ду солим ва ўро як вазн бошад ва байташ ин аст:

Ал-батну минҳо хамисун,
В-л-вачху мисла-л-хилоли¹⁹².

(Тарчамаи таҳтуллафзи байт:

Шикамаш гурӯсनावу лоғар,
Рухсора чун хилол).

Ва дар аркон ҳабн ва кафф ва шакл раво доранд. Магар зарб, ки дар вай ҷуз ҳабн нашоад ва миёни охири ҳар рукн ва дуоми дигар рукн муъбакаба бошад ва дар зарб ташъис раво бувад.

Ва аммо дар порсї аслаш дар доира мус-тафъи-лун/фоило-тун ҷаҳор бор бувад.

Ва мусамман ва мусаддас ва мураббаъ истеъмол кардаанд. Ва гуфтаанд ўро панҷ арӯз ва нӯҳ зарб аст ва бар сездеҳ вазн омада: ҳафт мусамман ва ду мусаддас ва ҷаҳор мураббаъ. Ва аркон ҳама маҳбун ба кордоранд ва тафсил ин аст:

Мусамманот:

а) арӯз ва зарб ҳар ду — маҳбун бар ин гуна:

Агарчи хилафурӯшиву гарчи чарбзабонї,
Сипосдори худоям, ки ту ба ҷумла марой.

б) арӯз — маҳбуни мақсур ё маҳбуни маҳзӯф ва зарб — маҳбуни мақсур бар ин гуна:

Зи баҳри ҷист туро бо ман, эй гузиданигор,
Ба ҷои нарм дурушту ба ҷои васл фирок?

ҷ) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳбуни маҳзӯф ва ба ҳақиқат ҳамон вазн аст.

д) ʔарӯз — ҳамчунон ва зарб абтар гуфтаанд ва ин саҳв

аст, махбуни маҳзуф мусаккан мебояд, ки чунин дар ҳама ар-
кон лозим аст ва инро истехқоқи инфирод нест:

Ту марди он на, ки рӯзе наузу силлах агар
Касе зи пой дарояд, ту сар бичунбонӣ.

х) ʔарӯз — махбуни маҳзуфи мусаккан ва зарб — махбуни
маҳзуф ё матмус, бар ин гуна:

Маро дилест, ки донам, ситам кунад бар ман,
Чӣ будӣ, ар ситамам аз ситамгар омадӣ.

в) ʔарӯз — махбуни маҳзуфи мадрус ё матмус ва зарб —
махбуни маҳзуф, бар ин гуна:

Диле бар оташу чашме пуроб дорам,
Аз он ки бо ман бадхӯ шудааст чонон.

з) ʔарӯз — ҳамон ва зарб махбуни маҳзуфи матмус ва вазн
ҳамон аст. Ва гуфтаанд ҳар ду вазн мусаккан хуштар ояд ва
ин се вазн охир ба наздики мутааххирон маҷхур аст.

Мусаддасот:

х) ʔарӯз — муъаро ва зарб — музол, бар ин гуна:

Дилам бибурдаӣ, эӣ ёри бебаҳо,
Баҳо биёру лабонро ба ман супор.

т) ҳар ду муъарро ва вазн ҳамон аст.

Мураббаъот:

й) ʔарӯз ва зарб ҳар ду махбуни мақсур, бар ин гуна:

Ба ҳаққи хубии рӯят,
Ки аз ғамон бираҳонӣ¹⁹³.

йа) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — махбуни мақсур¹⁹⁴ бар ин гу-
на:

Манам зи ёр ба ҳасрат,
Манам зи ишқ ба ҷавр.

йб) арӯз — ҳамон ва зарб — махбуни маҳзуф ва ҳамон ваз-
н аст:

йҷ) арӯз — махбуни мақсур ё махбуни маҳзуф ва зарб —
махбуни маҳзуф ва ҳар ду мусаккан раво бувад бар ин гуна:

Ту огаҳӣ, санамо,
Ки ман чӣ ғам хӯрдам.

Ва ҷумла мусаддасоту мураббаъот ба наздики мутааххирон
номустаъмал аст. Ва таскин дар ҳамаи мавозеъ раво бувад.
Ва дар садр ва ибтидо ин харм раво набувад, чӣ мабдаъ вата-

ди маҷмӯъ нест, ҳарчанд бар он вазн аст, аз ин ҷиҳат, ки аз
ду сабаби хафиф баъд аз ҳабн вазни ватаде боқӣ мондааст.
Ва аз қудамо баъзе ба нодир байте овардаанд, ки садри ӯ ах-
рам аст ва баъзе аз мутааххирон вазне дигар овардаанд: ма-
фозилу/фозилотун ҷаҳор бор ва он хилти солим бо машкул
метавонад буд бад ин гуна:

Бад он маликулмулке, ки ҳар ду ҷаҳон ба амраш
Шуданд зи ҳеч ҷизе ба гуфтани «коф»-у «нун»-е¹⁹⁵.

Ин аст бухур ва авзони доираи Муштабаҳа.

БАҲРҲОИ ДОИРАИ МУТТАФИҚА

Мутақориб

Ин баҳр дар ҳар ду луғат мустаъмал аст ва аслаш дар дои-
ра фаъулун ҳашт бор бошад ва ба тозӣ вофӣ ва маҷзӯ ба кор
доранд ва ўро ду ʔарӯз ва ҷаҳор зарб аст ва бар шаш вазн
омадааст: ҷаҳор-вофӣ ва ду маҷзӯ ва байтҳояш ин аст:

а) Фа аммо Тамимун Тамиму-бии-Муррин,
Фа илфоҳуму-л-қавму равбо ниёмо¹⁹⁶.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Аммо Тамим-Тамим ибни Мурр
Дӯстони онҳо қавмеанд масту хоб).

Арӯз ва зарб ҳар ду солим аст;

б) Ва таъвӣ ило нисватин ёбисотин
Ва шаъсин марозиъа мисла-с-саъол¹⁹⁷.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Паноҳ мебарӣ ба занҳои пажмурда,
Жулидамӯӣ, палид аз қабиле ҷалочин).

ʔарӯз — солим аст ва зарб — мақсур:

ҷ) Ва арвӣ мина-ш-шеъри шеъран аризан
Юнасси-р-рувота-л-лазӣ қад раву¹⁹⁸.

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ва ривоят мекунам зи шеър шеъри зиёд,
К-аз ёри ровиён он чиро, ки гуфтанд, мебарад).

ʔарӯз солим аст ва зарб — маҳзуф:

д) Халилайя ӯҷо ало расми дорин,
Халат мин Сулаймо ва мин Майях¹⁹⁹.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Дӯстон, бигузаред аз вайронаҳои манзиле,
Ки холи шуд аз Сулаймову аз Майя).

Барӯз солим аст ва зарб — абтар ва ин чаҳор вофӣ аст.
Панҷум²⁰⁰.

х) А мин димнатин ақфарат
Ли салмо би Зоти-л-Ғазо²⁰¹.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Оё аз хабарҳое, ки биёбон шудааст,
Аз Салмо дар Зотулғазо).

Ҳар ду маҳзуф аст:

в) Таъаффаф ва ло табтаис
Фа мо якзи яътиқумо²⁰².

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Пок бошу навмед машав,
Он чи мегузарад, боз ояд шуморо).

Шашум:

Барӯз — маҳзуф ва зарб — абтар ва ин ҳар ду маҷзӯанд.
Ва ба тариқи зиҳоф дар дигар аркон қабз раво бувад ва
дар ʔарӯзҳои солим қабз ва ҳазф раво бувад ва дар садр, салм
ва сарм ва бошад, ки дар ибтидо ҳам ба нодир (гоҳе) истеъ-
мол кунанд.

Ва аммо дар порсӣ вофӣ ва маҷзӯ ва маштур овардаанд ва
гуфтаанд ўро ду ʔарӯз аст ва чаҳор зарб ва бар даҳ вазн ома-
да:

Мусамманот:

а) ʔарӯз — солим ва зарб мусаббағ, бар ин гуна:

Ба боло, нигоро, чу озода сарвӣ,
Валекин ба рухсор монанди гулнор.

Ва ин нописандида аст, ҳарфи охир аз доира хорич аст:

б) ҳар ду солим:

ҷ) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур:

д) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ба ҳақиқат ин ҳар
ду вазн якест. Ва ин ҳар се вазнро порсигӯён «роҳи Аъшо» хо-
нанд аз ҷиҳати абёти Аъшо²⁰³ бар ин вазн, ки ин ду байт аз он
аст:

Ва Қаъсун шарибту ало лаззатин
Ва ухро тадовайту минхо бихо

Ликай Яълама-н-носу иннӣ-мруун
Атайта-л-маъишата мин бобиҳо.

(Тарчамаи тахтуллафзи абёт:

Қадаҳе барои лаззат нӯшидам,
Дигарбора даво кардам худро.
То мардум бидонад, ки ман мардеам
Ба зиндагӣ аз дараш даромадам).

Мусаддасот:

ҳ) панҷум:²⁰⁴ аърӯз ва зарб — солим бар ин гуна:

Нигаҳ кун бад-он сурх ду рух,
К-аз ў зард гашт ин рухонам.

в) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Аз он хатти мушкини ёр
Шуд он моҳаш андар муҳок.

з) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ҳамон аст.

Мураббаъот:

ҳ) ʔарӯз ва зарб — солим, бар ин гуна:

Аён шуд ниҳонам,
Зи ранги рухонам.

т) ʔарӯз — мақсур ё маҳзуф ва зарб — мақсур, бар ин гуна:

Тӯи дилгудозу
Манам дилсупор.

й) ʔарӯз — ҳамон ва зарб — маҳзуф ва ба ҳақиқат, ҳамон
аст. Ва ба наздики мутааххирон мусаддасот ва мураббаъот мат-
рук аст.

Ва кудамо аслам дар садр ё ибтидо нодир ба кор дошта-
анд, чунонки Рӯдакӣ гӯяд:

Баҳор аст хамвора ҳаррӯзиям,
Мункар фаровон, муарраф кам.

Ва истеъмоли қабз дар форсӣ раво нест ба ҳеч вазҳ.

Ғариб

Ин баҳр мустаъмал нест ва шеър бар ин вазн бисёр наёф-
таанд ва аслаш фоъилун ҳашт бор бувад ва мисоли байти со-
лими ў ба тозӣ чунин бошад:

Ҳорабу қавмаҳум сумма лам аръаву
Ли-с-салоҳи-л-лазӣ хайруку воҳину.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Ба қавми худ чангиданд. Баъд пушаймон нашуданд,
Барои салоҳе, ки хайраш ночиз аст).

Ва ҳама махбун эрод кунанд, бар ин гуна:

Ва атайту чамиъа мавотиниҳо,
Фи асафту лиғайбати сокиниҳо.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Ба тамоми иқоматгоҳояш биомадам,
Афсӯс хӯрдм аз набудани сокинонам).

Ва ҳама мусаккан низ эрод кунанд бар ин гуна:

Е махбуи адрик рӯи
Ва-рхим қалби фа-члис ғинди.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Эй махбуи ман, рӯхамро дарёб,
Раҳ кун ба қалбам, наздам нишин).

Ва ғарӯзиён ин рукно мақтӯ хонанд ва он сахв аст, ки
чун дар ғарӯзу зарб наюфтад ва ҳар се навъ, яъне солим
махбун ва мақтӯ хилт кунанд.

Ва аммо ба порси кудамо ба такаллуф бар ин баҳр ҳа
шеър овардаанд: музол ва муъарро ҳам ғарӯз ва ҳам зарб
зарб танҳо музол ҳама махбун ё ҳама мусаккан ё мухтали
ҳам музол ва муъарро ва мухталит, аммо солим ё махбун
мусаккан хилт накунад, ки аз қиёс хориҷ бувад.

Мисолаш, солими мусамман:

Саҳт саргаштаам аз ғами ҳичри ту,
Ғар хатбе кунам, дилрабо афв кун.

Мисоли солими мусаддас:

Сурхтар аз гули ба ду рух²⁰⁵.
Лочарам фитнае гаштай.

Мисоли солими мураббаъ:

Сачда кардат, бутго,
Офтоб аз фалак.

Ва мисоли мусаммани махбун ва мусаккан дар пештар ома
дааст.

Ва ҳама мусакканро ба Ҳазачи аҳраб ва Рамали махбун ҳам
тақтеъ тавон кард ва боқӣ дар байте мусаддасот ва мураббаъ
от махбун ва мусаккан аз таъб дур бувад.

Ин аст баҳрҳои доираи Муттафика ва тафсили бухур.

Ва авзон тамоми он бошад, ки дар понздаҳ баҳр, ки мус-
амали (истеъмоли) ғараб аст аз ҷумла ғарӯзҳо бисту шаш
ҷумла зарбҳо панҷоҳ аст ва бар шасту се вазн омада ва дар
бар, ки мустаъмалӣ ғачам аст ба қавли ғарӯзиён чихилу ча-
р ғарӯз ва ҳаштоду панҷ зарб аст. Ва бар саду наваду нӯх
шеър гуфтаанд. Валлоху аълам биссаваб.

Ва бибояд донист, ки ин баҳрҳо муаллаф аз усули мазкур
аст. Ва шояд ки аслҳои дигар ғайр аз он чи гуфтаанд, таркиб
кунанд ва аз он аслҳо баҳрҳо муаллаф шаванд, ки дар луғоти
дигар мустаъмал бошад ё ба рӯзгоре дигар мустаъмал шаванд.
Чунонки ба нодир дар луғати порси рукне сумонӣ (ҳаштҳар-
фа) ёфта мешавад аз ду ватад ва сабабе бар вазни мафӯило-
тун ва шеъре дидаам аз такрори ин рукни чаҳор бор, ки ваз-
н он шеър бар ёд надорам. Аммо бар ин минвол бувад:

Агар бидонӣ, ки бе ту чунам,
Маро дар ин ғам раво надорӣ.

Ва аз мустафилун махбуни мураффал бар ин вазн бошад
ва аз мутафӯилун мавқуи мураффал ҳамчунин. Ва низ аз
баҳре, ки ўро ба забони паҳлави бар он баҳр мегӯянд ва ша-
бех, аст ба Ҳазачи мусаддаси солим рукни аввал ҳам сумонист,
муаллаф аз чаҳор сабаби хафиф бар ин вазн, ки мафӯлотун
ва гоҳ солим ба кор медоранд ва гоҳ махбун бар вазни мафӯ-
илун ва гоҳ матви бар вазни фӯилотун. Ва ҳар се ба якди-
гар хилт мекунанд ва ду рукни боқӣ мафӯилун фаъулон ё
мафӯилун фаъулун аст. Мисолаш:

Фардо ки арзи би лашкар ва зан би,
Миёни ду саронл анчуман би.
Ҳама гирд оварданд пиру ҷавонро,
Он чи ман карда биву рӯх ба ман би.

Садри байти аввал солим аст ва ибтидои ў ва садри бай-
ти дуум махбун ва ибтидои байти дуум матви ва амсоли ин
бисёр аст. Ва ғараз аз эроди ин сухан он аст, то донанд, ки
усулу бухур дар он чи гуфтем, маҳсур (маҳдуд) нест ва на фу-
рӯъ ва тағйирот, бал он чи эрод кардем, мавҷуд аст ҳасби аф-
лаб. Валлоху аълам ва аҳкам.

Ф а с л и х а ш т у м

ДАР ТАҒЙИРИ БА ЗИЁДАТ, КИ ТАЪАЛЛУК
БА АРКОН НАДОРАД

Аз тағйирот, ки дар пештар ёд кардаем, тағйири ба зиёдат,
ки онро хазм²⁰⁶ хонанд, дар ҳеч мавзеъ мисол наёвардаем ва
он бағоят гирон ва нописандида бувад ва ба рукне ва баҳре

хос набувад. Ва эроди он ба он сабаб бо ин мавзеъ афкандем, ки то бар бухуру авзон вукуф набошад, гидроки он чунонки бо-яд, даст надихад. Ва харм бештар ба як ҳарф бувад, ки дар аввали байт афзояд, мисолаш аз тозӣ: Имраулқайс гӯяд:

Ва каанна Сарибан²⁰⁷ фӣ аронина ваблиҳи,
Кабиру уносин фӣ бичодин музаммали.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Гӯё Сариб андар борони сел
Раҳбари мардум бошад, ки чомаи рах-рах пӯшидаст).

Бар баҳри Тавил аст аз вазни дуоюм ва ӯ ахзам аст ва зиёдат аз ин ҳам овардаанд, то як калима аз ҷаҳор ҳарф ва он нодир аст ва байташ ин аст:

Ушдуд ҳаёзимака ли-л-мавти
Фанна-л-мавта лоқиқо.
Ва ло таҷзаъ мина-л-мавти
Изо ҳаллат би водико²⁰⁸.

(Тарчамаи тахтуллафзи байт:

Бибанд камаратро баҳри марг,
Марг ҳамоно туро ёбад.
Зӯри мақун ту ба марг,
Агар ба водии ту фурияд).

Бар баҳри Ҳазаҷ аст аз вазни аввал ва калимаи «ашдуд» харм аст.

Ва дар порсӣ ҳам қудамо ба як ҳарф овардаанд ва баъзе дар аввали мисроъи аввал бар ин гуна, ки Рӯдакӣ гӯяд:

Чаъд ҳамчун наварди об ба бод,
Гӯйё онҷунон шикастастӣ.
Миёнакаш нозукак чу шонаи мӯ,
Гӯй аз якдигар гусастастӣ.

Баҳри Хафиф аст аз вазни ҳафтум ва «мим» харм аст дар аввали байти дуввум. Ва баъзе дар аввали мисроъи дуоюм ҳам гуфтаанд, чунонки Муродӣ гӯяд:

Аз ҳашаму ганҷ ҷӣ фарёду суд,
Ғаҳ марг кунад бар сари ту тоҳтан.

Баҳри Сареъ аст аз вазни дуоюм ва ҳарфи «гаҳ» дар аввали мисроъи дуоюми харм аст. Ва мутааххирон албатта истеъмоли харм намекунанд, валлоҳу аълам биссабоб.

Ф а с л и н у х у м

Дар зикри баъзе аз алқоби мазкур ба порсӣ гӯяд: сабаб расан бошад ва ватад — меҳ ва ин ду исм аз он ҷиҳат ниҳодаанд, ки араб байти шеърро ба хона ташбеҳ кардаанд. Чи байт хона бошад ва хонаи эшон хайма бошад ва хайма ба расану меҳ коим (мустақам) шавад.

Ба фосила ҷудоқунанда бошад, яъне мутаҳарриқоти мута-волиро ба сокин аз якдигар мутаҳарриқот ҷудо кунанд.

Ва аммо бухури Тавилу Мадидро ба он сабаб ба маънии дарозӣ ва кашандагӣ ва густурдагӣ ном кардаанд, ки ба тозӣ бузургтар аз таркиби усули ин бухур, ки дар доира бисту ҷа-ҳор ҳарф аст, ҳеҷ таркиб нест. Ва баъд аз ин се баҳри асл бу-зургтар аз баҳри Вофиру Комил бисту як ҳарф аст ва ҳарчанд мусовии дигар мусаббаъот аст, аммо ба ҳаракат аз он зиёдат аст. Пас аз ин ҷиҳат ду баҳро ба Вофир ва Комил мавсум карданд.

Ва Ҳазаҷ овозеро гӯянд, ки бо тараннуме бошад ва ин исм аз ҷиҳати нақӯии баҳр бар — ӯ ниҳодаанд.

Ва Раҷаз ранчero гӯянд, ки пой шутурро биларзонад. Ва гуфтаанд мавзеъи нишастаи бошад бар уштур аз хавдаҷ хурд-тар ва ин аз ҷиҳати изтиробии аҷзoi ӯ ба сабаби тақоруби ҳара-кот ё ба сабаби кӯтоҳии байт бар ин баҳр ниҳодаанд, ки дар араб бештар маштур истеъмоли кунанд.

Ва Рамал рафтан ба шитоб бошад ва ин исм аз ҷиҳати ра-вонии вазн ниҳодаанд.

Ва Сареъро ба сабаби суръати иттилоъ бар таносуби ваз-наш ин ном ниҳодаанд.

Ва Қарибро ба сабаби қурби ӯ ба Музореъ.
Ва ноқои мунсареха тезрав бошад. Ва «инсараҳ-ар-раҷул» он бошад, ки бо пушт афтад ва пойхо аз ҳам боз ниҳад. Ва Мунсарехро ин ном ё ба сабаби равонӣ ниҳодаанд ё ба саба-би он ки ду рукн, ки бар вазни мустафъилун аст, аз якдигар ба рукни мафъълоту ҷудо шудааст.

Ва Хафифро ба сабаби хиффати вазн Хафиф ном кардаанд.
Ва Музореъро аз ҷиҳати мушобаҳати ӯ ба Ҳазаҷ.

Ва иқтизоб буридан аст ва иқтизоби сухан ва шеър бури-дани он бошад бар сабили иртиҷол (тан). Баъзе гӯянд: баҳр-ро Муқтазаб аз он ҷиҳат хондаанд, ки баъзе аз Мунсарех аст, ки боз буридаанд. Ва баъзе гӯянд: ба он сабаб, ки вазне мур-таҷал аст.

Ва Мучтасс аз бун барканда бошад ва гӯянд: ба он сабаб гуфтаанд, ки гӯи ин баҳро аз Хафиф боз кардаанд. Ва маро тасаввур аст, ки Муқтазабу Мучтассро ба ин номҳо аз он ҷи-

хат хондаанд, ки араб чуз маҷзӯ истеъмол накардаанд, гӯи баъзе аз асли баҳр боз буридаанд ё онро аз бун барканда.

Ва Мутақорибро аз ҷихати тақоруби аҷзо ва кӯтоҳии аркон Мутақориб гуфтаанд.

Ва Ғарибро аз ҷихати қиллати истеъмол ва рақзухайл (рондани асп бошад ба пой, ки бар паҳлӯи ӯ бичунбонанд). Ва ин баҳрро ба он сабаб ба он ном хонда, ки равонии ӯ ба такаллуф аст.

Ва баҳрро аз ҷихати иштимоли ӯ бар авзони бисёр баҳр хондаанд, чи маънии баҳр иқтисодӣ вусъат ва таъаммуқ кунанд.

Баҳромӣ ва ғайри ӯ аз арӯзиён гуфтаанд: арӯз ҷӯбе бошад, ки дар миёни хайма бошад ва зарб доманҳои хайма бошад ва ман ин тафсир дар кутуби луғат наёфтам. Ва чунон пиндорам, ки арӯзро ба ин сабаб ба ин исм гуфтаанд, ки муъоризи зарб аст, яъне муқобили ӯ ё аз он вачҳ, ки арӯз исми роҳ ва самти роҳ бошад. Ва зарбро аз ин ҷихат ба ин исм хондаанд, ки авзони он сабаби зарбҳои мухталиф шаванд, чи зарбу сифат яке бошад.

Ва илмро ба он сабаб ӯ арӯз хондаанд, ки муштамил аст бар муъораза қардан шеърро усул ва аркони ӯ.

Ва маҷзӯро маънии чузве бияфканда бошад.

Ва маштурро шарте, яъне нисфе бияфканда.

Ва манхук — аз лӯғарӣ бигудохта.

Ва аммо алқоби тағйирот. Хабиро шикастани чома бошад ва ба духтан мавзеи шикаста ё кӯтоҳ шавад ва маҳбун аз ин чо гирифтаанд.

Ва тайӣ — дарнавардидан.

Ва қабз — фароҳам гирифтани.

Ва кафф — боздоштан.

Ва измор — борик ва миён сик қардани ҷаҳорпой.

Ва асб — тайи саҳт бошад. Ва таъассуб борикмиён қардан аз гуруснагӣ ва маъсуб аз ин чо гирифтанд.

Ва мавқуф аз вақф гирифтаанд.

Ва машқуфро аз кашф, ки чун ҳарфе аз охир бияфкандаанд, монанди он аст, ки бараҳна шуда бошад.

Ва мақсур — кӯтоҳқарда.

Ва мақтӯъ — буридаандом.

Ва маҳзуф — баъзе аз ӯ бияфканда.

Ва аҳаззу абтар — дунболбурида.

Ва аслам — ҳар ду гӯш барканда.

Ва мушаъас — парокандақарда.

Ва аслам — раҳнашуда.

Ва ахрам — девори бинибурида.

Ва мусаббағ — тамом ва дарозқунанда.

Ва музол — домандароз қарда ё фуруғузошта.

Ва мурафғал — бузургқарда ва доманқашон қарда.

Ва машқул — ҷаҳорпой дасту до баста ба шикол (ишкел).

Ва маҳбул — ақл ё аъзо тамомшуда.

Ва маъқул — шутури зонубаста ба иқол (банд).

Ва манқус — ноқисқарда.

Ва мақтуф — ҳарошида ё меваи аз дарахт ҷида.

Ва мавқус — гарданшикаста.

Ва маҳзул — бурида.

Ва асрам — дандонбияфтода.

Ва аштар — пилки ҷашм бозғардида.

Ва ахраб — гӯши макон шикoftа.

Ва аъзаб — гӯсфанде, ки суруи (шохи) андаруни ӯ нозук бошад ва шикаста бошад. Ва низ гӯсфандеро гӯянд, ки як суру (шоҳ) шикаста бошад.

Ва ақсам — гӯсфанде, ки суруи берунии ӯ, ки муҳкам бошад, шикаста бошад. Ва мардеро низ гӯянд, ки дандони пешини ӯ аз нима шикаста бошад.

Ва аҷамм — он гӯсфанде, ки суру надорад.

Ва аъқас — суру бар ҳам ё бар гӯш печида бошад.

Ва ахрам²⁰⁹ — расан дар бини қарда.

Ва Халил бештар аз ин алқоб ба мулоҳазати аҳволи тағйирот ниҳодааст. Лақоби ҳар иллат, ки хос ба авои мисраъхост, аз иллатҳои муқаддами ҷаҳорпой гирифта ва он чи хосо аст ба авохир, аз иллатҳои муаххар ва он чи тамом аст, аз он чи хос ба мавзеи набошад.

Ва ҳамчунин аъраҷ — ланг.

Ва мадрус — кӯҳна ва нопадӣ.

Ва матмус — нопадид ва сутурда.

Ва азалл — ноқиссурин.

Ва маҷбуб — бурида, ҳасӣ қарда бошад.

Ва ҳамчунин муъоқаба — бар ақиби якдигар омадан бошад.

Ва муроқаба — якдигарро нигоҳ доштан. Ва «рақиб» ҳар манзиле аз манозили Қамар, манзиле, бошад, ки чун аз ҳар ду яке тулӯъ кунанд, дигар гуруб намояд. Валлоҳу аълам биссаваб.

Ф а с л и д а х у м

ДАР БАЁНИ ФОИДА ВА МАНФИЪАТИ ИЛМИ ЂАРЎЗ

Баёни ин маъни ҳарчанд ба садри китоб лонқтар бошад, аммо чун фаҳмаш бар мубтади душвор бувад, таъхираш маслаҳат намуд. Ва аз ин ҷихат дар таносуб ҳалале наҷфтад, чи фоидаи

ҳар чизе, ки ба вачҳе ғаразву ғояти он чиз аст, ҳамчунон аввали фикр бошад, охири амал низ бошад.

Ва мункирони фоидаи ин илм гӯянд, идроки вази ба тавонад буд ва соҳиби ʔарӯз аз завқ мустаънн набошад ва машро ба василати ʔарӯз аз шеър ҳазз наомадӣ, пас ʔарӯзи фоида зиёдат набошад.

Ва бидон, ки аксари ин муқаддамот номусаллам аст ва ваҷҳаш аз он чи дар ин фасл гуфта шавад, рӯшан гардад. Гуеи фоидаи ин илм аз ҷаҳор вачҳ аст:

Аввал он ки ихотат ба ҳама авзон ва эҳсон (ҳисоби) он ва вучӯҳи муносабату муҳолафати авзон бо якдигар ва тасарруфоти писандида дар он илм, ки муштамил аст бар лугат, аз завқ ҳосил натавонад шуд ва аз синоъат ҳосил ояд. Ва мисоли ин чунон бувад, ки ба ҳоссаи завқ идроки ширинӣ мумкин бувад. Аммо маърифати он ки анвоъи шириниҳо чанд бошад ва таркиби он чи гуна кунанд ва салоҳи фасоди ҳар як аз чи бошад, ба ҳоссаи завқ мумкин набошад.

Дуюм он ки шеърхое, ки бар вазнҳои ғайримутадовил (маъмул бошад ва таносуби он аз бадеҳаназар дур, соҳибзавқ ва идроки вазни он очиз шавад, то ба маърифати хунару айби он чи расад ва соҳибсиноъатро дар ҳол бар он вуқуф уфтад.

Сеюм ин ки тамйиз миёни авзони мутақориб (ба ҳам наздик) дар аксар аҳвол бар асҳоби завқ мултабас (пӯшида) бошад ва агар идрок кунанд, аз баёни он очиз бошанд ва бар ʔарӯзи на чунин бувад.

Мисоли авзони Мутақориб аз порсӣ, ин байт:

Оқил аз айши талх ҳозим гардад,
Бошад эмин, ҳар он ки оқил гардад.

Агар «лом»-и «оқил» таҳрик накунд ва «ҳамза» изҳор кунанд, вазни тарона бошад аз Ҳазаҷ ва агар таҳрик кунанд ба изҳори «ҳамза» Мунсарех бошад ва агар «ҳамза» дар лафз набурад, Хафиф бошад²¹⁰ ва ҳам бар ин қиёс дар мисроъи дуввум. Ва мисоли дигар заътозӣ:

Қад қода қалби ан язилла би сеҳриҳи
Фа ваққоҳу ман қона-л-қулубу би амриҳи²¹¹.

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Қариб буд, ки дилам ғиревад ба сеҳраш,
Он кас ниғаҳ дошт, ки дилҳо ба фармони ӯст).

Мисроъи аввал мӯҳтамал аст, ки аз Тавил бошад ва аслам бувад ва мӯҳтамал аст, ки аз Комил бошад ва чун ба мисроъи дуюм ибтидо кард, «вақоҳу» муҳаффаф гӯянд, маълум шавад,

ки Комил аст ва агар мушаддад гӯянд, маълум шавад, ки Тавил аст.

Ва яке аз фозили олиме, ки дар улум мутабаҳхир (донишманд) буд, дар аснои баёни масъалае чанд аз ʔарӯз хостааст, ки ин байтро тақтеъ кунад:

Ман рао явмано ва яма Бани-т-Тай
Ми иза-лтаффа синфуҳу бидамиҳи.

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Касе, ки дид рӯзи марою рӯзи Бинӣ Таймо,
Ки вучудаш бар хунаш печонда шавад).

Гуфтааст, аз Мунсарех аст ва рӯкни аввал, ки мустафъилун бувад, ба ҳаби мафъилун шуда ва баъд аз он ба искоти «мим» маъно набувад. Ва аз он ғофил буда, ки ин ҷо искоти «мим» набошад, чи харм дар ватад буда ва ин «мим» ҷузъе аз мустабаб аст ва фъилун ба ҳеч вачҳ аз фурӯъ дар мустафъилун натавонад буд. Ва агар аввали байт «фаман рао» будӣ, чунон будӣ, ки ӯ гуфт. Аммо чун бар ин вачҳ аст, аз баҳри Хафиф аст, аз вазни дуюм. Ва он фозил бузургтар аз он аст, ки амсон ин маъноӣ бар ӯ пӯшида монад, илло он ки эътимод бар завқ карда ва дар биноъат маҳорате том надошта, чунин саҳе карда.

Ва ман якеро аз удабо (адибон) дидам, ки қасидаи дароз бар вазни аввали Тавил гуфта буд ва як байт дар миёна бар вазни сеюм уфтода²¹², хостем, ки уро вуқуф диҳам, чун дар синоъат басирате надошт, идрок намекард, то баъд аз муддате, ки ба завқ идрок карда байтро. Ва он ин аст:

Таҳаммала ҷайронӣ фамо лия ҷайрону
Ва бона руқодӣ из ла аъричу из бону
Мато налтақӣ, аммо манозилу аҳлиҳи
Фа Бусро ва аммо манзилӣ фа Уммону.

(Тарҷамаи тахтуллафзи абёт:

Таҳаммул қарданд ҳамсоғонаму ман ҷӣ ҳамсоя дорам,
Оромиям чунон намуд, ки мекалавам, чун намоён шуданд.
Қай дучор меоем, аммо макони аҳли ӯ
Дар Бусро аст, аммо манзили ман — Уммон).

Ва баъд аз он бо «фа Уммону» қард.

Ҷаҳорум он ки одими завқро тариқи таҳсили тамйиз миёни иртиқоди ман аст, ки агар касеро дар мабдаъи фитрат завқ набошад, мумкин бошад, ки ба малакаи ʔарӯз уро иқтибоси завқе ҳосил шавад ва ин маънӣ дар ҳештан мушоҳида кардаам. Ин аст тамоми сухан дар арӯз. Валлоҳу вали-юг-тавфик.

Ф а н н и д у ю м

ДАР ИЛМИ ҚОФИЯ ВА ОН ДАХ
ФАСЛ АСТ

Ф а с л и а в в а л

ДАР ҲАДДИ ҚОФИЯ ВА АҚСОМИ Ӯ

Қофия исме бувад, ки бар хама қасида ё бар тамоми як-як байт аз қасида итлоқ кунанд: ва он ба тариқи тавассуъ (вусъат) ва маҷоз бошад. Ва бошад, ки калимоти муташобихаро, ки дар авохири абёт бошанд, қавофӣ хонанд. Ва он аз ҷиҳати иш-тимоли (дар бар гирифтани) он калимот бошад ба қофия. Ва бошад, ки як ҳарфро, ки асли қофия бувад ва онро ҳарфи ра в ӣ хонанд, чунончи баъд аз ин гуфта шавад, қофия хонанд. Ва Хилил ва қавме аз уламои луғати ӯраб, ки назаре дақиқтар кардаанд, дар таърифи қофия гуфтаанд: «Қофия иборат аз маҷмӯи ҳаракот ва ҳуруфе²¹³, ки аз ҳарфи сокини охири байт бошад, то ҳарфе сокин, ки бар ӯ мутақаддим бувад, ё ҳаракате, ки пеш аз сокини мутақаддим бувад. Масалан, дар «сохибо» ва «котибо» маҷмӯи ду «алиф» ва ду ҳарф, ки миёни эшон аст ва ҳаракати он ду ҳарф ва ҳаракати «сод» ё (қоф). Агар дар охири байт ду сокин бувад, қофия маҷмӯи он ду сокин ва ҳаракати моқабли эшон бошад»²¹⁴.

Ва бинобар ино таъриф қавофиро қисмат кардаанд бар панҷ қисм. Ва ҳар якеро лақабе ниҳода бар ин вачҳ, ки миёни ду сокини охир ҳолӣ набувад аз он ки ё ҷаҳор мутаҳаррик бувад ё се мутаҳаррик ё ду мутаҳаррик ё як мутаҳаррик ё ҳеч мутаҳаррик набувад. Ва ҳеч қисми дигар ғайр аз ин ақсом мумкин набошад.

Ва аввалро Мутаковис (рӯи ҳам қабат-қабат ҳобида)²¹⁵ хонанд ва дуюмро Мутарокиб (рӯи ҳам савор шуда)²¹⁶ ва сеюмро Мутадор-ик (ба якдигар пайвасташуда)²¹⁷ ва чаҳорумро Мутавотир (пай дар пай)²¹⁸ ва панҷумро Мутародиф²¹⁹ (аз пай якдигар рафта) ва лафзи С Б Қ Р Ф²²⁰ муштамил бар ҳуруфи авохири ин алқоб аст.

Ва бидон, ки дар ин таъриф ва қисмат назаре вочиб аст, чи бошад, ки мутановили (азхудкунандаи) ин таъриф муштамил

шавад бар он чи дар қофия мӯътабар набошад. Масалан, дар ин байт, ки гуфтаанд:

Қад ҷабар-ад-дина-л-илоху фаҷабара

(Тарҷамаи тахтуллафзи мисраъ:

Худо динро дастгирӣ карду он тавоно шуд).

Ба мӯчиби таърифи мазкур қофия маҷмӯи шаш ҳарф ва панҷ мутаҳаррики ҳаракат бошад ва охири байт ва на чунон аст: чи дар ин мавзеъ ҳарфи «ро» ва ҳаракати моқабли ӯ беш мӯътабар нест. Ва ҳамчунин дар ин байт, ки гуфтаанд:

Ло ора би-л-мавти из-ал-мавту назал.

(Тарҷамаи тахтуллафзи мисраъ:

Аз марг ор нест, чун марг омад фуруд).

Қофия ба мучиби таърифи мазкур маҷмӯи панҷ ҳарф ва чаҳор ҳаракати охирин бошад. Ва дар ин байт, ки

Ё лайтанӣ
Фиҳо ҷазаъ

(Тарҷамаи тахтуллафзи байт:

Эй кәшки
Дар он ҷавон мебудам).

Маҷмӯи чаҳор ҳарф ва се ҳаракати охирин бошад ва на чунон аст: чи дар ҳар як-як ҳарф ва як ҳаракат беш мӯътабар нест.

Ва аммо қисмати мазкур агар ба тариқи манъи ҳулув (ҳолиғӣ) кунанд, яъне қофия аз ин ақсом ҳолӣ набошад, саҳеҳ бувад. Аммо агар ба тариқи манъ ҷамъ кунанд, саҳеҳ набувад, чи агар шеър, масалан, бар баҳри Басити маҷзӯ ё Раҷаз бошад ва рукни охир дар байте маҳбул ва дар дигар байт матвӣ ва дар сеюм солим ё маҳбун бошад²²¹, қофия дар як қасида ҳам Мутаковис ва ҳам Мутарокиб ва ҳам Мутадорик бошад. Ва агар бар баҳри Қомил бошад ва рукни охир вақте маҳзул ва вақте солим ё музмар ё мавкус кунанд, қофия дар як қасида ҳам Мутарокиб ва ҳам Мутадорик бошад²²².

Ва баъд аз ин тақрир гуём, агар касе хоҳад, ки таърифи қофия кунанд, ба вачҳе ки ба таҳқиқ наздик бувад, бар ин вачҳ бояд гуфт, ки қофия иборат аст аз маҷмӯе, ки муаллаф бошад аз ҳарфе ё аз ҳуруфе, ки вочиб бошад, ки дар калимоти мута-шобех, ки дар авохири абёт ё мисраъҳо бувад, муқаррар ё дар ҳукми муқаррар бошад ба ҳасби истилоҳ ва аз ҳарфе, ки ба

масобати ҳашв уфтад миёни он ду ҳарф ва аз ҳаракоте, ки тааллуқ ба он ҳуруф дошта бошад. Ва фаҳми маънии ин таърифи баъд аз маърифати ҳуруф ва ҳаракоти қофия сурат баъд аз маърифати мураккаб бе маърифати аҷзҳои муяссар нашоада. Ва таҳқиқи фарқ миёни мазҳаби араб ва мазҳаби аҷам аз қофия ҳам баъд аз он мумкин бошад. Ва чун сабақат (аввал) дар улуми шеър арабост, ибтидо ба баёни мазҳаби араб кунем дар ин фан.

Фасли дуввум

ДАР БАЁНИ ҲУРУФ ВА ҲАРАКОТЕ, КИ АҶЗОИ ҚОФИЯ БОШАД

Бар мазҳаби араб ҳуруфи қофия ба наздики чумхур шаш аст: равӣ²²³ ва се ҳарф, ки ба равӣ муқаддам бошад. Ва он таъсис²²⁴ ва даҳил²²⁵ ва ридф²²⁶ аст ва ду ҳарф, ки аз вай мутааққир бошанд. Ва он васл²²⁷ ва ҳуруҷ²²⁸ бошад.

Аммо ҳарфи равӣ ҳарфе бошад муқаррар, ки бинои қофия бар ӯст. Ва ҳар қасида, ки ба қофия мансуб бошад, нисбатан ба ҳарфи равӣ кунанд. Масалан, қасидае, ки «зарб» ва «салб» қофия бошад, «боия» хонанд. Ва қасидае ки «ҷумал» ва «Зухал» қофия бошад, «ломия» хонанд. Пас «бо» ва «лом» дар ин ду қофия равӣ бошад.

Ҳуруфи мутақаддам бар равӣ.

Ва аммо таъсис «алифе» бошад, ки миёни ӯ ва равӣ ҳарфе мутаҳаррик бувад, чунонки «алиф» дар «ҳомил» ва «ҷохил».

Ва аммо даҳил он ҳарфи мутаҳаррик бувад, ки миёни таъсис ва равӣ бошад, монанди «мим» ва «ҳо» дар «ҳомил» ва «ҷохил».

Ва аммо ридф ҳарфе аз ҳуруфи мадд бошад, ки миёни ӯ ва равӣ ҳеҷ ҳарф набувад, монанди «алиф» дар «соз» ва «ноз» ва «вов»-и аввал дар «суру» ва «нуру». Ва «ё» дар «сиру» ва «ниру»²²⁹. Ва «вов» ва «ё» чун сокин бошанд ва моқабли эшон мутаҳаррик, қавме онро ридф шумуранд ва қавме нашумуранд.

Ҳуруфи мутааққир аз равӣ.

Ва аммо васл ё яке аз ҳуруфи мадд бошад, ки баъд аз рави мутаҳаррик чунонки «алиф» дар «ҳамало» ва «раҳало»²³⁰ ва «вов» дар «ҳамалу» ва «раҳалу» ва «ё» дар «ҳамали» ва «раҳали» ва ё ҳарфи «ҳо» ва он ё сокин бувад, чунонки дар «ҷамалу» ва «ҳамалу» бошад ва ё мутаҳаррик, чунонки дар «ҳамалаҳо» ва «аҳамлаҳо» ва «ҳамалиҳӣ».

Ва аммо ҳуруҷ яке аз ҳуруфи мадд бувад, ки баъд аз «ҳо»-и васли мутаҳаррик бошад, монанди «алиф» дар «ҷамалуҳо» ва

«ё» дар «ҷамалиҳӣ». Ва ҳуруфи аввалин ин шаш лақаб дар ин лафз ҷамъ аст: И С Л Ф Л Ҷ²³¹.

Ва васло с и л а низ хонанд. Ва баъзе даҳилро аз ҳуруфи қофия нашумуранд. Ва баъзе ду ҳарфи дигар исбот кунанд, ки таърифи баъзеи он ду ҳарф ғолӣ (ғулуварда) ва мутааққир (таҷоовузкара) хонанд.

Ва дар мисоли ғолӣ ин байт оваранд:

Ва қотими-лаъмоқи ховии-л-мухтарақин²³²

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Ва ҷуқурие тира, гузаргоҳе холи).

Ва ривояте, ки «нун»-и сокин дар лафз оваранд баъд аз «қоф», ки равист ва сокин аст. Ва бошад, ки таҳриқаш кунанд ва агарчи вазн ба он сабаб мухталл шавад. Ва он «нун»-ро «қоф» «ғулував» хонанд. Ва дар мисоли мутааққир ин байт оваранд:

Ламмо раайту-л-дахра ҷамман хаталаҳу

(Тарҷамаи таҳтуллафзи байт:

Вақте ки анбӯҳи ҳарзаҳои ин дунёро дидам).

«Хо» ҳарфи сила аст, сокин мебояд ва чун бар одати баъзеи араб мутаҳаррик кунанд, «вов»-е тавлид кунад, онро ҳарфи тааққир хонанд. Ва ҳар ду аз ҳисоби уюби шеър шумуранд, ки тааллуқ ба қофия дорад. Ва фарқ бошад миёни ҳуруҷ ва тааққир, чи он ҳарфро эрод вочиб бувад ва ин ҳарфро — хато, аз чи қати он ки вазн мухталл мешавад.

Ҳаракоти қофия. Ва аммо ҳаракот, ки тааллуқ ба қофия дорад, ҳам шаш аст:

Аввал²³³ расе (оғоз) ва он ҳаракати моқабли алифи таъсис бувад. Дуюм ишбоъ²³⁴ ва он ҳаракати даҳил бувад. Сеюм ҳазв (аз паи чизе рафтаи)²³⁵ ва он ҳаракати моқабли ридф бувад. Чаҳорум тавҷех²³⁶ ва он ҳаракати моқабли рави сокин бувад. Панҷум маҷро²³⁷ ва он ҳаракати рави мутаҳаррик бувад. Шашум ноафоз (нуфуз кардан)²³⁸ ва он ҳаракати «ҳо»-и мутаҳаррик бувад.

Ва ҳуруфи авоили ин шаш лақаб дар ин лафз ҷамъ аст, ки «роҳати ман»²³⁹. Ва қавме расро эътироф накардаанд ва қавме ишбоъро.

Ва дар он ки фатҳати моқабли «вов» ва «ё»-ро, ки на аз ҳуруфи мадд бошанд, чун ба ҷои ридф афтанд, ҳазв хонанд ё на, хилоф аст.

ДАР АҲКОМИ ИН ХУРУФ ВА ҲАРАКОТ

Ҳеч шеъри мукаффо аз рави ҳоли натавонад буд ва шояд ки аз панҷ ҳарфи боки ҳоли бувад. Ва рави агар мутаҳаррик бувад, қофияро мутлақ хонанд ва агар сокин бувад, муқайяд хонанд.

Ва ҷамъи таъсис ва ридф ба ҳам мумкин набувад, аммо ҳулув аз ҳар ду мумкин бувад. Ва он қофияро, ки аз ҳар ду ҳоли бувад, муҷаррад²⁴⁰ хонанд. Пас қофия ё муассас бувад ё мурдаф²⁴¹ ё муҷаррад.

Ва бештари ҳуруф, ки дар як қофия ҷамъ шавад, панҷ бувад. Таъсис ва даҳил ва рави ва васл ва ҳуруҷ, ҷунонки дар «ҳомилуҳо»²⁴² ва амсоли он муҷтамеъанд. Ва бештари ҳаракот, ки дар як қофия ҷамъ шавад, чаҳор бувад: расс ва ишбоъ ва маҷро ва нафоз, ки дар ҳамин мисол ҷамъанд.

Ва камтари ҳуруф, ки дар як қофия афтад, як ҳарф бувад ва он рави танҳо бувад. Ва камтари ҳаракот як ҳаракат бувад ва он маҷро бувад ҷунонки дар «қамар» афтад. Масалан, чун «вов» бувад ё маҷро, ҷунонки дар «қамару»²⁴³ афтад. Ва эътибори ҳар яке аз таъсис ва ирдоф ва таҷрид ва итлоқ ва тақйид дар ҳама қасида ва дар ҳар шеър, ки бар як қофия бувад, воҷиб бошад. Ва таъсис ҷунонки гуфтем, ҷуз «алиф» набошад. Ва расс ҷуз фатҳот натавонад бувад. Ва даҳил ҳар ҳарф, ки бувад, ғайри ҳуруфи мадд, шояд. Ва ишбоъ низ аснофи ҳаракот тавонад буд.

Ва ихтилофи даҳил нописандида набувад. Ва ихтилофи ишбоъ нописандида бувад.

Ва ридф ҷуз ҳуруфи иллат²⁴⁴ набувад. Ва ба наздики бештари аҳли синоъат ҷуз ҳуруфи мадд нашоёд.

Ва ихтилоф нописандида бувад, ҷуз як ихтилоф ва он ихтилоф ба «вов» ва «ё» бошад, ба шарти он ки аз ҳарфи мадд бошад. Ва дар он сурат ломаҳола ҳазв муҳталиф бошад ба замат ва қасрат. Ва дар ғайри он сурат ихтилофи ҳазв ҳам нописандида бувад.

Ва рави ҳар ҳарф, ки бошад, шояд, илло чаҳор ҳарф, ки дар ёздаҳ ҳолат шояд. Ва он чаҳор ҳарфи мадд аст ва «ҳо», ки ҳарфи васланд. Ва тафсили ҳолатҳо ин аст:

Аммо «алиф» дар панҷ ҳолат нашоёд, ки рави бувад:

а) «алифе», ки аз ишбоъи ҳаракат ҳодис шавад, ҷунонки дар лафзи «аз-зарбо»²⁴⁵, онро «алиф»-и итлоқ хонданд;

б) «алифе», ки аз ҷиҳати баёни ҳаракат дар охири калима ояд: ҷунонки дар лафзи «ана» ва «ҳайюҳа»;

ҷ) «алифе», ки бадали танвин бувад дар ҳоли вақф, ҷунонки дар лафзи «зарбату Зайдан»²⁴⁶.

д) «алифе», ки бадали «нун»-и таъкиди ҳафифа бошад, ҷунонки дар «азрибо», ки бадали «азрибан» бувад;

х) «алиф»-и тасния, ҷунонки дар «зарабо» бошад. Ва аммо «ё» дар ду ҳолат нашоёд ки рави бувад:

а) «ё»-е, ки аз ишбоъи ҳаракат ҳодис шавад, ҷунонки дар ин лафзи «фа-ҳазмалӣ» ва онро «ё»-и итлоқ хонанд;

б) «ё»-и таънис²⁴⁷, ҷунонки дар «кумӣ» бошад. Ва аммо «вов» дар ду ҳолат нашоёд ки рави бувад:

а) «вов»-е, ки аз ишбоъ ҳодис шавад, ҷунонки дар ин лафз: «фаҳавмалу» ва онро «вов»-и итлоқ хонанд;

б) «вов»-и ҷамъ ҷунончи дар «зарабу» бошад. Ва аммо «ҳо» дар ду ҳолат нашоёд:

а) «ҳо»-и саканат, ҷунонки дар «молия» ва «султония» бошад;

б) «ҳо»-и таънис, хосса, ки сокин бувад, ҷунонки дар «ҳамза» ва «зороба» бошад ва агар мутаҳаррик бувад, баъзе ба кор доштаанд. Аммо бағоят нописандида бошад. Ва «то»-и таънис дар амсоли «зарабат» ва «ҳарачат» раво доштаанд, ки рави кунанд. Аммо ҳам қабех бувад ва агар мутаҳаррик кунанд чун «зарабти» ва «ҳарачти», кубҳаш камтар шавад.

Ва бидон, ки «нун» низ дар як ҳолат нашоёд ва он «нун»-и танвин бошад. Ва аҳли синоъат зикри он накардаанд ба он сабаб, ки дар макотеъи суҳанҳо танвин мустаъмал набошад. Ва ҳар чӣ ғайри ин ҳарфҳои мазкур бошад, раво бувад, ки рави бошад.

Аммо аз «алифот» монанди «алиф», ки бадали ҳарфи асли бувад, ҷунонки дар «асо» ва «раҳо». Ва «алиф»-и таънис ҷунонки дар «хубло» бувад. Ва «алиф»-и зоиҷӣ мулҳак ба охири калима, ҷунонки дар «хуборо» бошад.

Ва аз «ё»-ҳо «ё»-и асли, ҷунонки «ярмӣ» ва «ядӣ» бошад. Ва «ё»-и изофат, ҷунонки дар «байтӣ». Ва «ё»-и нисбат, ҷунонки дар «якӣ» бошад. Ва ҳамчунин «вов»-и асли, ки дар яғзу бошад ва «ҳо»-и асли, ҷунонки дар «балаҳ» ва «имаҳ» бошад. Ва «ҳо»-и замир, ҷунонки дар «байтуҳу» ва «байтуҳо» бошад ва агарчи сокин буда, ҳарчанд баъзе аз ин кубҳе ҳоли набувад.

Ва зобит он аст, ки ҳар ҳарф, ки ба як маънӣ дар авоҳири каломот муқаррар шавад, монанди замоир ва «нун»-и тасния ё ҷамъ ва ғайри он, агар рави кунанд, аз кубҳе ҳоли набувад, чӣ ба ваҷҳ тақорри қофия бошад ва дар амсоли он муқайяд аз мутлақ ва муҷаррад аз ғайр қабехтар бошад.

Ва бештарин ҳарфе, ки рави кунанд, ҳуруфи асли, ки аз ҷин-

си хуруфи мадд шавад. Ва ихтилофи равӣ ва ихтилофи маҷра раво набувад. Ва ихтилофи тавҷеҳ раво доштаанд, аммо аз қуҷе ҳоли набувад. Ва баъзе гуфтаанд ихтилофи тавҷеҳ бо зами ва каср раво бувад ва қиёс бар ридф ва ҳазв ва ғайри он раво набувад.

Ва ҳарфи васл чуз яке аз ҷаҳор ҳарфи мазкур натавонад буд.

Ва ҷамъи миёни қофияи мавсул²⁴⁸ ва ихтилофи хуруфи васл аз ихтилофи нафоз раво набувад.

Ва ҳарфи хуруҷ чуз яке аз хуруф натавонад буд ва ихтилофи он раво набувад.

Ва васлу хуруҷ ба наздики ҷумхур чуз равии мутлақро набошад. Ва иштибоҳ миёни он хуруф мумкин набошад чуз миёни равӣ ва ридф ё васл.

Аммо миёни равӣ ва ридф, ҷунонки дар ин сурат ки «салот» ва «закот» дар ҳарфи «алиф», чи ба ваҷҳе «алиф» авло он бошад, ки равӣ кунанд, аз он ҷиҳат, ки «ҳо»-и таънис нашоёд, ки равӣ бошад. Ва ба ваҷҳе авло он бошад, ки ридф кунанд, чи «ҳо»-и васл баъд аз равӣ муқайяд наёяд ва дар ин сурат, ки «улоҳ» ва «ҳиҷоҳ» ба ваҷҳе «алиф» авло он бошад, ки ридф кунанд, чи дар ин сурат «ҳо»-и замир аст. Ва шояд ки равӣ бувад, аммо нашоёд, ки васл бувад аз ҷиҳати сукуни равӣ ва ба ваҷҳе авло он ки равӣ кунанд, чи ҳарфи аслист ва «ҳо»-и замир ва дар ҳукми такрори «ё» аз қубҳ ҳоли бувад, чи ба иттифоқ амсоли ин қофия қабеҳ набошад ва агар «ақлуҳу» ва «илмуҳу» қофия кунанд, қабеҳ бошад.

Ва аммо иштибоҳ миёни равӣ ва васл ҳам дар ин суратҳо дар ҳарфи «ҳо» уфтад, чи бар он тақдир, ки «алиф» ридф кунанд, «ҳо» равӣ бошад ва бар он тақдир, ки «алиф» равӣ кунанд, «ҳо» васл бошад. Ва гуфтаанд васл чуз «ҳо»-и замир ё таънис ё вақф натавонад буд.

Ва васли мутаҳаррик аз ин ҷумлаи «ҳо»-и замир набошад. Ва ин ҳукмҳо бештар ба ҳукми ғазаб тавонад буд ва илло, агар касе қофияи «асҳобиҳи» ва «абвобиҳи» кунанд ва баъд аз он «нобиҳи»²⁴⁹ биёварад, ки аз «набоҳат» муштаққ бошад, «ҳо»-и асли васл уфтода бошад. Ва нашоёд ки гӯянд «ҳо» равиств ва бо дахил ва илло раво бояд дошт, ки «эълوميҳи»²⁵⁰ масалан, дар ин қофия уфтад.

Ва бидон, ки ҳар ҳарф ё ҳар ҳаракат, ки дар ҳама қасида муқаррар шавад, ғайри хуруф ва ҳаракоти мазкура, онро ба қофия тааллуқ набошад ва аз боби «лузуми мо ло ялзам»²⁵¹ бувад, ки аз қабиле санъатҳо ва ибдъҳои (эҷодкориҳои) суҳан бошад ва ба сабаби он назму наср аркон бувад. Валлоҳу аълам.

Фасли ҷаҳорум

ДАР АНВОҶИ ҚАВОФИ

Ба наздики араб, ҷунонки гуфтем, ба эътибори ҳол ду навъ бувад: мутлақ ё муқайяд. Ва ба эътибори моқабли равӣ се навъ бувад: муассас ё мурдаф ё мучаррад. Ва ба эътибори моқабл се навъ мавсули маҳраҷ²⁵¹ ё мавсули танҳо²²⁵, ё ғайри мавсул ва ғайри маҳраҷ. Пас ба ҳасби таркиб ҳечдаҳ шавад, ки аз зарби ду дар се ҳодис шавад. Аммо баъзе аз ин мураккабот мумкин — улвукӯъ (воқеъ шуданаш мумкин) набувад. Ва баъзе мухталифҳои (ихтилофдор) бошанд ва он чи муттафиқ алайҳи бувад, нӯҳ навъ бошад:

а) мутлақи муассаси мавсули маҳраҷ, ҷунонки дар ин қофия, ки «сохибуҳо» (сохиби он) ва «котибуҳо» (нависандан он);

б) мутлақи муассаси мавсули ғайри маҳраҷ, ҷунонки «сохибо» ва «котибо»;

ҷ) мутлақи мурдафи мавсули маҳраҷ, ҷунонки «ҷамолуҳо» (ҷамоли ӯ) ва «хаёлуҳо» (хаёли ӯ).

д) мутлақи мурдафи мавсули ғайри маҳраҷ: «ҷамоло ва «хаёло».

х) мутлақи маҳраҷ, ҷунонки «зарабаҳо» (ӯро зад) ва «хатабаҳо» (ӯро хостгорӣ кард);

в) мутлақи маҷарради мавсули ғайри маҳраҷ, ҷунонки «задабо» (заданд) ва «хатабо» (хостгорӣ карданд).

Ва ин шаш навъ мутлақот аст.

з) муқайяди муассас, ҷунонки «қозӣ» ва «қомӣ»;

ҳ) муқайяди мурдаф, ҷунонки «ҷамол» ва «хаёл»;

т) муқайяди мучаррад, ҷунонки «қар» (қарор гирифт) ва «хатар» бешукӯҳ шуд).

Ва ин се навъ муқайядот аст. Ва се навъи мутлақ мумкин-улвукӯъ (воқеъ шуданаш мумкин) набувад ва он муассас ва мурдаф ва мучаррад бошад. Ҳар се ғайри мавсул ва ғайри маҳраҷ ва ҷиҳати имтиноӣ мутаҳаррики ҳарфи охир аз шеър. Ва шаш навъ муқайяд воқеъ шавад. Ва оно муассас ва мурдаф ва мучаррад ҳар се номавсули ғайри маҳраҷ ё мавсули маҳраҷ. Аммо ба наздики қасоне, ки васл ва хуруҷ баъд аз равӣ сокин чоиз надоранд аз ҷиҳати ин иллат. Ва аммо ба наздики қасоне, ки чоиз доранд, аз ин шаш навъ ду навъ мумкин-улвукӯъ набувад. Ва он муқайяди мурдафи мавсули ғайри маҳраҷ бувад аз ҷиҳати таволии (пайдарҳамии) се ҳарфи сокин дар вай, яъне ридф ва равӣ ва васл ва муқайяди мурдафи мавсул ғайри маҳраҷ аз ҷиҳати таволии ду сокин дар ғайри мақтаъи шеър ва он ридф ва равӣ бувад, ки бар васли мутаҳаррик собиқ бошанд.

Ва чаҳор навъи боқӣ мумкин бувад ба ин тафсил:
а) муқайяди муассаси мавсули махраҷ чунонки «лам яхтуб-
ҳо» (ӯро хостгори накард) ва «лам арқубҳо» (ӯро мапоид).

Ва қасоне, ки инқори ин навъ кунанд, такрори «алиф» ва «ё» аз боби «лузуми мо ло ялзам» шумурданд ва «ҳо» рави ниҳанд ба қофия мутлақи муҷарради мавсули ғайримахраҷ. Ва агар бадал бо ҳарфе аз ҳарфи мадд бувад, чунонки дар «қозиҳо» (қозии ӯ) ва «дониҳо» (наздиқшавандаи ӯ) мутлақи мурдаф шумурданд.

б) муқайяди муассаси мавсули ғайримахраҷ ва дар ин су-
рат чун рави ва васл сокин бошад, Восил дар каломи араб он
аст, ки чун ду сокин мутаволӣ (пайдарпай) истеъмоли кунанд,
сокини аввал аз ҳуруфи мадд бувад. Ва ду ҳуруфи мад мутаво-
лӣ натавонад буд. Пас ломаҳола (ноҷор) рави аз ҳуруфи мадд
бувад ва васли «ҳо» сокин, чунонки дар «қозиҳо» ва «қомиҳо»
(ҳимоятгари ӯ).

Ва қасоне, ки инқори ин навъ кунанд, такрор аз боби «алиф»
«лузуми мо ло ялзам» шумуранд ва «ё» ридф ниҳанд ва «ҳо»
рави ва қофия муқайяди мурдаф.

Ва бидон, ки таҷвизи ин ду навъ иқтизои он кунанд, ки таъ-
риф, ки Халил қофияро кардааст, бар он ҷумла, ки дар садри
(аввали) ин фан гуфтем, тамоми ҳуруф ва ҳаракоти қофияро
мутановил набошад, ҷӣ дахил ва таъсис ва расе дар ин ду
сурат аз он таъриф хориҷ бошанд. Аммо он таъриф бинобар
он аст, ки қофияи муқайядро васл ва ҳурӯҷ набошад.

ҷ) муқайяди муҷарради мавсул ва махраҷ, чунонки «лам-
ятлубҳо» (ӯро талаб накард) ва «лам яхтубҳо» (ӯро пинҳон
накард) ва мункирон ин навъи такрор аз «лузуми мо ло ял-
зам» шумуранд. Ва «ҳо» рави ниҳанд ва қофия мутлақи му-
ҷарради мавсули ғайримахраҷ. Ва агар бадал бо яке аз ҳуру-
фи мадд бувад, чунонки дар «улоҳо» (бузурги ӯ) ва «малоҳо»
(пахнои ӯ) қофия мутлақи мурдаф шумуранд.

д) муқайяди муҷарради мавсули ғайримахраҷ ва дар ин су-
рат рави ҳам аз ҳуруфи мадд тавонад буд ва васли «ҳо»-и со-
кин чунон ки гуфта омад, мисолаш «салоҳо» ва «рақоҳо». Ва мун-
кирон ин қофияро мурдаф шумурданд.

Ин аст анвоъи қавофӣ. Валлоҳу аълам.

Ф а с л и п а н ҷ у м ДА Р У Ю Б И Қ А В О Ф Ё

Ба наздиқи араб айбҳое, ки таъаллуқ ба қофия дорад, ё ро-
чеъ аст бо холи ҳуруф ва ҳаракоти қофия, ё роҷеъ нест.
Ва синфи аввал мунқасим (таксимшаванда) аст ба ақсоми

ади ҳуруф. Аммо он чи таъаллуқ ба таъсис дорад, яке беш
тавонад буд. Ва он ҷамъи қофияи муассас ва қофияи ному-
ссас бошад дар як байт. Ва ҳамин айб биъайниҳи иқтизои ву-
қофи адами расе кунанд. Ва дар таъсис ва расе ғайри ин иқти-
зофе дигар тасаввур наюфтад.

Ва аммо он чи таъаллуқ ба дахил дорад, ҷуз иқтилофи иш-
боъ набувад. Ва аз се гуна тавонад буд, ки иқтилоф ё ба зам-
му қаср бувад ё ба замму фатҳ.

Ва аммо вучуди адами дахил ва вучуду адами ишбоъ роҷеъ
бувад бо ҷамъи муассас ва номуассас.

Ва аммо он чи таъаллуқ ба ридф дорад, дах навъ тавонад
буд.

- а) ҷамъи мурдаф ва номурдаф;
- б) ҷамъ миёни «вов» ва «алиф», ҳар ду мадд;
- ҷ) ҷамъ миёни «ё» ва «алиф», ҳар ду мадд;
- д) ҷамъ миёни «вов»-е ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва «вов»-и
мадд;
- х) ҷамъ миёни «вов»-е, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва
«алиф»;
- б) ²³⁹ ҷамъ миёни «вов»-е, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва
«ё»-и мадд;
- 7) ҷамъ миёни «ё»-е, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва «ё»-и
мадд;
- 8) ҷамъ миёни «ё»-е, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва «вов»-и
мадд;
- 9) ҷамъ миёни «ё»-е, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва «алиф»;
- 10) ҷамъ миёни «вов» ва «ё»-и моқабл, ҳар ду мафтӯҳ.

Ва иқтилофе дигар мумкин бувад ва он ҷамъ бошад миёни
«вов» ва «ё»-и ҳар ду мадд. Аммо онро аз уюб нашумуранд. Ва
қасоне, ки «вов» ва «ё»-ро, ки моқабли эшон мафтӯҳ бувад,
ридф нашумуранд, ба наздиқи эшон аз ин дах навъи охир аз
ёътибор соқит бувад. Ва шаш навъи дигар, ки пеш аз он бо-
шад, дохил бошад. Ду ҷамъи мурдаф ва номурдаф ва аснофи
уюби мутаъаллиқ ба ридф се навъи аввал беш набувад. Ва он
чи роҷеъ бувад бо ҳазв, ҳамин ақсом бошад биъайниҳи, ҷӣ иқ-
тилофи духарф иқтизои иқтилофи ҳазв кунанд ва баръақс.

Ва аммо он чи роҷеъ бувад бо рави, се синф бувад, яъне он
ҷӣ рави дар ӯ муҳталиф бошад. Ва он ду навъ бувад: яке он,
ки ду ҳарф бошад қарибӣ-л-махраҷ²⁵⁴. Ва дигар он ки қурби
махраҷ дар ӯ муътабар набувад. Ва синфи дуюм он чи ба са-
баби иқтилофи тавҷеҳ бувад. Ва он ҳам се гуна бувад. Ҷӣ иқ-
тилоф ё ба заму қаср бувад ё ба замму фатҳ ё ба фатҳу қаср. Ва
синфи сеюм он чи ба сабаби иқтилофи маҷро бувад ва он ҳам
се гуна бувад бар қиёси гузашта. Ва аммо иқтилоф ба вучуди

тавҷеҳ ва адамаш бо вучуди маҷро ва адамаш аз эътибор хориҷ бувад, чи иқтизои изолати (дур кардани) ташобӯҳ кунанд аслан.

Ва аммо он чи роҷеъ бо васл бувад, ҳам бар се гуна. Ва он ихтилоф бувад ба «вов» ва «ё» ва ё ба «вов» ва «алиф» ва ё ба «алиф» ва «ё». Ва ба ҳақиқат роҷеъ бошад ба ихтилофи маҷро. Ва аммо ихтилофи васл ба чамъи яке аз ҳуруфи мадд бо «ҳо» ва ихтилоф ба чамъи «ҳо»-и сокин ва мутаҳаррик. Ва ихтилоф ба вучуди васл ва адамаш аз эътибор хориҷ бувад, чи муктазии изолати асли ташобӯҳ бошад.

Ва аммо ихтилофи ҳуруҷ ҳам се навъ бувад, чӣ «ё» ба чамъи «алиф» ва «вов», ё ба чамъи «ё» ва «вов» ё ба чамъи «ё» ва «алиф». Ва ҳар се роҷеъ бувад ба ихтилофи нафоз. Ва ҳукми ихтилофи фуруъ ба чамъи вучуди адамаш ҳам аз эътибор хориҷ бувад. Ва ин айбҳо мутаъаллиқ бувад ба ҳуруф ва ҳаракот.

Ва айбҳое, ки ба ҳуруф ва ҳаракот мутаъаллиқ набувад ё ба сабаби иодатӣ (дубора овардани) қофия бувад. Ва он чунон бувад, ки калимае, ки бар қофия муштамил бувад ба лафз маънӣ муқаррар шавад, ё ба сабаби он бувад, ки қофияро аз санъати мустаъмала таҳриф кунанд, то ташобӯҳ ҳосил ояд. Масалан, «Ибраҳим» ё «Абраҳам» кунанд, чун қофия «наъам» (оре) ва «карам» (саховатмандӣ) бошад ё лафзери қофия кунанд, ки маъниро ба он ихтисосе набувад. Масалан, агар қофия «сучуд» ва «шухуд» бошад ва зикри бори таоло, дар мавзеъи қофия аз асмой ӯ таоло, «Вадуд» эрод кунанд ва эроди ин исмиро чуз риояти қофия вачхе набувад.

Ва ё лафзери қофия кунанд, ки чузви сухане бошад ва чузви дигар дар аввали дигар байт бувад. Масалан, дар шеъре, ки қофия «карам» ва «алам» бошад, лафзи «лам» аз «лам яфъал» (накард) қофия кунанд ва «яфъал» дар аввали дигар байт оваранд.

Уюби қофия алаличмөл (мухтасаран) се синф бошад. Аввал он чӣ нашоҷд албатта, ки эрод кунанд ва агар касе эрод кунанд, оғро шозз (аз кобида берун) шумуранд. Дуюм он чи эродаш қабех бувад, аммо истеъмоли он шуъароро аз рӯи зарурат иттифоқ уфтад. Сеюм он чи истеъмоли он бисёр бошад, аммо мустаҳсан набувад.

Ва аз уюби мазкур баъзери алқоби маҳсуе бошад ва баъзери набошад. Ва аз алқоби машҳура яке иқво (ҳолӣ шудан) аст. Ва он ихтилофи маҷро бошад ва албатта раво набувад. Ва дуюм иқфо (чаппа) аст ва он ихтилофи ҳарфи рави бувад бе эътибори қурби маҳраҷ ва ҳам албатта раво набувад.

Сеюм иҷозат²⁵⁵ аст ва он ихтилофи ҳарфи рави бошад, ба шарти он ки дар маҳраҷ мутақориб бошанд, монанди «то» ва «то» ё «син» ва «сод». Ва ин навъест аз иқфо.

Чаҳорум синод (ихтилоф) ва он чанд навъ бувад. Аввал чамъи муассасу номуассас. Дуюм чамъи мурдафу номурдаф. Сеюм ихтилофи ридф ба «вов» ва «алиф» ё ба «ё» ва «алиф» дар ҳуруфи мадд. Чаҳорум ихтилоф ба «ё»-и ғайри мадд, ки моқаблаш мафтӯҳ бувад ва «ё»-и мадд. Панҷум ихтилофи тавҷеҳ. Ва се қисми аввал раво набувад ва чаҳорум қабех бувад, аммо истеъмол кунанд ба нодир. Ва панҷум бисёр истеъмол кунанд ва кубҳаш аз кубҳи чаҳорум камтар бувад. Ва баъзе ихтилофи тавҷеҳ ба замму қаср раво доранд, қиёс бар ихтилофи ридфи ба «вов» ва «ё» дар ҳама мавзеъ, кубҳи ин навъи ихтилоф аз дигар анвоъ камтар шумуранд.

Панҷум йто (мувофақат) ва он иёодати (такрори) қофия бувад ва чандон ки такрори қофия ба якдигар наздиктар бувад, кубҳаш зиёдат бувад ва эроди алфози муштараки монанди ба маъноӣ мухталифа йто набувад. Ва ҳамчунин лафз агар дар асл яке бувад ва ба тасриф бо вучуди истеъмол мухталиф шавад, ихтилофе, ки иқтизои ихтилофи лафз ё маънӣ кунанд, мисли «раҷулун» ва «арраҷулу» (мард) яке нақира (номуайян) ва дигар маърифа (муайян) ва «лам тазриби» (назадӣ) ва «лам тазриб» (назад) яке мухотабаи муаннас (шҳси дуоми занона) ва дигар муғойбаи (шаҳси сеюм) ӯ. Ва «ғулумӣ» ва «ғулумӣ» — яке ба «ё»-и изофат бо нафси худ ва амсоли ин йто набувад.

Аммо «би-раҷулин» (бо мард) ва «ли-раҷулин» (барои мард) ва «язрибу» «мезанад» ва «тазрибу» (мезани) ва амсоли ин йто бувад.

Ва шашум тазмин²⁵⁶ ва он таъаллуқи охири байт бувад ба аввали дигар байт, чунонки дар пештар гуфта омад. Ва ин тазмин ғайри он аст, ки дар санъатҳои шеър уфтад ва он эроди шоир бувад дар аснои шеъри худ байте машҳурро, ки бар ҳамон вазн ва қофия бувад ва шеъре дигар бар сабили истишҳод (шоҳид) ё тамсил.

Ин аст он чи воҷиб намуд эроди он аз илми қофияи шеъри тозӣ. Валлоҳу аълам биссаваб.

Ф а с л и ш а ш у м

ДАР ҲУРУФ ВА ҲАРАКОТИ ҚАВОФИ НАЗДИКИ ПОРСИҒУЁН ВА ЗИКРИ РАДИФ

Ҳарфи таъсисро дар шеъри порсӣ эътиборе нест ва қасоне, ки эътибор кардаанд ва ҳоли эшон ҳамон аст, ки ҳоли қасоне, ки бар авзони араб шеъри порсӣ гуфтаанд. Ва чун таъсис соқит

шавад, аз ҳаракот рессу ишбоъ сокит шавад. Ва ридф дар шай хар харф, ки иттифоқ афтад, шояд, хох харфи мадд, хох ри он. Вочиб бувад, ки дар ҳамаи қасида як харф биъайни бувад ва сокин бувад ва ҳаракати моқабли он, яъне ҳазв ва ракат биъайниҳи бувад. Мисоли ридф харфи иллат — «а» дар «кор» ва «бор» ва «вов» дар «дур» ва «сур». Ва «ё» дар «тир» ва «шир». Ва харфе, ки ба «вов» монад дар «кур» «шур». Ва харфе, ки ба «ё» монад дар «дер» ва «шер». Ва соли харфҳои дигар: «ро» дар «кард» ва «мард». Ва «син» «даст» ва «баст». Ва «коф» ва «бикр» ва «фикр». Ва аммо ридф бувад, ки як харф бувад ва бошад, ки ду харф бувад ва аммо ро муфрад хонанд ва дуомро музоъаф. Ва равии муфрад шад: «алиф» дар «ридо» ва «худо». Ва «ё» дар «тиҳӣ» ва «би». Ва «вов» дар «росу» ва «пахлу» ва шабех ба «ё» дар «во» ва «маъно». Ва шабех ба «вов» дар «неку» ва «мину» бошад, ки ғайри мадд бувад, монанди «дол» дар «гард» «мард». Ва «ро» дар «қадар» ва «сафар».

Ва равии музоъаф аз харфҳои маълум (бошумор) бувад ба шартҳои махсус. Аммо шартҳои он бувад, ки кофия муфрад бувад. Ва ридф яке аз ҳуруфи мадд бувад. Ва он ду ҳуруфи равӣ бошанд, ҳар ду дар қалима асли бошанд. Ва харфи равӣ ё хар ду маҷхулҳароқа (ҳаракаташ номаълум) бошад.

Ва аммо харфҳои, ки дар равӣ музоъаф уфтад, ба исти (омӯзиш) маълум шудааст, ки харфи яке аз ин ҳафт харф шад: «ҳо» ва «ро» ва «син» ва «шин» ва «фо»²⁵⁷ ва «нун» «жо», ки дар инлафзҳо муттамеъанд: «суханаш жарф». Ва «фи» дуом яке аз ин шаш харф бошад: «бо» ва «то» ва «чим» «дол» ва «син» ва «коф», ки дар ин лафзҳо муттамеъанд. Ката бичидд²⁵⁸ ва вуқӯи он дар амсоли ин қалимот аст: «ро» «нест», «дӯст», «дошт», «вошт», «гӯшт», «ёфт», «кӯфт», «рефт», «сохт», «бехт», «мӯрд», «кошк», «кӯшк», «корд», «руфт» «бонг», «порс», «чомосб», «кӯфч», «мижг», «чижд», «куру». Ва ин ду ҳуруф чун дар мақотеъи шеър уфтанд, онро ба ҳарф шумуранд, чунонки гуфтаем.

Ва равӣ муқайяд бошад бе тавҷех ва ин чинс дар қалимотозӣ воқеъ набошад. Ва аммо агар дар мақтаъ набошад соли он ду харф ё ба харфе сокин бувад, ё ба харфе мутаҳарриқ Агар ба харфе сокин бувад, чунонки дар лафзи «ростӣ» мутлақ бувад, чи хар ду харфи равиро мутаҳарриқ шумуранд. Ва агар иттисолашон ба харфе мутаҳарриқ бувад, чунонки ем: «рост шав», агар як харф дуздида шавад, то бар «фозилун шавад, равиро як ҳаракат беш набошад. Ва агар харфи муставфо (пурра) дар нутқ оваранд, то бар «вазир» таъилун бошад, ҳар ду харф равии мутаҳарриқ бошанд ва

дар ин сурат бе васл бошад. Ва бар ҷумла чун харфи равӣ ду мутаҳарриқ бошад ва муттасил бошад ба васл, исми маҷро ба он ҳаракат лонқтар шавад, ки ба васл пайваста бувад. Ва ҳаракати аввалро он авло, ки ба исми дигар хонанд ва ҳамчунин чун мутаҳарриқ хар ду ба он ҳаракат бошанд, бо яке ва ба васл муттасил набошад, исми маҷро бар он ҳаракатҳо лонқ набошад. Ва ин ҳукмҳо, ки гуфта омад, хос аст ба ин лақаб.

Ва аммо васл харфе зоида бошад, ки баъд аз вай ояд ва аз қалима мунфасил набувад. Ва баъзе гуфтаанд, васл яке аз ин шаш ҳуруф бошад: «то» ва «мим» ва «шин» ва «ё» ва «дол» ва «ҳо», чунонки дар «суханат» ва «суханам» ва «суханаш» ва «сухане» ва «гӯяд» ва «гуфта» меояд. Ва ин ҳаср (маҳдуд кардан) вочиб нест, чӣ «ё», ки дар хитоб бошад, масалан, «гӯй ту дар ин суханӣ», ё дар сифат, чунонки дар лафзи «хушсухани» ё дар нисбат, чунонки дар «шаҳрӣ» дигар бошад ва шабех ба «ё», ки дар нақира ояд, масалан, «гӯй сухане аз суханҳо» ё дар тақдири феъл, чунонки гӯй, «агар гуфти» ва «кошкӣ гуфтаме» ва «ба хоб дидам, ки гуфтаме» — дигар. Ва ин ду харф бошад ва яке гирифтаанд. Ва низ «алиф»-и нидо, чунонки гӯй: «писаро» аз ин қабил аст ва хориҷ аст аз ҳуруфи мазкур. Ва ҳамчунин «коф»-и тасғир, чунонки гӯй: «писарак». Ва дар баъзе луғот бадали «коф»-и тасғирро «вов» бувад ва «нун»-и масдар, чунонки дар лафзи «гуфтан» ва «кардан» ҳам аз ин қабил аст ва хориҷ аст аз ҳуруфи шашгона.

Ва бар ҷумлаи таҳқиқ дар ин мавзӯе он аст, ки ҳар харфи сокин, ки чорӣ маҷрои ин ҳуруф бошад, ки ба равии мутлақ пайвандад, то қалима ба он тамом шавад, аз қабилӣ васл бувад.

Ва бидон, ки қудамо «алиф»-и итлоқ бар расми араб ба кор доштаанд, чунонки гӯянд: «шавадо» ва «гирадо» ва аз қабилӣ васл шумурда. Ва истеъмоли он «алиф» аслан хатост, чи арабро «алиф» ва «вов» ва «ё» аз ишбоъи ҳаракоти авоҳири қалимот шавад. Ва аҷамро авоҳири қалимот мутаҳарриқ набошад. Пас он ҷо ҳаракате дарафзудан ва онро ишбоъ кардан, то харфе ҳадис шавад, ҳуруч (берун шудан) бошад аз луғат.

Ва аммо ҳуруч дуруст бар он аст, ки дар порсӣ ҳуруч нест аз ҷиҳати он ки васл мутаҳарриқ нест ва ба ин сабаб Юсуфи Арузӣ, ки дар тамҳиди қавоъиди ғарӯз ва қавофии порсӣ монанди Халил аст дар тозӣ, дар аснои ҳуруфи қавофии порсӣ ҳуруч наёварда. Ва баъзе гуфтаанд: чун харфи васл мутаҳарриқ шавад ва ба сокине дигар муттасил гардад, он сокин ҳуруч бошад ва ҳаракати васл нафоз, чунонки гӯй: «задамаш» ва «писандамаш», «дол» равист ва «мим» васл ва «шин» ҳуруч. Ва бошад,

ки хуруч бе ҳаракати васл ба \bar{u} пайвандад, чунонки гӯй: «писареш» ва «хабареш».

Ва баъзе ҳарфи дигарро, ки ба хуруч пайвандад ҳам, бар ин қиёс, ки дар иттисоли хуруч ба васл гуфта омад, зои� ном ниҳодаанд, чунонки дар ин қофия, ки «задаамат», «дол» равист ва «ҳо»-е, ки дар ҳоли ҳаракати «ҳамза» дар талаффуз бадали \bar{u} аст, васл ва «мим» хуруч ва «то» зои�. Ва аз ин ҷо лозим ояд, ки чун гӯянд агар «задаамет» ва «бистудамет» ё ҳарфе дигар, ки ба «ё» монад, зиёдат шавад, ба лақабе дигар эҳтиёҷ афтад, ё зои� зиёдат аз як ҳарф раво бояд дошт ва шояд ки аз ин ҳам зиёдат шавад. Ва авло он ки ҳар чи баъд аз рави ва васл ояд, ҷумла аз ҳисоби радиф шумуранд ва ҳамчуни ҳарфи васлро чун мутаҳаррик шавад, аз ҳисоби радиф шумуранд. Ва радиф дар асл хос буда ба забони порсӣ ва мутааххирони шуъарои араб аз порсигӯён фаро гирифтаанд ва ба кор медоранд. Ва он хуруфе бошад ё калимоте, ки баъд аз рави мавсул ё ғайри мавсул муқаррар шавад дар ҳама қавофӣ. Ва эътибор дар вай такрори алфоз аст ва ба маънӣ эътиборе нест, чи агар радиф дар ҳамаи қасида ба як маънӣ бувад ё ба маънии мухталифа ё баъзеро маънӣ бошад ва баъзеро набошад ба сабаби он ки баъзе ба инфироди лафзӣ бошад ва баъзе ҷузвӣ бошад, аз лафзе раво бувад. Масалан, агар қофия «бод» ва «ёд» ва «шод» бошад ва радиф «шоҳ» ва вақте ба маънии «малик» ояд ва вақте ба маънии «шоҳ»-и шатранҷ ва дар миёна як қофия «подшоҳ» ояд ва «шоҳ» дар ин лафз ҷузвезе аз калима аст ва ба инфирод ҳеч маънӣ надорад ва вуқӯи ин ҷумла дар мавзеи радиф яксон бошад бетафовуте. Ва дар радиф микдорро эътиборе нест, чи агар тамомии мисроъ муштамил бар қофияву радиф бошад, раво бувад чунонки дар касрат эътиборе нест.

Ва чун маъний радиф рӯшан шуд, маълум шуд, ки он чи баъд аз рави ва васл ояд, агар як ҳарф бошад ва агар зиёдат, ҷумла аз ҳисоби радиф бувад. Агар гӯянд: ба ҳамин баён лозим бошад, ки васлро ҳам эътиборе ноабувад ва ўро ҳам аз ҳисоби радиф шумуранд, гӯем: агарчи ҳукми васл дар вучуби (зарурати) такрор баъд аз тамҳиди қофия ҳукми радиф аст, аммо ба сабаби он ки бе ҳарфи васл иститмоми (пуррагии) калимаи қофия ва инқитоъаш (қатъ шуданаш) он ҷо, ки ба васл муттасил (пайваст) бувад, сурат набандад ва радиф ба хилофи ин аст, чи «ка-л-мабнӣ-л-мабоин»²⁵⁹ (чун калимаи мабнӣ) аст.

Васлро ба қофия таъаллуке зиёдат лозим аст ва хилофи радиф ва ба он сабаб онро ҳукме муфрад вочиб. Пас миёни \bar{u} ва радиф фарке зоҳир шуд, аммо дар хуруҷ ба хилофи ин

аст, чи вуқӯи хуруҷ баъд аз вуқӯи васл тавонад буд. Ва чун васл миёни \bar{u} ва рави фосила гардад, «ка-л-мабоин» шавад. Пас ҳукмаш ҳукми радиф бувад. Ва дар луғати тозӣ чун радиф мӯътабар набудааст, ба эътибори хуруҷ дар ҳоли таҳриқи васл эҳтиёҷ уфтода. Аммо дар луғати порсӣ ба сабаби эътибори радиф аз эътибори васли мутаҳаррик ва хуруҷ истиғно ҳосил аст.

Ва мо сари суҳан шавем ва гӯем: аз ин баҳс рӯшан шуд, ки хуруфи қофия дар порсӣ панҷ аст: а) ридф; б) рави муфрад; в) рави музоъаф; г) васл. Ва ҳаракот ҳам панҷ аст: а) ҳазв; б) тавҷех; в) маҷро; г) ҳаракати маҷхула, ки ҳарфи аввали рави музоъафро бувад; г) ҳаракоте, ки ҳарфи дуюми рави музоъафро бувад ё рави муфрадро дар ҳоли иттисол ба мутаҳаррике, ки баъд аз рави ояд. Ва ҳамчунон ки ҳар чи зиёдат аз васл бошад ва баъд аз рави муқаррар шавад, онро радиф хонанд.

Ҳар чи зиёдат аз ридф бошад, пеш аз рави ва муқаррар шавад, аз қабилӣ санъатҳо бошад ва онро ба рави таъаллуке набувад. Ва агар он муқаррар лафзе бувад, чунонки гӯянд: «кард ёд» ва «кард шод», чун қофия «ёд» ва «шод» бошад, онро хоҷиб хонанд. Илло он ки такрори хоҷиб вочиб набувад. Ё аз боби «лузуми мо ло ялзам» бошад, чи агар риюят кунанд, навъе аз санъат ва агар накунанд, ҳараче (хато) набошад. Ва такрори радиф вочиб бувад, магар дар тарҷеъҳо ё он ҷо, ки шоър ба тариқи бидъат радиф бигардонад ё тарк кунад ва зикри иллат ва узр эрод кунад. Ва ҳар бидъат, ки макбул ва латиф бувад, навъе аз санъат бошад. Мисоли тағйири радиф он аст, ки Қамоли Исфохонӣ дар ин рӯзгор қасидае, ки баъзеро ба радифи «меомад» кардааст ва баъзеро «меояд» овардааст ва матлаъи қасида ин аст:

Сапедадам, ки насими баҳор меомад,
Нигоҳ кардаму дидам, ки ёр меомад.

Ва дар мавзеи тағйир ба ин гуна гуфтааст:

Зи баҳри фол зи мозӣ шудам ба мустақбал,
Ки ин аном чунин хушгӯвор меояд.
Зихӣ расида ба ҷо, ки пеши хотири ту
Ҳама ниҳони сипехр ошкор меояд.

Ва анвои бидъат маҳдуд набувад, чи таъаллуқи он бо тарруфи табъҳо манут (вобаста) бошад.

ДАР АНВОӢИ ҚАВОҒИ БА НАЗДИ ПОРСИГУӢН

Қофия дар порсӣ мучаррад бувад ё мурдаф. Ва мурдафро равӣ ё муфрад, ё музоъаф. Ва ҳар яке аз мучарраду мурдаф ё мутлақ бувад ё муқайяд. Ва ҳар яке ё мавсул бувад, ё ғайримавсул.

Пас анвоӢи мучарради мурдафи муфрад ҳашт бувад: чаҳор мутлақ ва чаҳор муқайяд. Мисоли мутлақот, аммо мутлақи мучарради мавсул, чунонки гӯӣ «писаре» — «хабаре». Ва ғайримавсул, чунонки гӯӣ «писари ман» — «хабари ман». Ва аммо мутлақи мурдафи муфради мавсул, чунонки гӯӣ «марде» — «дарде». Ва ғайримавсул, чунонки гӯӣ «марди ман» — «дарди ман». Ва ғайримавсул дар ҳар ду навъ ҷуз бо радиф натавонад буд, чи мақтаӢи шеър мутаҳаррик нашоёд. Аммо мавсул аз ҳар ду навъ тавонад буд.

Ва мисоли муқайядот, аммо муқайяди мучарради мавсул, чунонки гӯӣ: «дуъот», ва «санот». Ва ин берадиф нашоёд, чи вукӯӣи ду сокин дар ҳашви байт биюфтад. Ва ғайримавсул, чунонки «хабар» — «гузар» ва ин ҳар ду навъ шоёд. Ва муқайяди муфради ғайримавсул чунонки: «мард» ва «дард» ва ин ҳам бо радиф. Ва аммо мавсул мутаъазир бувад, аз ҷиҳати он ки агар бо радиф бошад, се сокин дар ҳашви байт уфтад ва ин муҳол аст. Ва агар берадиф бошад се сокини мутаволӣ дар охири байт уфтад. Ва аз ин эътибор хориҷ бувад, чи эътибор ду сокиро беш нест ва агар воқеъ шавад, бар ин гуна бувад, ки гӯӣ «бораш» — «кораш».

Ва аммо мурдафи музоъаф ё ҳар ду равии малфуз бибошад ва ломаҳола, ҳар ду мутлақ бошад. Ва илло вукӯӣи зиёдат аз як сокин дар ҳашв ворид ва сокини охир лозим ояд ва ё як матвӣ бошад дар лафз. Ва дигар ё мутлақ бувад ё муқайяд ва ин се навъ бошад. Ва ҳар яке ё мавсул бошад ё ғайримавсул. Пас ҷумла шаш навъ бошад. Аммо мурдафи музоъаф, ҳар ду равии мутлақи мавсул, чунонки гӯӣ: «ростӣ» — «хостӣ» ва ғайримавсул, чунонки гӯӣ: «рост аст», «хост аст» ё «рост буд» ва «хост буд» бар вазни муфтаъилон. Ва ин бағоят гирон бошад дар лафз. Ва ин навъ ҷуз бо радиф натавонад буд.

Ва аммо мурдафи музоъаф як равии матвӣ ва дигар мутлақи мавсул дар лафз кабеҳ бувад, то мустаъмал ва ғайримавсул, дар лафз аз гиронӣ холи набувад, аммо бисёр истеъмоли кунанд ва берадиф натавонад буд, мисолаш чунонки гӯӣ «рост буд» ва «хост буд» бар вазни фотиҳун. Ва аммо мурдафи музоъаф як равии матвӣ ва дигар муқайяди мавсул номустаъмал бувад, аз ҷиҳати таъазур ба лафз, чи сокинҳои мута-

волӣ бо он ки аз эътибор соқит аст, бо тайӣ²⁶¹ баъзе ва изҳори душвор дар лафз ояд. Ва ғайримавсул бар ин гуна бувад, ки «рост» ва «хост» ва бо радиф натавонад буд.

Пас аз ин баҳс маълум шуд, ки ҳама анвоӢ чаҳордах аст: се номустаъмал ва ёздаҳ мустаъмал. Ва аз ин ёздаҳ ҳафт муфрад ва чаҳор музоъаф. Ва аз ҳафт муфрад чаҳор мутлақ ва се муқайяд. Ва аз чаҳор музоъаф ду ҳарф равии мутлақ ва яке ду равӣ дар ҳукми як равии мутлақ ва яке ҳар ду равӣ дар ҳукми як равии муқайяд. Ва аз ҷумлаи ин ёздаҳ навъ се навъ бо радиф натавонад буд. Ва чаҳор навъ берадиф натавонад буд. Ва чаҳор навъ шоёд бо радиф бувад ва шоёд берадиф бувад. Валлоҳу аълам.

ДАР ҚОФИЯИ АСЛИ ВА ЗИҚРИ ШОЙГОН

Лафзе, ки дар мавзеи қофия уфтад, асли бувад ё маъмул. Ва асли чунон бувад, ки бар ҳамон сифати асл, ки дар асли вазъ дошта бошанд, истеъмоли кунанд. Ва маъмул чунон бувад, ки онро ба таркибе ё тасрифе шоиста истеъмоли гардонанд, масалан: «рост» ва «пайдост», аввал аслист ва дуҷум маъмул, чи ба таркиби лафз аст бо лафзи «пайдо» шоистаи вукӯӣ дар мувозоти (баробари) қофияи аввал шудааст. Ва ҳамчунин «пордам» ва «афшордам» аввал аслист ва дуҷум маъмул, чи ба сабаби он ки аз лафзи «афшордан» ҳикояти нафс дар мозӣ (шаҳси яқуми замони гузашта) овардааст, шоистаи истеъмоли дар ин қофия шудааст ва дар тозӣ «нобиҳ», ки исми фоил аз «набоҳат» аст ва «бобиҳ», ки «боб» музоф бошад бо «ҳо»-и замир, яке асли бошад ва дигар маъмул.

Ва ҳар гоҳ ки аз қофияи мураккаб як ҷузв муқаррар бошад ва дар ҳама мавозеъ такрор ба як маънӣ ояд, он қофияро шойгон хонанд. Ва мурод аз шойгон касрате номаҳдуд бувад, чи «ганҷи шойгон» ганҷеро гӯянд, ки дар вай мол беҳад бисёр бошад. Мисоли қофияи шойгон «алиф» ва «нун» ба маънии чамъ, ки дар «асбон» ва «мардон» бошад, ё ба маънии фоил, чунонки дар «равон» ва «нигарон» ва «ҷӯён» бошад ва «ҳо» ва «алиф-и чамъ, ки дар «сарҳо» ва «даштҳо» бошад ва «ё»-и нақира, ки дар «асбе», «марде» бошад ва «дол»-и истикбол (замони ояндаи феъл), ки дар «гӯяд» ва «кунад» ва «диҳад». Ва истеъмоли шойгон дар қофия ҷоиш набошад. Ва таҳқиқ чунон иқтизо кунанд, ки истеъмоли як қофия аз шойгон раво бувад. Масалан дар қасидае, ки қофияи он «ниҳон» ва «гарон» ва «ҷаҳон» бошад, раво бувад, ки «асбон» эрод кунанд ва нашоёд ки «алиф» ва «нун»-и чамъ дар қофияи дигар биёваранд, ма-

салан, гўянд «харон», чи «алиф» ва «нун» дар «асбон» ва «харон» ба як маънист.

Пас қофия мукаррар шуда бошад ва иллати кубҳи шойгон такрори қофия аст ба як маънӣ. Аммо шуъро аз шойгон эхтироз кардаанд ба ҳаде, ки он як қофия, ки чоиз аст, ҳам навардаанд аз сабаби шўхрати кубҳаш, магар он ҷо, ки шеър мураддаф (радифдор) бувад, чи радиф айби қофияро бипушонад. Ва дар шеъри мураддаф ҳам зиёдат аз яке наёвардаанд, албатта. Ва дар луғати арабӣ боистӣ, ки шойгон эътибор карданӣ, чунонки дар «муслимот» ва «мўъминот» ва дар «нусрат» ва «зарбат» ва дар замоир ва амсоли он, илло он ки қудам аз он ғофил будаанд ва мўҳдасон (навомўзон), ки шеър ораста гўянд, эътибор кунанд.

Ф а с л и н у х у м

ДАР БАЪЗЕ АҲКОМИ ҚАВОҒИ

Бар мазҳаби порсигўён гоҳ бувад, ки аз эроди як қофия ва ду қофия дар шеъре маълум нашавад, ки қофия аз қадом навъ аст, чи шоирро маҷол боқӣ бувад, ки аз навъе ба навъе дигар нақл кунад. Масалан, агар дар қасида дар мавзеъи қофия «озор» ва «бозор» эрод кунад, шояд ки баъд аз он «гуфтор» ва «кирдор» оварад, то қофия мурдаф набошад ва равию ҳарф «ро» бошад ва муқайяд бувад ва бе радиф бошад. Ва шояд ки баъд аз он «зор», «ор» ва «роз ор», «соз ор», гўяд, то қофия «оз» ва «боз» ва «роз» ва «соз» буда ва «ор» дар охир ҳама радиф бошад ва нашоёд ки қофия бувад ва илло шойгон буда бошад. Ва ин қофия ҳам мурдаф бувад ва равию ҳарфи «зо» бувад ва мутлақ бувад ва бо радиф бошад ва бори дигар ба баъд аз он, шояд ки «хароз ор» ва «киёзор» оварад, то қофияи «ро» ва «ро» ва «со» ва «ҳаро» ва «киё» буда бошад. Ва «зор» дар охири ҳама радиф бувад ва нашоёд ки қофия бувад. Ва илло дар баъзе шойгон уфтад ва ин қофия мучаррад бувад ва равию ҳарфи «алиф» аст, муқайяд бувад ва бо радиф ва бар ин қиёс бояд қард ва дар дигар мавозеъ.

Ва бидон, ки ҳарчанд аз баҳсҳои гузашта маълум шуд, ки чун алфози қофия муттаҳид шуд бо ихтилофи маъонӣ, вочиб бувад, то қофия мукаррар набошад. Аммо бояд маълум бошад, ки он ихтилоф лозим набошад, ки аз ҷиҳати таъаддуди (бисёрии) маъонӣ бувад танҳо, бал шояд ки аз ҷиҳати вучуди маънӣ ва адамаш бошад. Ва дар тарафи вучуд ҳамчунон ки ба таъаддуди маъонӣ муғоярат ҳосил ояд, дар тарафи адам ба ихтилофи таъаллуқ ба маъонӣ ҳам муғоярат ҳосил ояд. Аммо ихтилоф, ки ба сабаби вучуди маънӣ ва адамаш бошад, чунон

бувад, ки дар лафз як «боз» ба инфирод долл набувад, бал ҷузъе бошад, ки аз калимае, ки долл бувад монанди лафзи «боз», ки ба инфирод долл аст бар мурғе. Ва як «боз» долл бувад бар муъовадат, чунонки гўянд «боз чунин қард»²⁶². Ва аммо ихтилоф, ки ба сабаби ихтилофи таъаллуқ бувад, ба маъноии мухталиф дар ҳоли адами далолат ба инфирод чунон бувад, ки агар «бозор» ба иштироки, масалан бар «суқ» (бозор) биуфтад ва бар маънии дигар лафзи «бозор»-ро дар ҳар ду ҳолат як ҳукм натавонад буд. Мисоле чомеъи ин ихтилофот, агар лафзи «гардун» ҷаҳор бор эрод кунанд ва қофия «гар» бошад ва «дун» радиф бувад ва «гар» дар ду мавзеъ ба инфирод долл бувад, яке ба маънии ҳарфи шарт ва яке ба маънии ҷараб (гар) ва дар ду мавзеъ ба инфирод долл набувад, бал ҷузъе бошад аз маҷмўи калима ва маҷмў як бор долл бар аҷалат (ҷарх) бувад ва як бор долл бар фалак, ин ихтилофоти мазкур ҳосил шавад ва эроди ҳар ҷаҳор дар қофия муқтазии тақрор набувад. Валлоҳу аълам.

Ф а с л и да х у м

ДАР УЮБИ ҚАВОҒИИ ПОРСИ

Аз он чи дар боби уюби қавоғии шеъри този гуфта омад, уюби қавоғии шеъри порсӣ маълум тавон қард бар қиёси гузашта. Ин ҷо уюб ҷаҳор қисм бошад. Қисми аввал он чи таъаллуқ бар ридф дошта бошад. Ва он ду навъ бувад: аввал ихтилофи ҳазв, масалан «мард» ва «дурд» ва «вирд». Ва агар қофия мутлақ бувад, чунонки «даста» ва «руста» ва «баста», айб пушидатар бошад.

Дуюм ихтилофи ридф ва ихтилоф ба ҳуруфи мутабоъидмаҳраҷ (маҳраҷашон дур) зоҳиртар ва қабҳтар бувад ва ба он истеъмолаш камтар иттифоқ уфтад. Аммо ба ҳуруфи мутақориб, чунонки дар «дур» ва «шўр» ва «шир» ва «шер», бошад, ки ба қор доранд ва ҳам қабҳ бошад, магар дар луғати касоне, ки ҳар ду калима ба як ҳарф гўянд ва чамъи мурдаф ва айри мурдаф ба ҳақиқат роҷеъ ба ҳамин қисм бошад.

Қисми дуюм он чи таъаллуқ ба равию дошта бошад ва он ҷаҳор навъ аст. Аввал ихтилофи тавҷеҳ, чунонки дар «ахтар» ва «сунсур» ва «шоир» ва агар «ро» мутаҳаррик шавад, ин айб муртафеъ гардад, чи он ҷо ҳаракати моқабли «ро» тавҷеҳ набувад, балки аз ҳисоби қофия набувад.

Ва бидон, ки дар порсӣ миёни ихтилоф ба фатҳу замм ва ё ба фатҳу қаср ва миёни ихтилоф ба замму қасри он мабоъат (зиддият) набошад, ки дар порсӣ эътибор мекунад ва ҳамамаро як ҳукм бошад.

12 Танвинот — чамъи танвин, ки айнан маънои «нун» гардониданро дорад: бандакҳои «ун», «ин» ва «ан», ки дар охири калимаҳои маҷхул (ному-айян) гузошта мешаванд.

13 Ташдидот — чамъи ташдид (шиддатнок кардан): аломатест, ки бо лои ҳарфи ду бор талаффузшаванда гузошта мешавад, аммо худи ҳарфро як бор менависанд.

14 Маъгуф — калимаҳое, ки бо пайвандакҳо ва музоф — калимаҳое, ки бо «изофат» ба ҳам пайванд мешаванд.

15 Амр — феъли амр (фармонш), ки маънои мусбат дорад: ба маънои бикун, бигир, нахӣ низ феъли амр (фармонш) аст, аммо маънои манфӣ дорад: мисли макун, магир ва ғ.

16 Мадд — ҳуруфи мадд, ҳарфҳои «алиф», «во» ва «ё»-ро мегӯянд, ки чун «о», «ӯ», «ӣ» дароз талаффуз меёбанд; идғом — ходисаи фонетикӣ буда, маънои дугона шудани овозро дорад, яъне ассимилясия.

17 Маҷхулҳаракат — ҳарфе, ки ҳаракат (садонок)-аш равшан нест, муаллиф чунин ҳаракатро «мухталас» низ номидааст.

18 Таҳфиф — дар фонетика: овози ташдиднок (ҳарфи мушаддад)-ро як овоз (як ҳарф) хондан, кӯтоҳ ё сабук кардани калима.

19 Таскин — ҳарфи садонокро (мутаҳаррикро) бе садонок (сокин) кардан.

20 Сабаби ҳафиф (сабук), яке аз ҷузвҳои руқн аст, ки дар арӯз ба як ҳичои дароз (—) баробар мебошад. Онро иборат аз як мутаҳаррику як сокин гуфтани арӯзиён чунин маънӣ дорад, ки ҳичо бо ҳарфи мутаҳаррик (садонок) сар шуда бо ҳарфи сокин (бе садонок) анҷом меёбад: «дар», «бар» ва ғ. Ҳичоҳои «бо», «ди», «ру» ва ғ. барои он сабаби ҳафиф номида мешаванд, ки дар онҳо «алиф», «ё» ва «во» ҳарфи сокин ҳисоб меёбанд.

21 Сабаби сақил (гарон) яке аз ҷузвҳои руқн буда, аз ду ҳичои кӯтоҳ (VV) иборат аст: «дара», «шуда», «дана» ва ғ.

22 Ватади мафрук (ҷудо), яке аз ҷузвҳои руқн буда, аз як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ (—у дар аввал ва мобайни мисраъ; ~ дар охири мисраъ) иборат мебошад.

23 Ватади маҷмӯъ (пайваст) яке аз ҷузвҳои руқн буда, аз як ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз (у —) иборат аст: «садаф», «ҷазо» ва ғ.

24 Аҷзо — чамъи ҷузв, ҷузъ: муаллиф сабабу ватадҳоро чунин номидааст, дар баъзе китобҳо ба маънии руқнҳо меоянд.

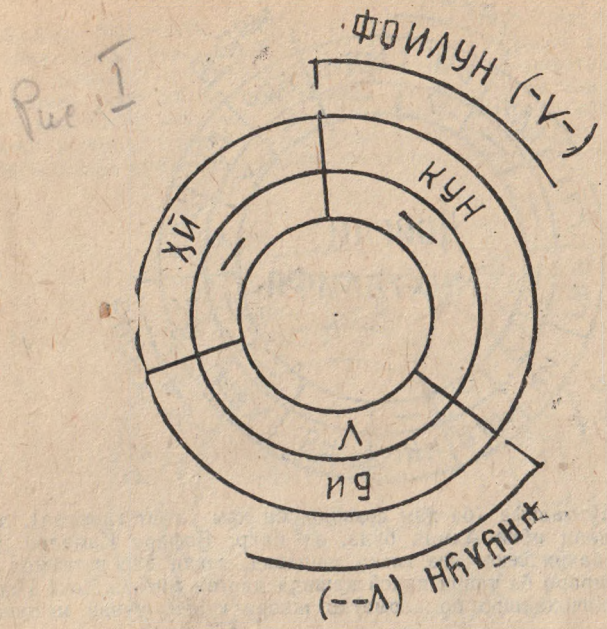
25 Фосилаи суғро (хурд), яке аз ҷузвҳои руқн, ки аз ду ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз (у у —) иборат аст.

26 Фосилаи кубро (калон), яке аз ҷузвҳои руқн, ки аз се ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз (у у у —) иборат аст.

27 Рақзулхайл — як навъи давидани асп, дар истилоҳ номи дигари бақри Мутадорик.

28 Муаллиф дар боло «фоъилун дар порсӣ мустаъмал нест» гуфта буд, дар ин ҷо аз қатори руқнҳои аслии тоҷикӣ баровардааст. Аммо мафоъилун ва мафоъилун, ки дар нусхаи асл бо унвони усул омадаанд, шояд қалат китобат шудаанд, зеро онҳо дар усули арабӣ чунинанд: мафоъилатун ва мутафоъилун.

29 Доираҳо дар нусхаи асл бо хатти арабӣ кашида шудаанд: доираи афоъили хумосӣ ба панҷ ва субоъӣ ба ҳафт хона таксим гардидаанд. Гарзи хондани афоъил низ дар дохили ҳар як доира аз рост ба чап сурат мегирад. Дар арӯзи имрӯзаи тоҷикӣ хонаҷаҳои ҳар доира мувофиқи адаби ҳичоҳои афоъил ҷой мегирад, масалан доираи руқнҳои фоъилун — фаъулун чунин аст (мисоли муаллиф):

Агар аз ҳичои «би» сар кунем, «бихӣ кун», «бихӣ кун», «бихӣ кун», «бихӣ кун» ба вучуд меояд, ки вазни як мисраъ шеъри баҳри Мутақориб мусаммани солим (фаъулун/фаъулун/фаъулун/фаъулун) ҳосил мешавад. Ва агар аз ҳичои «кун» оғоз намоем, «кун бихӣ», «кун бихӣ», «кун бихӣ», «кун бихӣ» ҳосил мешавад, ки вазни як мисраъ шеъри баҳри Мутадорик солим /фоъилун/фоъилун/фоъилун/фоъилун/-ро ташкил медиҳад.

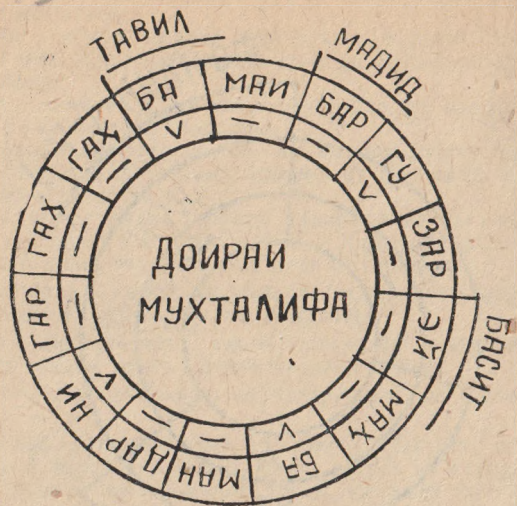
Доираҳои дигар низ бо ҳамин минвол давом мекунанд. Барои он ки аз максоди асли дур наравему кори хонандагонро мушкил накунем, микдори хонаҷаҳои доираҳо, шакли онҳо ва аломатҳои ҳарфҳои мутаҳаррик (о) ва сокин (1)-ро, ки худи муаллиф истифода намудааст, нигоҳ доштем. Аммо хондани афоъил мувофиқи алифҳои имрӯзаи тоҷикӣ аз чап ба рост навишта шуд. Ҳамин усул дар доираҳои дигар, ки минбаъд хоҳанд омад, риоя мегардад.

30 Баҳромӣ — Абулҳасан Алии Сараҳсӣ (ваф. 1106), шоир ва донишманди форс-тоҷик, аз адибони аҳди Ғазнавиён. Онда илми арӯз ва қофия «Ғоят-ул-арӯзийин» ва «Қанз-ул-қофия» ном рисолаҳо таълиф карда будааст, мутаассифона, то имрӯз боқӣ намондааст.

31 Доираи Мухталифа (гуногун) — аввалин доираи арӯзи Халил ибни Аҳмад аст, ки дар он се баҳр: Тавил, Мадид ва Басит ҷой дода шудааст. Илова ба ин аз доира боз ду вазни дигар мақбули Тавил (зеро сураташ баръакси сурати баҳри Тавил аст) ва Мӯҳмал (матрук) берун меояд.

Ин доираҳо бо ҳичоҳои дарозу кӯтоҳ кашидан мумкин аст:

Рис II

³² Доираи Мўъталифа (ба ҳам созанда, ба ҳам улфат гиранда), доираи дуоми арӯзи Халил ибни Аҳмад буда, ду баҳр: Вофиру Комилро дарбар мегирад. Аз он баҳри сеюм низ сохта мешавад, лекин дар истеъмол нест. Ва ҳамин доира ба таври хичой кашида дар он мисоли Хоча Насируддинро навишта хичоҳояшро бо аломатҳои ишора кунем, чунин мешавад:

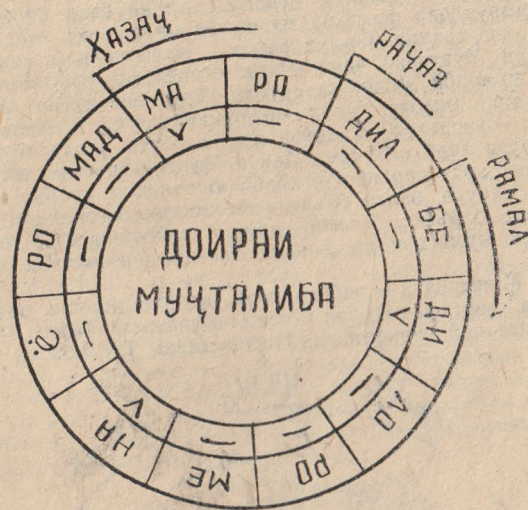
Рис III

Баҳрҳои доираҳои Мухталифа ва Мўъталифа, ба истиснои баҳри Мадид, дар шеъри араби аз замони қадим то имрӯз ниҳоят зиёд истеъмол гардидаанд.

³³ Доираи Мучталиба (чалбшуда, кашидашуда), доираи сеюми арӯзи Халил ибни Аҳмад буда, баҳрҳои Ҳазач, Рамал, Раҷазро дар бар мегирад. Дар арӯзи тоҷикӣ бошад ин доира дар ҷои аввал меистад. Ин анъанаро Шамси Қайси Розӣ ибтидо гузоштааст, ки ду доираи аввали Халилро аз арӯзи тоҷикӣ соқит кардааст, зеро баҳрҳои он доираҳо дар шеъри тоҷикӣ мустаъмал нестанд. Шамси Қайси Розӣ номи доираи Мучталибаро тағйир дода, Мўъталифа номидаст. Шакли доира бо аломатҳои ҳаракат чунин мешавад:

Рис IV

Баҳрҳои доираи Мучталиба, махсусан, Ҳазач дар шеъри араби, кам истеъмол буда, баръақсе дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ аз серистеъмолтарин баҳрҳои арӯз ба ҳисоб меравад ва вазнҳои фаръии зиёд доранд, ки низ серистеъмоланд.

³⁴ Сохтани баҳрҳои нав ва ё кӯшиши сохтани доираҳои нав далели онанд, ки арӯзи Халил Ибни Аҳмад дар шеъри тоҷикӣ ба таври сунъӣ ҷорӣ нагардида, балки широну олимони ин арӯзро ба шеъри забони форсӣ дари тоҷикӣ мубоҳиқ намуданд. Вазнхоеро, ки дар ин шеър буданду дар арӯзи Халил ибни Аҳмад ному нишон надоштанд, худ муайян карда, ба арӯз дохил гардониданд. Муаллифи ақсари рисолаҳо ин чизро қайд кардаанд. Масалан: Шамси Қайси Розӣ навиштааст: «Ҳазачро се баҳр ниҳодаанд: баҳри солим ва баҳри макфӯф ва баҳри аҳраб. Ва Раҷазро ду баҳр кардаанд: ниҳодаанд; баҳри солим ва баҳри матвӣ. Ва Рамалро ду баҳр кардаанд: баҳри солим ва маҳбун. Ва саволими ҳар се баҳро дар доираи ниҳодаанд: ва музохафоти онро дар доираи дигар ниҳода». Насируддини Тӯсӣ доираи макфӯфи Ҳазач, матвӣ Раҷаз ва маҳбуни Рамалро кашида исбот кард, ки муносибати эҷодкорона ба арӯз имконпазир аст. Халил ибни Аҳмад дар ин доира шаш баҳро ҷой дода буд. Дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ бошад, бештари ин баҳро дар шакли музохаф истеъмол мешаванд ва шакли солим надо-

⁴⁰ Маълум аст, ки «Меъёр-ул-ашъор» рисолаест, ки онди арӯзи араби ва форси-тоҷики таълиф шудааст ва Насируддини Тӯси миёни номи доираҳо, баҳрҳо, зихофҳо ва умуман истилохоти арӯзи тафовути ҷидди нагузоштааст. Ба арӯзиён пӯшида нест, ки номгузории Шамси Қайси Розӣ онди доираҳои арӯз қабул шуда, то имрӯз давом дорад. Агар муаллифи «Меъёр-ул-ашъор» Муҷталибаи солима гӯяд, Шамси Қайс Муҷталифа.

Ҳамин тариқ Муштабаҳаи мусаммана — Муҷталифа, Муштабаҳаи мусаддаса-Мунтазиа, Муттафика-Муттафика омадааст, Шамси Қайси Розӣ Муҷталибаи Музохафаи Насируддини Тӯсиро дар «Ал-мӯъҷам» ҷой надода, имкони чунин доираро таъкид кардааст. Усули ташкили доираҳо дар ҳар ду рисола низ якхела буда, фақат дар ном фарқ мекунад. Илова бар ин, Шамси Қайси Розӣ мақсади худро бо мисолҳо шарҳу тавзеҳ дода, Насируддини Тӯси мӯъҷазбаёнро ихтиёр кардааст.

⁴¹ Маҳбун — зихофе, ки дар натиҷаи гузаронидани амали ҳабн ҳосил шудааст. Ҳабн — партофтани ҳарфи дуҷуми рукни солим, агар сокин ва ҳарфи дуҷуми сабаб бошад. Ё ба ибораи дигар, агар ҳичои якуми рукн ҳичои дароз бошад, ҳарфи дуҷумро мепартоем ё умуман ҳамон ҳичои дарозро кӯтоҳ мекунем, ки дар натиҷа аз мустафъилун мафӯйлун, аз фӯйлун — фаъилун ва мафъӯлоту — фаъӯлоту, аз фӯйлотун — фаъилотун, ба вучуд меоянд, ки онҳоро маҳбун меноманд.

⁴² Матвӣ — зихофе, ки дар натиҷаи гузаронидани амали тайй ҳосил мешавад. Тайй — партофтани ҳарфи чоруми рукн, ба шарте ки агар сокин ва ҳарфи дуҷуми сабаб бошад. Аз мустафъилун муфтаъилун, аз мутафӯйлун — мутафъаилун, аз мафъӯлоту — фӯйлоту ҳосил мешавад, ки онҳоро матвӣ меноманд.

⁴³ Макбуз — зихофе, ки дар натиҷаи амали қабз ба вучуд омадааст. Қабз — партофтани ҳарфи панҷуми рукни солим аст, ба шарте ки ҳарфи сокин ва дуҷуми он сабаб бошад. Агар ин амалро дар рукҳои фаъӯлуну мафӯйлун гузаронем, аз фаъӯлун фаъӯлу, аз мафӯйлун мафӯйлун ҳосил мешавад.

⁴⁴ Макфуф — зихофе, ки бо таъсири амали қафф ҳосил шудааст. Қафф — партофтани ҳарфи ҳафтуми рукни солим аст, ба шарте ки ҳарфи сокин ва дуҷуми сабаб бошад. Мас. аз мафӯйлун — мафӯйлун, аз фӯйлотун — фӯйлоту, аз мус-тафъи-лун мус-тафъи-лу ба вучуд меояд.

⁴⁵ Максур — зихофе, ки бо таъсири амали қаср ҳосил шудааст. Қаср — партофтани ҳарфи сокини сабаби ҳафиф ва сокин гардонидани ҳарфи мутаҳарриқи боқимонда. Ба таври дигар гӯем, агар аз ҳичои дароз ҳарфи якумро нигоҳ дошта, садоноки кӯтоҳ ва овози охири ӯ садоноки дарозро партоем, аз фӯйлотун — фӯйлот, аз фаъӯлун — фаъӯл, аз мафӯйлун мафӯйл ё фаъӯлон ҳосил мешавад.

⁴⁶ Маҳзӯф — зихофе, ки бо таъсири амали ҳазф ҳосил шудааст. Ҳазф — партофтани сабаби ҳафиф аз рукне, ки арӯз ё зарби байт бошад. Мас. аз мафӯйлун фаъӯлун, аз фӯйлотун фӯйлун, аз фаъӯлун фаъӯл ё фаъал ҳосил мешавад, ки онҳоро маҳзӯф меноманд.

⁴⁷ Музмар — зихофест, ки дар натиҷаи амали измор ҳосил шудааст.

⁴⁸ Маъсуб, зихофест, ки тавассути гузаронидани амали асб ҳосил шудааст.

⁴⁹ Ҳарм — партофтани ҳарфи якуми мутаҳарриқи рукн аз аввали байт ва зихофи онро аҳрам меноманд.

⁵⁰ Аслам (бо «се»-и сенукта), зихофест, ки тавассути амали ҳарм ба вучуд меояд.

⁵¹ Аъсаб — ҳамин тавр (яъне бо сод) дар нусхаи асл омадааст. Лекин аз решаи «асб» маъсуб ҳосил мешавад. Дар асл ин калима «аъзаб» (бо «зод») буда, зихофест, ки бо таъсири азб ҳосил мешавад.

⁵² Мавфур — рукнест, ки дар он ҳарм ҷоиш бошад ҳам, онро ҳарм нақунанд.

⁵³ Мақтӯъ — зихофест, ки ба иллати қатъ ҳосил мешавад. Қатъ — партофтани ҳарфи сокини ватади маҷмӯъ ва сокин гардонидани ҳарфи пеш аз он аст.

⁵⁴ Аҳазз — зихофест, ки бо иллати ҳазз ҳосил мешавад. Ҳазз бошад партофтани ватади маҷмӯъ аз рукни, яъне аз охири рукн як ҳичои кӯтоҳ ва як ҳичои дароз партофта.

⁵⁵ Мушаъас — зихофест, ки бо иллати ташъис ҳосил шудааст.

⁵⁶ Заҷҷоҷ — Абӯ Исҳоқ Иброҳим ибни Муҳаммад ибни Ас-сарӣ ибни Саҳл аз-Заҷҷоҷ (ваф. 923), забониносо ва арӯздони араб, дар Бағдод ба дунё омада, дар ҳамон ҷо аз олам гузаштааст. «Ал-Иштиқоқ», «Шарҳи аб-Ҷи Сибавайҳи», «Ал-арӯз», «Ал-Қавофӣ», «Халқ-ул-инсон», «Қитоб маонӣ-л-Қуръон» ва ғайра аз таълифоти ӯст.

Арӯзиёни баъдина Заҷҷоҷро бехтарин арӯздон ҳисобида, гуфтаҳои ӯро дар мавридҳои зарурӣ далел меоранд.

⁵⁷ Мавқуф — зихофест, ки бо таъсири амали вақф ҳосил шудааст. Вақф — сокин гардонидани ҳарфи охири ватади мафрук дар охири рукн, яъне як ҳичои дарозу як ҳичои кӯтоҳро ба яку ним ҳичо табдил додан. Агар ин амалро дар рукни мафъӯлоту (— у) гузаронем, мафъӯлот (—) боқӣ мемонад.

⁵⁸ Максӯф — зихофест, ки бо иллати касф ҳосил мешавад. Касф — партофтани ҳарфи мутаҳарриқи ватади мафрук аз охири рукн. Ин зихоф дар рисолаҳо бо номи «қашф» ва рукнаш «мақшуф» омадааст.

⁵⁹ Аслам (бо «сод»), зихофест, ки бо иллати салм ҳосил шудааст. Салм — партофтани ватади мафрук аз охири рукн, яъне партофтани як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ аз охири рукн.

⁶⁰ Ҳазм — дар баъзе баҳрҳои шеърҳои араби гоҳе дар аввали байт якду ё се-чор ҳарф зиёдатӣ меояд, ки берун аз вазн аст ва он ҳарф ё ҳарфҳо ба ягон рукн тааллуқ надоранд. Насируддини Тӯси мушоҳидаашро қайд кардааст, ки ин тағйир ба худӣ байт тааллуқ дорад, на ба рукно.

⁶¹ Мусаббағ — зихофест, ки дар натиҷаи гузаронидани амали тасбеғ ҳосил мешавад. Тасбеғ — афзудани як ҳарфи сокин ба охири рукн, ба шарте ки он сабаби ҳафиф бошад. Мас., фӯйлотун — фӯйлотун мешавад. Баъзеҳо ин амалро «исбоғ» номидаанд.

⁶² Музол — зихофест, ки бо таъсири амали изолат ҳосил мешавад. Изолат — афзудани ҳарфи сокин ба рукне аст, ки охираш ватади маҷмӯъ бошад. Агар як ҳичои дарозро ба яку ним ҳичо табдил диҳем, музол мешавад. Мас., мутафӯйлун — мутафӯйлун, мустафъилун — мустафъилун, фӯйлун — фӯйлун. Изолату тасбеғ қариб як аст, барои ҳамин баъзе муаллифони рисолаҳои арӯз ҳар дуру дар зерин як мафҳум шарҳ дода, ё тасбеғ ё изолат номидаанд.

⁶³ Мураффал — зихофест, ки бо иллати тарфил ҳосил шудааст. Тарфил — афзудани як сабаби ҳафиф ба охири рукн, яъне дар рукн як ҳичои дароз зиёд мегардад.

⁶⁴ Муарро — рукне, ки аз таъсири иллати зиёда солим мондааст. Муарро синоними сахҳ аст.

⁶⁵ Асрам — зихофест, ки бо таъсири амали сарм ҳосил мешавад. Ин зихоф дар асл, аслами макбуз буда, як ном дорад, ки асрам аст.

⁶⁶ Аштар — номи зихофест, ки бо таъсири амали шатр ҳосил мешавад.

⁶⁷ Рукни фӯйлотунро вобаста ба таркиби аҷзо ду ҳел менависанд: фӯило-тун ва фӯи-ло-тун. Дар навишти аввал ватади маҷмӯъ буда, дар мобайн воқеъ аст, дар рукни дуҷум ватади мафрук ва дар аввал омадааст. Ин ду рукн як ҷиз бошад ҳам, дар ташкили зихофҳо каме фарқ мекунад. Барои ҳамин арӯзиён онҳоро нигоҳ доштаанд. Муаллиф фӯйлотунро маҷмӯъи гуфта,

рукни аввалдор дар назар дорад. Ин рукни асосии бахри Рамал буда, руки ни дюом мунфасила ном дошта, дар бахрҳои Қариб, Музореъ, Мушокил нишгирок менамояд.

⁶⁸ Машкул — зихофест, ки аз амали шакл ҳосил мешавад.

⁶⁹ Рукни мустафилун (— у —) низ ду ҳел навишта мешавад: мус-тафъи-лун ва мус-тафъ-илун. Дар ин ҷо низ айнан усули фо-ило-туи ни фои-ло-туи ҳукмфармоист. Мақсади муаллиф ҳамон аст, ки ватадаш, яъне «ъилун», ватади маҷмӯъ аст.

⁷⁰ Махбул — зихофест, ки бо таъсири амали ҳаёл ҳосил мешавад.

⁷¹ Бояд қайд кард, ки чунин шарҳ чандон сахех наменамояд, зеро агар харфҳои «син»-у «то» аз мустафилун гирифта шавад, муфъилун (— у —) мемонад, ки махбул намешавад. Шояд муаллиф дар назар дошта бошад, ки аз мустафилун муфъилун боқӣ мемонад ва ба ҷояш рукни мустаъмали фаъилатун (у у у —)-ро гузошта махбул меноманд.

⁷² Дар матни китоб мустафилун омадааст, мо мустафилу навиштем, зеро муаллиф ин зихофро макфуф номидааст. Макфуф ин кӯтоҳ шудани ҳичой охир аст. Агар мо ин рукиро ба таври мус-тафъ-илун нависем, аз он макфуф берун намеояд, чунки дар илми арӯз кафф зихоф аст, на иллат. Зихоф фақат дар сабаб ба вучуд меояд, аммо илун ватад аст. Агар рукиро ба шакли мус-тафъи-лун нависем, аз он макфуф ҳосил мешавад, чунки «лун» сабаб аст. Барои ҳамин, арӯзиён дар асоси ҳамин қоида ду тарзи навишти мустафилунро нигоҳ доштаанд.

⁷³ Дар матни китоб «файлотун» аст ва он махбун аст. Аммо махбуни мафъӯлоту фаълоту мешавад, ки ҳуди муаллиф зери рақами 1 овардааст. Аз ин рӯ, мо «файлоту»-ро илова кардем, ки шакли овозии зихофи махбуни матвий аст.

⁷⁴ Манқус — зихофе, ки бо амали нақс ҳосил мешавад.

⁷⁵ Мактуф — зихофест, ки бо таъсири амали қатф ҳосил мешавад.

⁷⁶ Ақсам — зихофест, ки бо таъсири амали қасм ҳосил мешавад.

⁷⁷ Аҷамм — зихофест, ки бо таъсири амали ҷамам ҳосил мешавад.

⁷⁸ Аъқас — зихофест, ки бо таъсири амали ақс ҳосил мешавад.

⁷⁹ Мавқус — номи зихофест, ки бо таъсири амали вакс ҳосил мешавад.

⁸⁰ Дар нухси муаллиф «фаълун» омадааст ва онро музмари мактӯ-номидаанд. Дар асл бошад, мутафоилун тавассути гузаронидани амали измор мустафилун мешавад ва музмар бо қатъ шакли мустафилро мегирад, ба ҷои он руки мустаъмали мафъӯлунро гузошта мактӯи музмар меноманд. Шояд «мафъӯлун»-ро котибон сахван «фаълун» навишта бошанд, зеро «фаълун»-ро ҳуди Насируддини Тӯсӣ зери рақами 7 шарҳ додааст.

⁸¹ Таскин — дар илми арӯз тағйироти рукиро гӯянд ва он ҷи ки ба он дучор шавад, мусаккан номанд. Таскин ҳамчун истилоҳоти арӯзӣ фақат дар ин асар дучор шуд. Таскин аслан истилоҳи фонетикӣ мебошад. Шарҳи Насируддини Тӯсиро бо ин мисол фаҳмондан мумкин аст: Муханнақ — зихофест, ки таҳқиқ шудааст. Таҳқиқ низ мисли амали хари аст ва дар ашъори араб ин зихофро фақат дар рукни аввали байт истифода мебаранд, аммо дар шеъри форсӣ-тоҷикӣ ин зихофро дар ҳамаи рукиҳои байт, яъне дар садру ибтидою арӯзу зарбу ҳашвайн ҷой медиҳанд. Агар ин зихоф дар аввали руки ояд, аҳрам, дар рукиҳои дигар ояд, муханнақ номида мешавад.

⁸² Аъраҷ — Насируддини Тӯсӣ мафъӯлонро, ки аз мустафилун ҷудо мешавад, чунин номидааст.

⁸³ Матмус — зихофест, ки бо таъсири амали тамс ҳосил мешавад.

⁸⁴ Мадрус — номи дигари маҷхуфи мусаббағ.

⁸⁵ Азалл — номи дигари аҳтам.

⁸⁶ Маҷбуб — зихофест, ки бо таъсири амали ҷабб ҳосил мешавад.

⁸⁷ Фаълон — дар «Меъёр ул ашъор» мушаъси максур ва дар «Ал-мӯъҷам» аслами мусаббағ номида шудааст, ки ҳарду ном дуруст аст.

⁸⁸ Байти зикришуда қариб дар тамоми китобҳои арӯзӣ ҳамчун шохиди бахри Тавил омадааст. Насируддини Тӯсӣ низ гуфтааст: «...абёти арӯзи араб ҳамеша ҳамон абёт оваранд, ки Халил ибни Аҳмад овардааст... Пас мо низ ҳамон абёт биайниҳо (айнан) биёвардем». Ба қавли Замахшарӣ, ин байт ба шоири давраи ҷоҳилияи араб — Тарафа ибни Абд (а. б.) тааллуқ дорад.

⁸⁹ Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ, ин байт аз қасида — муаллакаи шоири а. б. Тарафа ибни Абд аст.

⁹⁰ Ин байт дар «Ал-қустос-ул-мустақим фӣ илм-ил-арӯз» (Бағдод, 1969, ҷопи интиқодӣ, сах. 97) оварда шудааст, аммо муаллифи онро зикр накардаанд.

⁹¹ Мақсади Насируддини Тӯсӣ руки сеюми мисраъи дуюми байт — «алайя» (у — у) аст, ки пеш аз руки охири мисраъи дуюми байт, яъне зарб омадааст. Рукни сеюми мисраъи дуюм аз зихофи макбуз — фаъӯлу (у — у) сохта шудааст.

⁹² Мусаммаат — санъати шеъриест, ки шоир ҳар байтро ба ҷаҳор қисм ҷудо карда, дар охири се қисм саҷъ нигоҳ дорад ва дар қисми ҷаҳорум кофия биорад.

⁹³ Мувофиқи маълумоти Замахшарӣ дар «Ал-қустос-ул-мустақим фӣ илм-ил-арӯз» ин байт ба Мухалхил (ваф. 530) тааллуқ дорад.

⁹⁴ Муаллифи ин байт маълум нест, аммо ба гуфтаи Замахшарӣ, онро муаллифони фарҳангҳо ва дигар китобҳои илмӣ дар асарҳои хеш чун шохид овардаанд.

⁹⁵ Муаллифи ин байт низ маълум нест.

⁹⁶ Муаллифи ин байт низ маълум нагардид.

Зулфо — номи занест.

⁹⁷ Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ, ин байти шоири а. б. араб — Тарафа ибни Абд аст.

⁹⁸ Мувофиқи маълумоти Замахшарӣ, ин байти яке аз шоирони давраи ҷоҳилияи араб-Аддӣ ибни Зайд (ваф. 587) аст, ки ӯ муддате дар дарбори Хурмузи 4 Сосонӣ вазифаи котиби роҷро мекард.

⁹⁹ Бахри Мадид дар шеъри арабӣ хеле камистеъмол аст. Ба гуфтаи Замахшарӣ, Халил на барои шакли маштур (ҳар байт дорои се руки), балки барои маҷзӯ (ҳар байт дорои ҷор руки) аз шеъри арабӣ мисоле наёфтааст.

¹⁰⁰ Фароловӣ — Абӯабдулло Мухаммад ибни Мӯсо аз шоирони нимаи аввали асри X аст.

¹⁰¹ Аз рӯи гуфтаи Замахшарӣ, ин байт ба яке аз шоирони машҳури давраи ҷоҳилия, муаллифи яке аз муаллақаҳо — Зухайр ибни Абусулмо (530—627) мансуб аст.

¹⁰² Ин байтро ба шоири машҳури давраи ҷоҳилияи араб, муаллифи муаллакаи аввалин — Имруулқайс (500—540) нисбат медиҳанд.

¹⁰³ Муаллифи ин байт низ маълум нагардид.

¹⁰⁴ Муаллифи ин байт низ маълум нагардид. Ба гуфтаи Замахшарӣ, байти зерин ба шоирони гуногун нисбат дода шудааст.

¹⁰⁵ Муаллифи ин байт низ маълум нашуд.

¹⁰⁶ Муаллифи ин байт низ номаълум аст.

¹⁰⁷ Дар арӯзи арабӣ шакли мусаддаси бахри Баситро «мухаллаъ» ё «мухаллаи Басит» меноманд. Мухаллаъ инчунин номи зихофест, ки дар натиҷа ба руки мустафилун гузаронидани амалҳои ҳаби ва қатъ ба вучуд меояд ва шакли овозии он фаъӯлун (у —) аст.

¹⁰⁸ Муаллифи ин байт низ маълум нест.

¹⁰⁹ Бино ба маълумоти Замахшарӣ, ин байт ба яке аз шоирони машҳури давраи ҷоҳилияи араб, муаллифи муаллакаи аввалин — Имру-улқайс (500—540) тааллуқ дорад.

¹¹⁰ Муаллифи ин байт низ маълум нашуд.

- 111 Муаллифи ин байт низ номаълум мебошад.
- 112 Ин байт ба шоири давраи ҷоҳилияи араб, муаллифи яке аз муаллақоҳо — Антара ибни Шаддоди Абсӣ (525—615) тааллуқ дорад.
- 113 Байти зикршуда аз қасидаи шоири бузурги давраи Умавиён — Гибс ибни Ғавс ибни Султ машхур ба ал-Ахтал (640—710) аст.
- 114 Муаллифи байт маълум нашуд.
- 115 Муаллифи ин байт низ маълум нест.
- 116 Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ дар «Ал-Кустос-ул-мустақим фӣ илм-ил-арӯз», ин байт ба Зухайри Абӯсамо тааллуқ дорад.
- 117 Муаллифи ин байт маълум нашуд.
- 118 Муаллифи ин байт низ маълум нест.
- 119 Ҳарчанд ин байт дар китобҳои адабиётшиносӣ бо шаклҳои мухталиф омадааст, аммо муаллифи он маълум нест.
- 120 Муаллифи ин байт низ маълум нест.
- 121 Ҳарчанд дар китоб (махзул) бо «хе»-и ҳутӣ омадааст, аммо ин ғалат аст, зеро асли калима «ҳазл» аст, ки дар натиҷа зихоби махзул ба вуҷуд меояд.
- 122 Ҳарчанд муаллиф ин байтро барои мисоли «харду (яъне арӯзу зарб) мактӯъ» овардааст, лекин арӯзи байт, яъне рӯки охири мисраъи аввал солим аст: («наравад зи дил» — мутафонлун).
- 123 Мувофиқи маълумоти Замахшарӣ, ин байт аз шоирони давраи ҷоҳилияи араб буда, қариб дар тамоми рисолаҳои оиди арӯзи арабӣ омадааст. Муаллифаш номаълум. Амлоҳ ва Ғайр номи мавзехоест дар Арабистон.
- 124 Муаллифи ин байт маълум нест.
- 125 Ҳарчанд Насируддини Тӯсӣ таъкидан мегӯяд, ки «дар охири ин вази (яъне Ҳазачи мусаммани солим) мусаббағ наёяд», Ҳазачи мусаммани мусаббағ аз ибтидои шеър шоирӣ ба забони дарӣ-тоҷикӣ то имрӯз дар байни шоирон мутадовил аст.
- 126 Ин мисраъи аввали шеъри машхури Рӯдакӣ, ки ҳамаи байтҳои он дар вази Ҳазачи мусаммани солим эҷод шудааст. Насируддини Тӯсӣ мисраъи аввали онро ба ду қисм ҷудо карда чун мисоли баҳри Ҳазачи мурбабъи солим овардааст. Мо онро дар шакли аввала нигоҳ доштем.
- 127 Дар китоб баъди ин харфҳои тартиби ҳисоби абҷад оварда шудаанд. Мо харфи якуми гуруҳи аввалро бо «й» ва гуруҳи дуюмро бо «к» ишорат намудем, яъне 11-ро «й», 12-ро «йб», 13-ро «йҷ», 14-ро «йд», 15-ро «йх», 16-ро «йв», 20-ро «к», 21-ро «ка», 22-ро «кб» ва ғайра гуфтем.
- 128 Дар илми бадеъӣ классикӣ рубоiero номанд, ки мисроъи сеюми он қофия надошта бошад.
- 129 Азбаски Раҷаз дар доира мусаддас аст, манҳуки он шакли мусанноро мегирад, яъне ҳар мисрӯ аз як рӯки иборат мешавад.
- 130 Муаллифи ин байт низ номаълум мебошад.
- 131 Муаллифаш маълум нест.
- 132 Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ, ин байт ба яке аз шоирони урҷузасарои араб — Ал-Аҷҷоҷ (ваф. 715) тааллуқ дорад.
- 133 Муаллифи асоси ин байт маълум нест. Дар маъхазҳои арабӣ ба шоирони гуногун нисбат дода мешавад.
- 134 Абдусамад ибн Мӯъзили Раҷазӣ яке аз шоирони асри 9 араб буда, дар ҳаҷв дастӣ тавоно доштааст.
- 135 Азбаски баҳри Раҷаз дар доираи арӯзи араб мусаддас аст, маштури он мусаллас аст. Ба ин маънӣ, ки ҳар байт аз се рӯки иборат аст, онҳоро шартан ду мисраъ мехисобанд.
- 136 Бадеи Балхӣ-Абӯмуҳаммад Бадеъ ибни Муҳаммад ибни Маҳмуди Балхӣ — яке аз шоирони нимаи дуюми асри X форс-тоҷик, ҳам ба тоҷикӣ

ва ҳам ба арабӣ шеър мегуфт. Муддате дар хизмати амири Ҷағонӣ-Абӯяхё Тоҳир ибни Фазл (ваф. 991) будааст.

137 Муаллиф таъкид кардааст, ки ҳар байт аз як рӯки иборат аст, барои ҳамаи мо ҳар рӯкиро ду тақсим намуда, шеърро ба ҳамаи шаклҳои навиштем.

138 Дар мисраъи дуюм, дар калимаи дил бандаки «ам»-ро дар қавсайи илова намудем, то ки вази сахех шавад.

139 Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ ин байт ба Адди ибни Зайд тааллуқ дорад, ки ӯ онро хангоми дар маҳбас буданаш навишта ба подшоҳи давраи ҷоҳилияи араб — Нуъмон ибни Муъиз фиристонидааст.

140 Ин байт ба қалами шоири маддоҳи давраи ҷоҳилияи араб — Абид ибни Ал-Абрас (ваф. 554) тааллуқ дорад, ки ӯ аз тарафи ҳокими ҳамамон замон — Муъиз ибни Моиссамо кушта шуд.

141 Ин байт ба шоири машхури араб — Имруулқайс нисбат дода шудааст.

142 Муаллифи байт маълум нест. Асфон — номи деҳаест дар қарибии Макка.

143 Муаллифи байт номаълум.

144 Муаллифи ин байт низ номаълум мебошад.

145 Аз рӯи талаботи вази дар мисраъи дуюм ду ҳиҷо (яке дарозу яке кӯтоҳ) камӣ мекунад. Барои ҳамаи мо калимаи «роз»-ро дар қавсайи илова намудем.

146 Ҳарчанд муаллиф мегӯяд, ки «арӯз — солим ва зарб — мусаббағ» аммо зарби ин байт мақсур аст, яъне аз зихофи фоилон иборат шудааст.

147 Муаллиф менависад: «зарб (яъне рӯки охири мисраъи дуюм) — мушаъасс», аммо тамоми рӯкҳои байт дар асоси рӯки солими баҳри Рамал — фоилотун (— у —) сохта шудааст, яъне номи баҳри Рамали мусаддаси мушаъасс не, чи хеле қу муаллиф таъкид кардааст, балки Рамали мусаддаси солим мебошад.

148 Агар ин байтро тақтеъ кунем, вази он ба шарҳи муаллиф мувофиқат намекунад, зеро мувофиқи таъкиди муаллиф, рӯкҳои охири ҳарду мисраъ (яъне арӯзу зарб) бояд аз зихофи мушаъасс (мафъулун) сохта шавад. Арӯзу зарби ин байт бошад рӯки солим — фоилотун аст. Илова бар ин, вази мисроъи — дуюм ба афоили Рамали мусаддаси мушаъасс ё солим умуман мувофиқат намекунад, яъне нокис мебошад.

149 Рӯки охири мисраъи дуюм, яъне зарб ба гуфтаи муаллиф мувофиқат намекунад, чунки шакли овози зихофи мақсур фоилон (— у ~) аст, аммо дар ин ҷо фоилун (— у —) омадааст, ки махзуф аст.

150 Вази ин байт низ ба гуфтаи муаллиф мувофиқат намекунад, зеро муаллиф арӯзи байтро (яъне рӯки охири мисраъи аввали байтро) махзуф ё мақсур мегӯяд, аммо дар мисол рӯки солим омадааст.

151 Ҳарчанд муаллиф навиштааст, ки «арӯз ва зарб ҳарду — маҳбун», аммо рӯкҳои охири байт ба гуфтаи муаллиф мувофиқат намекунад, зеро аз тақтеъи байт маълум мегардад, ки вази рӯки охири мисраъи аввал, яъне арӯз аз афоили «фаълон» (—) ташкил ёфтааст, шакли афоили зихофи маҳбун бошад, фаълотун (уу —) аст. Дар ин мисол фақат рӯки охири мисроъи дуюм, яъне зарб аз зихофи маҳбун — фаълотун (уу —) сохта шудааст, дар рӯки охири мисраъи аввал, яъне арӯз бошад фаълон (—) омадааст, ки зихофи аслами мусаббағ аст.

152 Панҷум — аз рӯи тартиби харфҳои абҷад ин ҷо бояд «х»-и ҳавваз бошад. Ба гумони мо, ин харфҳо ба арабӣ мисли панҷ (V) менависанд, ба иштибоҳ онро «панҷум» хондаанд.

153 Дар ҳақиқат, дар ин вази ҳеҷ гуна зихофи абтар иштирок надорад. Вази байт — Рамали мусаммани маҳбуни махзуф аст ба ин тарик: фаилотун/фаилотун/фаилотун/фаилун.

¹⁹³ Арӯзу зарби ин байт аз зихофи махбун иборат аст, «фаилотун», ин махбуни максур (фаилон).

¹⁹⁴ Вакте ки муаллиф мегӯяд: «арӯз ҳамон ва зарб махбуни максур» вай ду чизро дар назар дорад, ки аз ҳам фарқ доранд. Ва «ҳамон» гуфта ни ӯ рукни арӯзи байти болоиро мефаҳмонад. Дар байти болоӣ, дар ибори «махбуни максур» котиб «максур»-ро илова кардааст, аз ин рӯ, онро «махбун» бояд хонд.

¹⁹⁵ «Коф» ва «нун», яъне «кун» — феъли амр аст, аз «кона» — «будан», ки маъноӣ «бибош»-ро дорад.

¹⁹⁶ Ин байт ба шоири давраи чоҳилияи араб — Бишр ибни Абӯҳозим (ваф. 533) тааллуқ дорад.

¹⁹⁷ Мувофиқи гуфтаи Замахшарӣ ин байт аз шеъри шоири давраи чоҳилияи араб аст, ки аз Хузайл будааст. Мутаассифона, номи ӯ маълум нашуд.

¹⁹⁸ Муаллифи байт маълум нест.

¹⁹⁹ Муаллифи ин байт низ маълум нест.

²⁰⁰ То ин чо тартиб аз рӯи харфҳои абҷад буд ва боз ба ҷои харфҳои «х» ва «в» — «панҷум» ва «шашум»-ро навиштаанд.

²⁰¹ Муаллифи байт маълум нест.

²⁰² Муаллифи ин байт низ маълум нест.

²⁰³ «Роҳи Аъшо», яъне роҳи равнши шоири давраи чоҳилияи араб-Маймун ибни Қайс маъруф ба Аъшон Қайс (ваф. 629), ки қасидаи «Ломия»-и ӯ дар байни арабу аҷам хеле машҳур аст.

²⁰⁴ Ба гумони мо, дар ин чо низ котибон «х»-и хаввазро «панҷум» навиштаанд.

²⁰⁵ Арӯзи ин байт, яъне рукни охири мисраъи аввал аз рукни солим (фоилун) не, балки аз зихофи махбун — фаилун сохта шудааст.

²⁰⁶ Қасидае, ки муаллиф дар ин фасл шарҳ доданист, яъне берун аз вазн зиёд кардани як ё зиёда харфҳо дар китоб бо номи харм омадааст. Аник, ки ин сахви котибон буда ва мо онро хазм ислоҳ кардем.

²⁰⁷ Сариб — номи кӯҳест дар Арабистон.

²⁰⁸ Ин абёт ба халифаи ҷаҳоруми рошидин — Алӣ ибни Абӯтолиб тааллуқ дорад.

²⁰⁹ Аҳрам — бояд сахви котибон бошад, аҳрам, не, балки «аҳзам» аст, зеро муаллиф «аҳрам» (бо «р») -ро пештар шарҳ дода буд ба маънии девори бинбурида.

²¹⁰ Агар байти болоиро, ки дар авзони мутақориб (ба ҳам наздик) гуфта шудааст, тактеъ кунем:

мафъулун/мафъулун/мафъулун/фаъ

————— (у —————) —

бахри Ҳазачи мусаммани аҳрами муҳаннаки абтар (яке аз авзони рубой) ҳосил мешавад, агар ҳамон байтро ба таври:

фӯзилун/фӯзилоту/мафъулун/фаъ

— у — (— у —) —————) —

тактеъ кунем, баҳри Мунсарехи мусаммани марфӯъи матвӣ мактӯъи манхур ба вучуд меояд: агар онро ба таври:

фӯзилотун/мафъулун/ фаълун

— у ————— (у — у —) —————

тактеъ кунем, яке аз навъҳои баҳри Хафиф-Хафифи мусаддаси махбуни аслам ҳосил мешавад.

²¹¹ Муаллифи ин байт маълум нест.

²¹² Дар вазни аввали баҳри Тавил рукни охири мисраъи аввал, яъне арӯз аз зихофи макбуз, аммо зарб аз рукни солим таркиб ёфтааст. Арӯзу зарби байти аввали байти поёнӣ солим аст, барои он ки матлаи шеър аст. Рукни охири мисраи дуҷуми байти дуҷуми шеъри поёнӣ, яъне зарб — «умо-

ну» (фаълун) махзуф аст ва вазни сеюми баҳри Тавил низ чунон мебошад.

²¹³ Мафҳуми харф дар забоншиносии арабӣ ҳам ба маънии «харф» ва ҳам «овоз»-и имрузаи тоҷикӣ қор фармуда мешавад, аммо ҳаракат харф на буда, фақат овоз («а», «и», «у») аст ва дар баъзе фарҳангҳо, алифбоҳо ва ғ. барои ифодаи хатти онҳо аломатхоро истифода мебаранд. Мафҳумҳои харф ва ҳаракат ҳамчун унсурҳои кофия низ ба қор меравад.

²¹⁴ Насируддини Тӯсӣ дар ин чо таърифи классикии кофияро овардааст, аммо ин таърифи кофия не, балки таърифи худуди кофия мебошад. Каме қафотар ӯ кофияро таъриф мекунад.

²¹⁵ Мутақовис (рӯи ҳам қабат-қабат ҳобида, анбӯхи ба ҳам печида), навъи пурраи кофия аст, ки ҳамаи унсурҳои кофияро дарбар мегирад. Аз ҷор харфи мутақарриқ, ки дар байни ду сокин воқеанд, иборат аст.

²¹⁶ Мутароқиб (анбӯхе, ки рӯи ҳам тарқиб ё савор шуда), навъи кофияест, ки аз се мутақарриқ, ки байни ду сокин воқеанд, иборат аст.

²¹⁷ Мутародиф (мачмуъе, ки яке ба дигаре пайваст шуда), кофияест, ки аз ду мутақарриқ байни ду сокин иборат аст.

²¹⁸ Мутавотир (бо фосилае аз пай ҳам рафта), навъи кофияест, ки аз як мутақарриқ байни ду сокин иборат мебошад.

²¹⁹ Мутародиф (аз пай якдигар рафта, савор шуда), навъи кофияест, ки аз ду сокини пай ҳам иборат аст.

²²⁰ СБКРФ — калимаи мураккабест, ки аз харфҳои охири номҳои харфҳои охири мутақовис, «с»-и охири Мутақовис, «Б»-и охири Мутароқиб, «К»-и охири Мутародиф, «Р»-и охири Мутавотир ва «Ф»-и охири Мутародиф.

²²¹ Максади муаллиф аз ин гуфтаҳо он аст, ки аз рӯи принцип 7 Халил ибни Аҳмад зихофхоро яқҷоя бо шакли солимашон дар як шеър омихта мумкин аст. Агар ин омезиш дар арқони охири байтҳо воқеъ гардад, чунон шаклро мегирад:

у у — (махбул)

— у у — (матвӣ)

— у — (солим)

у — у — (махбус)

Аз рӯи ин қоида метавонад, ки навъҳои зерини кофия Мутақовис, Мутароқиб ва Мутародиф дар як шеър истеъмол шаванд.

²²² Агар шоир зихофҳои махзул, музмар, мавқусро яқҷоя бо солим дар рукни охири байтҳои як қасида ба ҳам омезад, ашқоли зерин ҳосил мешавад:

— у у — (махзул)

————— у — (солим)

————— у — (музмар)

у — у — (мавқус)

²²³ Равӣ — харфи асосии решагии кофия. Аз таърифи Насируддини Тӯсӣ маълум аст, ки ин харф дар ҳар як кофияи байтҳои шеър хатман бояд соқор шавад.

²²⁴ Таъсис — яке аз унсурҳои кофия. Насируддини Тӯсӣ ин унсуро аз кофияи шеъри тоҷикӣ берун кардааст. Шамси Қайси Розӣ мегӯяд: «Бештари шуарои Аҷам таъсисро эътибор намедиханд».

²²⁵ Даҳил — яке аз унсурҳои кофия. Даҳил бо таъсис алоқаманд аст, аз ин рӯ, Насируддини Тӯсӣ онро аз ҷумлаи унсурҳои кофияи шеъри тоҷикӣ берун кардааст.

²²⁶ Ридф — дар кофияи арабӣ унсур ҳисоб меёбад ва фақат харфҳои мадд (о, й, ў) мешавад. Насируддини Тӯсӣ ин таърифро дар кофияи тоҷикӣ тағйир дода, дар он харфи моқаблаи равиро ридф меномад.

²²⁷ Васл яке аз унсурҳои кофияро номанд.

- ²²⁸ Хурӯҷ унсури охирини ҳарфни қофия аст.
- ²²⁹ Яъне ридфи арабӣ фақат «о», «й» ва «ӯ» мебошад, ки аз ридфи тоҷикӣ фарқ дорад.
- ²³⁰ «Ҳамало» ва «рахало» ба маънии «бардоштан» ва «рафтанд». Дар ҳарду калима «алиф» ишбӯй фатҳе набуда, балки аломати феъли замони гузаштаи шахси сеюм аст.
- ²³¹ ИСЛФЛҶ — ин ҳам калимаи мураккаби кӯтоҳкардашуда аст, ки муаллиф аз ҳарфҳои охири номҳои унсурҳои қофия, яъне ҳарфи «й»-и охири калимаи «равӣ», «с»-и охири калимаи «таъсис»-и, «л»-и охири калимаи «дахил», «ф»-и охири калимаи «ридф», «л»-и охири калимаи «васл» ва «ч»-и охири калимаи «хурӯҷ» сохтааст.
- ²³² Муаллиф бо овардани калимаҳои ғолӣ ва мутаодӣ ҳолатҳои иловакардани ҳарфе ё овозеро дар назар дорад, ки дар натиҷа онҳо боиси вайрон шудани вазн мегарданд. Муаллиф ин ҳолатҳоро хато ҳисоб мекунад. Ҳол он ки чунин иловаҳо баъзан ба хотири вазн ба амал меоянд ва онҳо хато нестанд. Мақсади мусанниф «ин»-и калимаи охири мисраъ мебошад, ки он ба вазифаи танвин омада, боиси ба вучуд омадани ду ғалат шудааст: 1) Мувофиқи қоида охири калимаи мисраъ дар чунин шакли грамматикӣ танвин намегирад. 2) Худи ҳамин «ин» боиси халалдор шудани вазни мисраъ гардидааст.
- ²³³ Аз ин ҷо сар карда муаллиф ба баёни унсурҳои навъи дуҷуми қофия мепардозад, ки садоннокхонд, аммо дар рисолаҳо онҳоро ҳаракатҳо меноманд.
- ²³⁴ Ишбӯё, дар қофия ҳаракати дахил бошад.
- ²³⁵ Ҳазв (дар паи касе ё чизе рафтани), дар қофия ҳаракати моқабли ридф аст.
- ²³⁶ Равӣ ҳарфи асосии қофия буда метавонад ду вазъият дошта бошад: сокин ва мутаҳаррик.
- ²³⁷ Маҷро — ҳаракати равини мутаҳаррик, ки мутлақ ном дорад.
- ²³⁸ Нафоз — дар луғат нуфуз кардан, гузаштан аст. Насируддини Тӯсӣ онро ҳаракати «х»-и мутаҳаррик меномад, лекин дар ҷумлаи унсурҳои қофияи тоҷикӣ намеорад. Дар асл ин унсур ҳаракати васл аст.
- ²³⁹ «Роҳати ман» ибораест, ки муаллиф аз ҳарфҳои аввали номи ҳаракатҳои қофия сохтааст, яъне ҳарфи «р»-и калимаи «рас», ҳарфи «и»-и калимаи «ишбӯё», ҳарфи «х»-и калимаи «хазв», ҳарфи «м» калимаи «маҷро», ҳарфи «н»-и калимаи «нафоз»-ро дар назар дорад. Ҳарфҳои аввали калимаҳои болоиро ба таври: РИҲТМН низ навиштан мумкин аст.
- ²⁴⁰ Қофияи мучаррад — қофияест, ки равини он танҳо буда, дар он дигар унсурҳо иштирок надоранд.
- ²⁴¹ Муассас — қофияест, ки таъсис дорад, аммо мурдаф — қофияи ридфнок аст. Калимаҳои «мурдаф» ва «мураддаф» дар хати арабӣ як хел навишта мешаванд. Дар ин ҷо «мурдаф» навиштани мо аз рӯи масдари «ирдоф» аст, ки муаллиф баъдтар онро таъкид кардааст. Ба ақидаи мо, дар тарзи навишти имрӯза, қофияе, ки ридф дорад, «мурдаф», ва қофияе, ки радиф дорад, «мураддаф» бояд навишта шавад.
- ²⁴² «Ҳомилуҳо» ба маънии «баранда» ё «соҳиби он», — «ҳо» бандакчиношини шахси сеюми танҳои занона мебошад.
- ²⁴³ Мақсади муаллиф «у»-и «қамару» аст, ки замма мебошад ва маҷро ҳисоб меёбад, аммо дар қофия чун садонки дароз, яъне «вов» мехонанд.
- ²⁴⁴ Ҳуруфи иллат, яъне ҳарфҳои «алиф»-у «вов»-у «ё» мебошанд.
- ²⁴⁵ «Ишбӯё» дар ин маврид ба маънои истилоҳи фонетикӣ омадааст, дар мисол бошад фатҳаи охир ишбӯё шуда ба «алиф» табиқ меёбад, ки онро рави насозанд.
- ²⁴⁶ «Зарбту Зайдо», яъне «Зайдро задам», «о»-и охир чун қоида тан-

- вини «ан» буда, «алиф» навишта онро «ан» мехонанд, аммо дар қофия фақат овози «о»-ро ифода мекунад.
- ²⁴⁷ «Ё»-и таънис — «ё»-и занонаест, ки дар охири феъли амр меояд.
- ²⁴⁸ Қофияи мавсул, қофияест, ки васл дорад.
- ²⁴⁹ «Х» дар калимаи «нобиҳи» ҳарфи решагест ва муаллиф масдари онро овардааст: «набоҳат» — «донишмандӣ». Мақсади муаллиф «х» аст, ки дар мисолҳои аввала ба вазифаи бандакчиношини ва дар мисоли ҳозир чун ҳарфи решагӣ омадааст.
- ²⁵⁰ Мақсади муаллиф «Эъломихи» — огоҳ кардани «у», «х» аст, ки дар ин ҷо бандакчиношин аст. Агар дар калимаҳои «нобиҳи» «х»-ро, ки ҳарфи решагӣ аст, рави ҳисоб кунем, пас онро бо «эъломихи» қофия кардан раво мебошад.
- ²⁵¹ «Лузуми мо ло ялзам» — аз ҷумлаи санъатхоест, ки шоир барои ороиши сухан оварад, ҳарчанд накунад ҳам, зарар надорад, зеро мақсади ӯ фақат ороиши сухан аст.
- ²⁵¹ Мавсули маҳраҷ — қофияест, ки дар он васл ва хурӯҷ иштирок дорад.
- ²⁵² Мавсули танҳо — қофияест, ки танҳо васл дорад. Дар ҳар навъи қофия будани рави шарт аст.
- ²⁵³ Дар китоб баъди навъи «х» тартиб аз рӯи рақам идома ёфтааст.
- ²⁵⁴ Қарибӣ-л-маҳраҷ — овозхое, ки талаффузи онҳо ба ҳамдигар наздиканд.
- ²⁵⁵ Иҷозат — яке аз айбҳои қофия ба шумор меравад, дар ҳолате ки қофияҳо ба ҳам наздик бошанд, мисли он ки ҳарфҳои рави аз «то» ва «то» ё «син»-у «сод» ва ғайра.
- ²⁵⁶ Тазмин — яке аз айбҳои қофия аст, ки калимаро ба ду қисм ҷудо карда, қисме дар як байт ва қисме ба байти дигар мегузaronанд.
- ²⁵⁷ Дар китоб «қоф» омадааст, аммо дар лафзи «суханаш жарф», яъне («суханаш амик»), ки як навъи калимаи мураккаби кӯтоҳкардашуда аст, «қарн» нест.
- ²⁵⁹ «Қа-л-мабнӣ-л-мабоин» ба маънии «чун калимаи мабнӣ». Калимаҳои «ро, ки дар шаклҳои мухталифи грамматикӣ сохти худро тағйир намедиханд, мабнӣ мегӯянд.
- ²⁶⁰ Дар матни китоб, дар ҳамин ҷо се нукта гузоштаанд, яъне ҳарфҳои қофияи форсиро панҷо гуфта, чор ҳарф оварда шудааст. Ҳарфи панҷум хурӯҷ мебошад.
- ²⁶¹ Тай — номи зихоф аст. Мақсади муаллиф ба садонки талаффуз кардани ду ҳарфи охирини «рост»-у «хост» мебошад.
- ²⁶² Ин ҷо ишора ба сермаъногии калима аст, яъне «боз» пешоянд, «боз» — исм.

МУНДАРИЧА

Насируддини Тӯси ва «Меъёр-ул-ашъор»-и ӯ	3
Мукаддима	14
Дар баёни моҳияти шеър ва зикри синооте, ки бад-он тааллуқ бошад	14
<i>Фасли аввал;</i>	
Дар ҳадди шеър ва таҳқиқи он	14
<i>Фасли дуюм;</i>	
Дар асбоби (сабабҳои) ихтилофи авзон ва қавофӣ дар луғот	17
<i>Фасли сеюм;</i>	
Дар зикри синоатҳо, ки шеърро бад-он тааллуқ бошад	18
Фанни аввал:	
Дар илми арӯз даҳ фасл аст	19
<i>Фасли аввал;</i>	
Дар ишорат ба аҷзон аввалии шеър ва он хуруф ва ҳаракат аст	19
Фасли дуюм;	
Дар қайфияти эътибори хуруфи мутаҳаррик ва сокин дар шеър ва ишорат ба тақтеъ	21
<i>Фасли сеюм;</i>	
Дар аҷзон сонияи шеър, ки аз хуруфи мутаҳаррик ва сокин муаллаф шаванд	24
<i>Фасли чаҳорум;</i>	
Дар арқони шеър, ки муаллиф бувад аз ин аҷзо	27
<i>Фасли панҷум;</i>	
Дар баҳрҳо ва давоир ва факки баҳрҳо аз яқдигар	29
<i>Фасли шашум;</i>	
Дар тағйироти арқону алқоб ва тафсили фурӯи ҳар яке аз усули арқон	40
<i>Фасли ҳафтум;</i>	
Дар тафсили авзони мустаъмал аз ҳар баҳре	52
Тавил	53
Мадид	55
Маклуби Тавил	57
Басит	58
Вофир	60
Комил	62
Баҳрҳои доираи Мучталиба	65
Ҳазаҷ	65
Раҷаз	71

Рамал	76
Баҳри (Сареъ)	82
Мунсарех	85
Хафиф	88
Музореъ	91
Муктазаб	94
Мучтасс	95
Баҳрҳои доираи Муттафика	97
Мутакориб	97
Ғариб	99
Фасли ҳаштум;	
Дар тағйири ба зиёдат, ки тааллуқ ба арқон надорад	101
Фасли нуҳум;	
Дар зикри баъзе алқоби мазкур ба порсӣ	103
Фасли даҳум;	
Дар баёни фоида ва манфиати илми ӯарӯз	105
Фанни дуюм:	
Дар илми қофия ва он деҳ даҳ аст	108
<i>Фасли аввал;</i>	
Дар ҳадди қофия ва ақсоми ӯ	108
Фасли дуюм;	
Дар баёни хуруф ва ҳаракоте, ки аҷзон қофия бошад	110
<i>Фасли сеюм;</i>	
Дар аҳқоми ин хуруф ва ҳаракот	112
<i>Фасли чаҳорум;</i>	
Дар анвоъи қавофӣ	115
Фасли панҷум;	
Дар уюби қавофӣ	116
Фасли шашум;	
Дар хуруф ва ҳаракоти қавофӣ наздики порсигӯён ва зикри радиф	119
<i>Фасли ҳафтум;</i>	
Дар анвоъи қавофӣ ба назди порсигӯён	124
Фасли ҳаштум;	
Дар қофияи асли ва зикри шойгон	125
Фасли нуҳум;	
Дар баъзе аҳқоми қавофӣ	126
Фасли даҳум;	
Дар уюби қавофии порсӣ	127
Тавзеҳот ва таълиқот	129

ТАСҲЕҲ

чоп шудааст	хонда шавад
с. 36 муштбаха (номи доира)	муштабаха
арӯз (дар кадом саҳифае, ки дучор шавад)	ъарӯз
фаълун (дар хама чо)	фаъълун
фоилун (—«—)	фоъилун
мафойлун (—«—)	мафоъилун
мафойлун (—«—)	мафоъилун
фоилотун (—«—)	фоъилотун
фаилотун (—«—)	фаъилотун
ачам (—«—)	ъачам
фаилун (—«—)	фаъилун
мафойлу (—«—)	мафоъилу
мафоилатун (—«—)	мафоъилатун
мутафоилатун (—«—)	мутафоъилатун
мутафоилун (—«—)	мутафоъилун
мафъулоту (—«—)	мафъулоту
фаилоту (—«—)	фаъилоту
муфтаилун (—«—)	муфтаъилун
фаал (—«—)	фаъал
фаъл (—«—)	фаъъл
фоилийён (—«—)	фоъилийён
матлаи (—«—)	матлаъи

НАСИРУДДИНИ ТҶСИ

«МЕЪЁР-УЛ-АШЪОР»

Муҳаррири техникӣ *И. Исҳоқов*

Мусахҳеҳон *Мавзуна ва Саодат*

Хуруфчинҳо; *О. Муҳаммадиева ва Р. Олимов*

Саҳифабанд *А. Ҳомидов*

